НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE • INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1 • 2020

ЗМІСТ / CONTENTS

УДК 903'13(4-191.2+477)"634"
https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.005

Leonid L. Zaliznyak *

BALKAN-DANUBE VERSION OF THE NEOLITHIZATION OF UKRAINE

The article deals with the problem of changing the concept of neolithization of the territory of Ukraine from the south-east, namely from the Caucasus to the south-west from the Danube region.

K e y w o r d s: Neolithic, food-producing economy, Hrebenyky cultures, Criş culture, Bug-Dniester culture, Linear Pottery culture, Trypillia culture, Pre-ceramic Neolithic.

Neolithic is a chronological period of emergence and spread of food-producing economy, the archaeological feature of which is the oldest pottery. In recent years, there has been a fundamental change in the vision of scientists on the issue of the Ukrainian Neolithic origins and the time of the region. There are three main versions of the Neolithization of the Ukrainian territory:

1. Autochthonous
2. South-east (from the Caucasus and the Caspian)
3. South-western (from the Balkans through the Danube region) (Fig. 1)

The autochthonous version of the neolithization of Ukraine

Adherents of the autochthonous version are mainly patriot-minded amateurs, who believe that the primary domestication of plants and animals occurred in Ukraine, and hence farming and cattle breeding have spread to other territories of the Old World. According to one version, the Odessa gulf at the beginning of the Holocene was a land, on which, allegedly, the Pontic civilization was developing, the humanity of which was the first one to domesticate wild animals and plants, when in the VII millennium BC because of the sharp rise of the Black Sea, the so-called Black Sea Flood happened. The territories between the Crimea and the modern mouth of the Danube were flooded, and the inhabitants of the Pontic area moved to east to Mesopotamia, to west to the Danube, to the Balkans and the Northern Black Sea, spreading the skills of food-producing economy and the oldest domestic plants and animals. This fantastic legend has been declared by American geologists W. Ryan and W. Pitman, but for the lack of proof, any professional researcher doesn't consider it as a serious scientific construction (Ryan, Pitman 1999; Залізняк 2019, с. 155—159).

The argument of autochthonists in favor of the emergence of the food-producing economy in the south of Ukraine is the presence of wild ancestors of some domestic plants and animals here: one-grained wheat in the Crimea, wild grapes at the mouth of the Danube, wild apples, pears, plums, cherries, onions, garlic, carrots and etc. However, there are no wild ancestors of the most ancient domesticated plants and animals (sheep, goat, several types of wheat, barley, peas) in the Black Sea region. It has been proved that primary domestication of agricultural crops occurred in a limited area, despite the spread of wild ancestors of these crops in large areas.

The overwhelming majority, if not all, of the plants and animals we know have been domesticated far beyond Ukraine and have already come to us in a domesticated form. I will remind about the homeland of some of them (Вавилов 1926; 1987):

1. **America:** sunflower, corn, potatoes, tomatoes, soybeans, beans, pumpkin, capsicum (bitter and sweet), tobacco, etc. Even the symbol of Ukraine — marigold is originally from Mexico.

* ZALIZNYAK Leonid L. — D. Sc., Professor, the Head of Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, *ZaliznyakL@ukr.net*

Fig. 1. The migration of early mattock farmers from the Near East to Europe in VII—V mil. BC

2. **Mediterranean** — the homeland of vegetables — several varieties of cabbage, carrots, beets, onions, garlic, radish, parsley, dill, sorrel, salad. About the borrowing of onion from the Northern Mediterranean is evidenced by its very name in Ukrainian — onion ("tsybulia" as it is called in Ukrainian), which comes from the Italian *cippola*. Domestic grapes and oats come from the Balkans and the Apennines, according to M. I. Vavylov.

The primary domestication centers for wild grapes, cherries, pears, plums, and apples, despite their wild ancestors in Ukraine, were the Mediterranean, the Middle East, and Central Asia. The widely cultivated versions of these fruits and berries were imported to Ukraine from Europe quite late in the 17th—19th centuries. It is not accidental that the selected cherry version, which has a wild ancestor in Ukraine, is derived from the English cherry — sweet cherry ("chereshnia" as it is called in Ukrainian). The monastery gardens of southern Europe in the late Middle Ages and later were centers of fruit and vegetable selection.

3. **The Middle East** was homeland to the most ancient domesticated plants (wheatgrass, barley, rye, peas, flax) and animals (sheep, goat, bull), which are known in Ukraine since the Neolithic in the materials of the Criş culture, Linear Pottery culture, Cucuteni-Trypillia culture. Ancient Neolithic wheatgrass known from the Neolithic (especially spelt, better known as German wheat) has, over the past two millennia, supplanted bare-grains varieties of wheat that, according to the famous Ukrainian paleobotanist, H. O. Pashkevych, came to Ukraine from the Mediterranean in Antiquity.

Wild buckwheat ancestors grow in the foothills of Nepal, from where it was brought to Europe by the Mongols or Arabs. The cucumbers come from India, apricots come from China, watermelons and melons from Africa (Вавилов 1926; 1987).

Thus, the first domesticated plants and animals of the Neolithic of Ukraine entered the region from outside, which contradicts the autochthonous concept of neolithization of Ukraine. Nowadays, the local origins of the Neolithic of Ukraine are only supported by adherents of quasi-scientific fantasies such as "Pontic civilization" or "sacred Trypillian Aratta".

If the first domesticated animals and plants came to Ukraine from the Middle East, then when and by what means (through the Caucasus or through the Balkans) did it happen?

South-eastern version of the neolithization of Ukraine

It is often featured in the literature under the name "Eastern cattle breeding impulse". "Parents" of this concept were known Ukrainian scientists V. M. Danylenko and I. H. Pidoplichko, thanks to the efforts of whom the mentioned concept was established in neolithic studies in the postwar times. In the 1950—1960-ies V. M. Danylenko explored the multi-layered settlement of Kamiana Mohyla I in North Azov region or Cisazovia and the Neolithic monuments of the distinguished by him Bug-Dniester culture (BDC) of the middle reaches of the Southern Bug. Namely on these materials he developed the south-eastern version of the neolithization of Ukraine, which came about as a result of the so-called "Eastern cattle breeding impulse". In his main book, *The Neolithic of Ukraine*, in 1969, V. M. Danylenko proposed the first concept of the "Neolithic Revolution" at the territory of Ukraine, in which he combined as successive phases the south-eastern and south-western versions of neolithization of Ukraine.

According to V. M. Danylenko, as a result of economic crisis due to aridization of the climate in the 7th millennium BC hunters of the Caspian and the Ciscaucasia have tamed sheep, goats, aurochs. These ancient pastoralists, who hadn't known pottery yet, searching for the best grasslands, moved west to North Azov region. Their traces in Cisazovia are the lower pre-ceramic layers of Kamiana

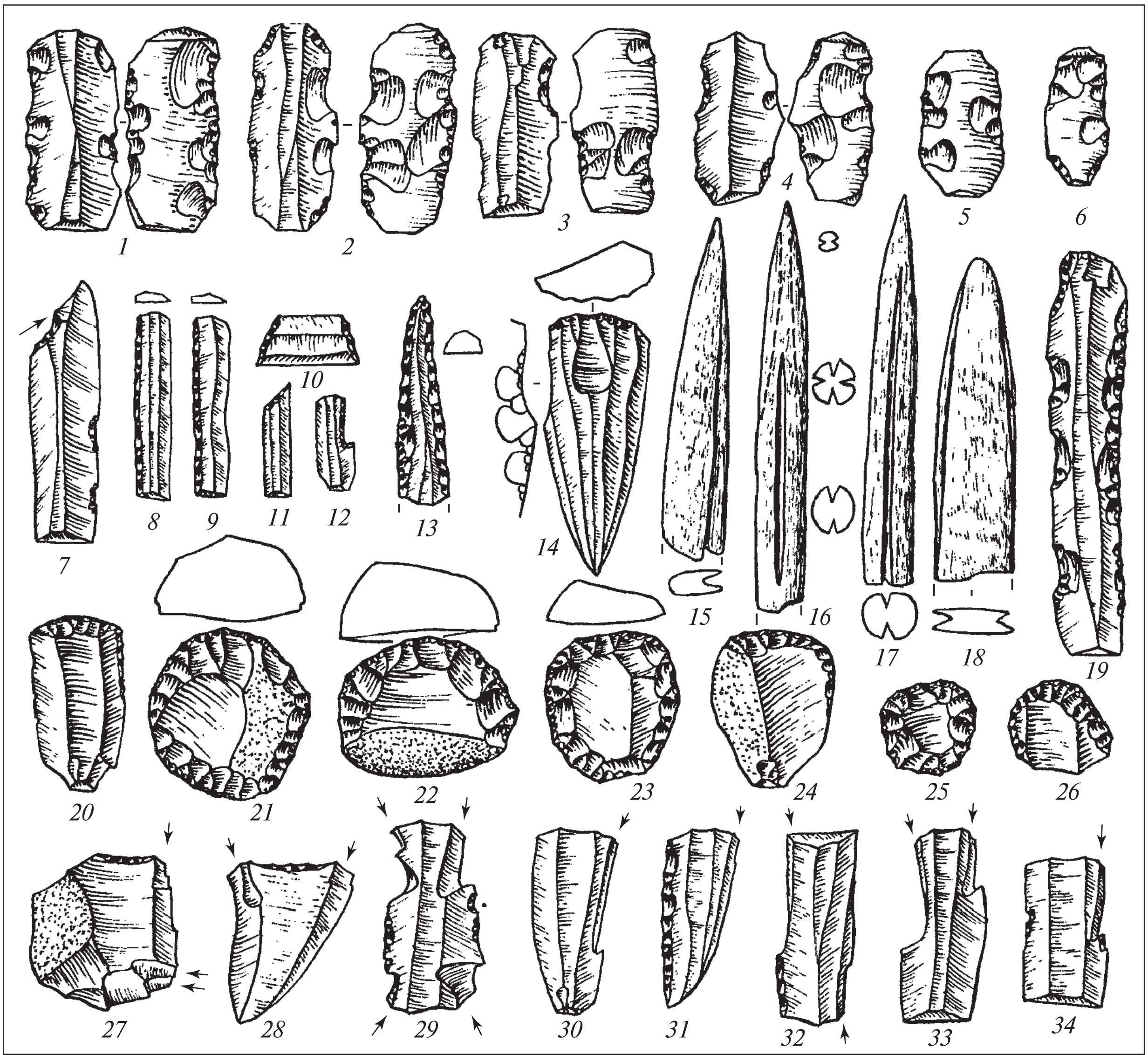

Fig. 2. Kukrek flint end bone implement from Ohrin 8 site in Middle Dnieper region

Mohyla I settlement on the Molochna River that contain bones of goats, sheep and cows, as well as flint tools inherent in Kukrek archaeological culture (Fig. 2).

According to V. M. Danylenko, the Kukrek pastoralists settled from North Azov region in three directions: north along the Dnieper into the Middle Dnieper, south to the Crimea and west to the Bug region. In the Middle Dnieper region, Kukrek migrants started the Dnieper-Donetsk culture (DDC), in the Crimea — the Tash-Air culture, and at the Southern Bug — the Bug-Dniester culture (BDC). Thus, the first pre-ceramic stage of the Neolithic of Ukraine began, whose bearers were Kukrek herders, who had not known ceramics yet. The second wave of migrants from the Caspian region brought the oldest clay vessels with a “pin-like” bottom of the Dzhebel type (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186).

According to V. M. Danylenko, cattle breeding in the south of Ukraine was brought from the east as a result of the “eastern impulse”, while later Neolithic colonists from the Danube spread agriculture to the Bug region. The second stage of the Bug-Dniester culture began with the arrival of the Criş culture population at the Southern Bug from the Danube region that, in addition to agriculture, brought some kind of Criş pottery. The movement of the Bug-Dniester culture population to the north-east into the Kyiv-Cherkasy Dnieper region led to the neolithization of the Middle Dnieper region. Here a new phase of the Dnieper-Donetsk culture emerged, the ceramics of which have direct parallels in the Bug-Dniester culture. V. M. Danylenko considered the early phase of the DDC as “a kind of ethnocultural affiliation of the Bug-Dniester culture” (Даниленко 1969, с. 34).

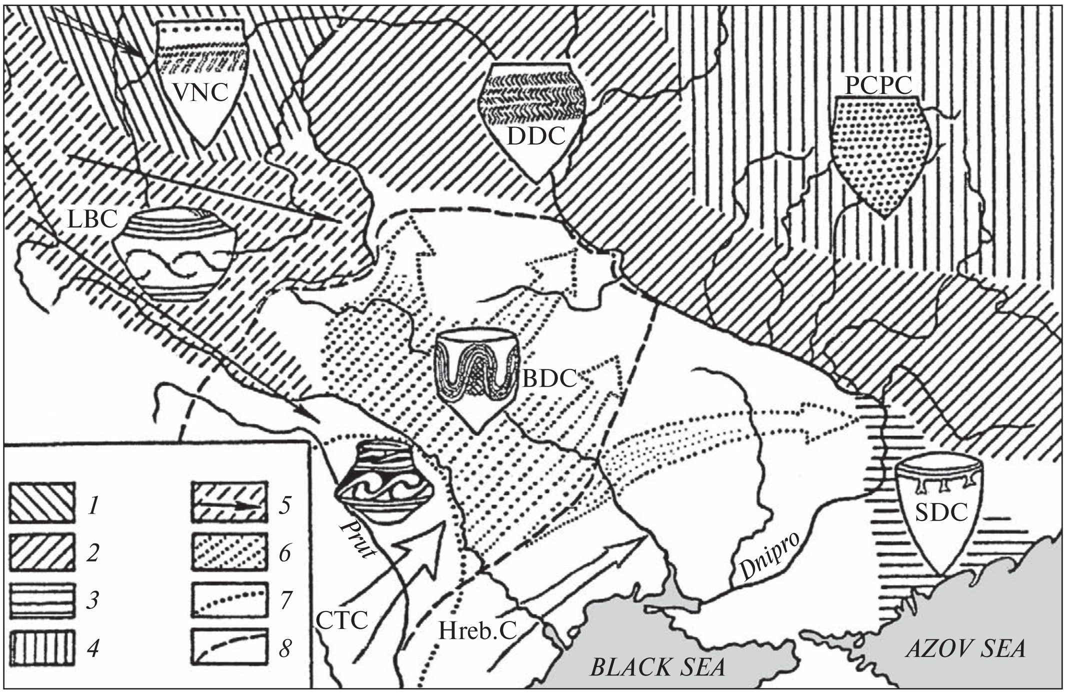

Fig. 3. Neolithic cultures of Ukraine: *1* — Volyn—Nieman (VNC); *2* — Dnieper-Donets (DDC); *3* — Sursko-Dnieper (SDC); *4* — Pit-Comb Pottery (PCPC); *5* — Linear Band Pottery (LBC); *6* — Bug-Diester (BDC); *7* — Cucuteni (CC); *8* — Trypillia (TC)

The regulations on the BDC formation under the influence of the Criş culture and the leading role of the BDC in the transmission of Neolithic innovations to the north to the population of the Middle Dnieper region had been time tested (Fig. 3). At the same time, the idea of an "eastern impulse" that allegedly brought sheep, goats and cows from the Caspian region to Ukraine, and later the oldest eastern type of pottery, was not confirmed by further research.

It should be noted that V. M. Danylenko in the second half of 20th century was a leading ideologist in the field of Neolithic and Chalcolithic studies in Ukraine. His concept of neolithization of Ukraine was followed by most Soviet researchers of the second half of 20th century. The conceptual scheme of V. M. Danylenko was the brainchild of his time and bore traces of influence of both modern trends and certain dogmas of Marxism.

In particular, he explicitly borrowed the concept of pre-ceramic Neolithic from Gordon Child, who at that time was developing the idea of the "Neolithic Revolution", an important component of which, the pre-ceramic Neolithic, had just been discovered in the Middle East. According to the modern trend, a pre-ceramic Neolithic was found in North Azov region on the settlement of Kamiana Mohyla I. However, unlike the Middle East, which, according to G. Child, was based on primitive forms of both cattle breeding and farming, the economic basis of the Cisazovian pre-ceramic Neolithic, according to V. M. Danylenko, was exclusively cattle breeding.

The difference between the pre-ceramic Neolithic of Kamiana Mohyla I and the Middle East according to G. Child seems to be due to a certain influence on the constructions of V. M. Danylenko by Marxist dogmas, which was pointed out by D. L. Haskevych (Гаскевич 2012). According to F. Engels, the birth of cattle breeding preceded the spread of agriculture. *"In the east, the average degree of barbarism began with the domestication of animals that give milk and meat, while plant culture remained unknown for a very long time during this period"* (Енгельс 1979, с. 228). This dogma seems to have significantly contributed to the appearance in the constructions of V. M. Danylenko an unnatural, exceptionally cattle breeding pre-ceramic Neolithic.

Co-author of V. M. Danylenko in the discovery of the latter was the famous Ukrainian paleozoologist and academician I. H. Pidoplichko. At the time of treating the osteological collection from Kamiana Mohyla, he, according to D. L. Haskevych (Гаскевич 2012, с. 56), was involved into the politically committed fight against *"bourgeois theories..., which denied the role of Slavic, in particular Rus, tribes in domestication of wild animals and breeding new strains"* (Підоплічко 1952). The scientist strongly argued for the possibility of early domestication of the bull, goat, sheep, pig and horse in the south of the USSR. It is clear that such an ideologically biased position of researchers when working with Kamiana Mohyla materials did not contribute to their objectivity and could not affect the conclusions, including the very early spread of cattle-breeding in the region.

Nowadays, the south-eastern version of neolithization of Ukraine is being steadily developed by N. S. Kotova. She is a long-standing and consistent supporter of V. M. Danylenko's oriental ideas, though she has quite fundamental differences in her views on the periodization of the Neolithic period of Ukraine. The researcher also believes that the cattle breeding was brought to Ukraine from the east, and the migrants from the Criş culture moved from the Danube region to the already neolithizied Bug region. She also recognizes the mediating role between the Bug region farmers and aborigines of the Dnieper region of the Bug-Dniester culture (Котова 2002, с. 10).

N. S. Kotova substantially developed and even hypertrophied the idea of "Eastern cattle breeding impulse" of V. M. Danylenko, boldly claiming that in the Ciscaucasia and Cisazovia as early as in the 8th millennium BC not only all the major domestic animals of Ukraine — sheep, goats, bulls, horses, pigs, dogs, but also cultivated plants, were domesticated. In her opinion, it was from North Azov region that they spread throughout Ukraine. *"... Cultured plants were borrowed from the inhabitants of Ukraine from the population of the Northern Cisazovia and the Ciscaucasia, not the Balkan-Carpathian region"* (Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82).

V. M. Danylenko and I. H. Pidoplichko initiated among Soviet researchers in the second half of the 20th century a kind of fashion for the search of the deep roots of wild animals' domestication in the south of the European part of the USSR.

Russian archaeologists D. O. Krainov and O. L. Dmytriyeva on the faunistic materials of the cave sites of the Crimea Tash-Air I and Zamil-Koba came to the conclusion of domestication of pigs, as well as sheep, aurochs and even horses (Крайнов 1960, с. 123—140). V. N. Stanko, on the faunistic materials of the Myrne site in Odesa region, concluded that domestication of aurochs in the north-western Black Sea had already been known in Mesolithic and the local roots of the European cow population (Станко 1991, с. 8, 14). D. Ya. Telegin saw traces of domestication of wild aurochs in the Mesolithic materials of Ohrin 8 site in Nadporizhzhia (Телегін 2002, с. 70). According to N. S. Kotova, the bones of a sheep from the lower layers of Semenivka site near Kamiana Mohyla are in favor of the early domestication of cattle in Cisazovia. However, during the re-analysis of the mentioned remnants, it was found that they do not belong to the domestic sheep, but to the wild saiga and are dated from by C-14, not VIII, but the middle of VI thousand BC (Motuzaite-Motuzeviciute 2012, p. 14—17).

The key argument in favor of early spread of cattle breeding at the territory of Ukraine from the east is the conclusions made by an academician I. H. Pidoplichko 60 years ago about numerous osteological remains of cattle in the layers of the pre-ceramic Neolithic of Kamiana Mohyla (Підоплічко 1956, с. 54). However, the abovementioned definitions of the faunistic remains from the excavations of V. M. Danylenko in 1947 raise doubts about the vast majority of specialists, because of the high probability of mixing materials of different layers of a multi-layered settlement during the excavation process. The famous paleozoologist O. P. Zhuravlov criticizes these paleozoological definitions of I. H. Pidoplichko on osteological materials from Kamiana Mohyla, up to their complete denial (Журавльов, Котова 1996, с. 5, 6). The author of these lines (Залізняк, Панченко 2007, с. 8, 9) and D. L. Haskevych (Гаскевич 2012) expressed doubts about the conclusions of I. H. Pidoplichko about the presence of domestic animal bones in the lower pre-ceramic layers of Kamiana Mohyla.

In general, for the Neolithic researchers of the second half of 20th century it was typical to suppress the beginning of the spread of the food-producing economy in Ukraine. If V. M. Danylenko the beginning of the "eastern impulse" dated from the 7th millennium BC (Danylenko 1969, c. 15), then his successor N. S. Kotova lowered the beginning of the Neolithization of the Ciscaucasia and Cisazovia to the 8th millennium BC (Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82). Numerous prints of grains of cultivated cereals (wheat, barley, rye, millet, peas), which various researchers of the Neolithic of Ukraine of the 1980—1990-ies found on the ceramics of the Bug-Dniester, Dnieper-Donetsk, Volyn, Surska and other Neolithic cultures of Ukraine, allegedly testified about the spread of agriculture at most of the territory of Ukraine in the early Neolithic.

The illusion of extraordinary antiquity of the Ukrainian Neolithic, in comparison with the Central European at the turn of XX—XXI centuries were also created by numerous early dates from the Kyiv Radiocarbon Laboratory. In particular, it dates back for 400—500 years earlier for the key Neolithic regions the Bug-Dniester and Trypillian cultures than the corresponding dates of vari-

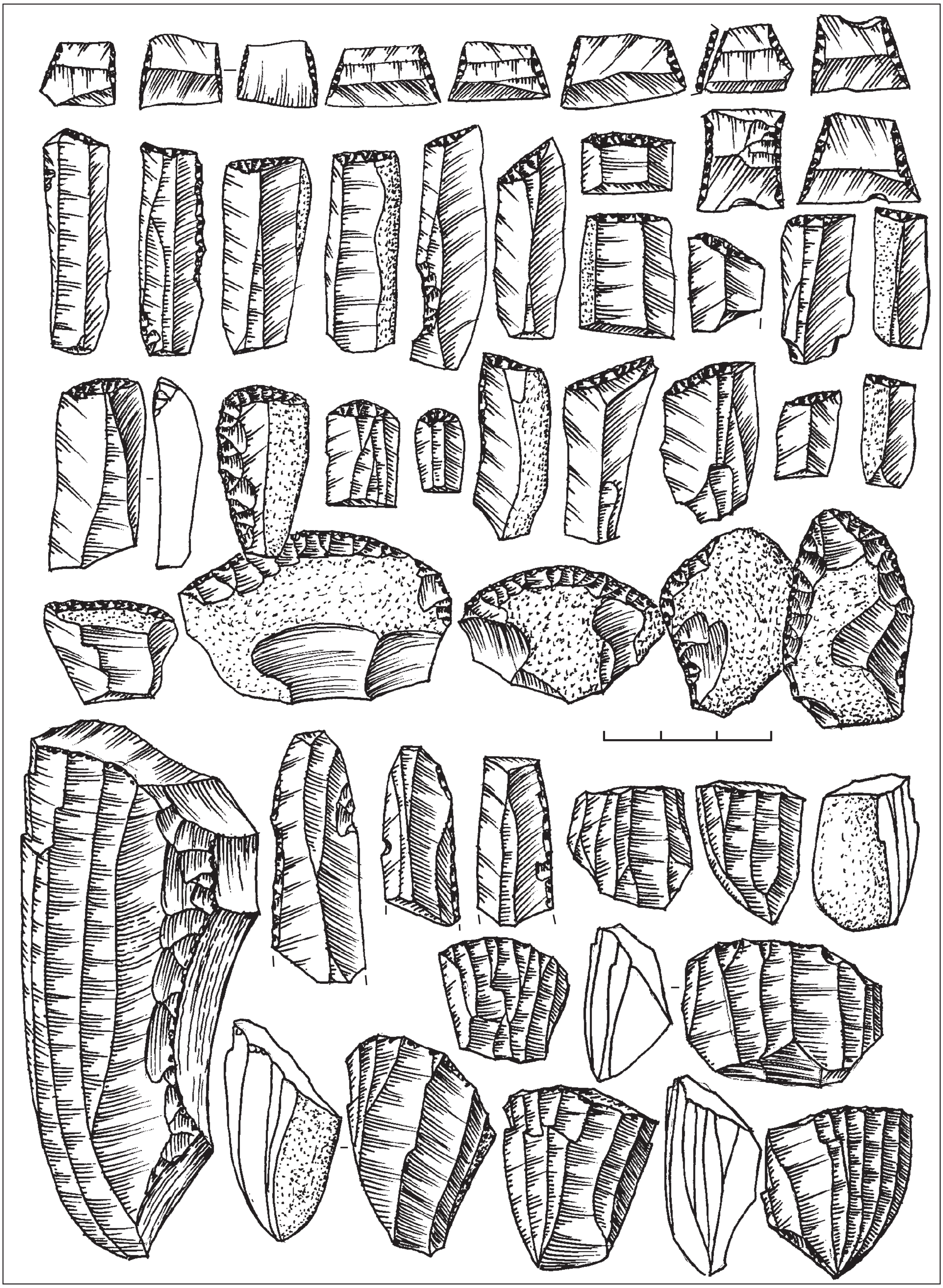

Fig. 4. Obsidian implement Körös culture. Mehtelek site, 5800—5600 BC (cal) (Starnini 1993)

ous European laboratories. On the discrepancy of the Kyiv dates to the established provisions of the Neolithic Europe chronology, based on large series of radiocarbon dates of different laboratories of the world, has been repeatedly written by various researchers (Бурдо 2003, с. 15; Товкайло 2004;

2005, с. 45; Залізняк 2005, с. 125; 2006, с. 15; Гаскевич 2016).

The abovementioned raises doubt about the widespread perceptions in the recent past about the early transition to the food-producing economy in Ukraine. Therefore, in recent years there has been a kind of revision of the evidence on the early spread of the food-producing economy in the Neolithic of Ukraine. In 2012, search results for traces of the food-producing economy were published at the Early Neolithic sites of North Azov region, the Seversky Donets Basin and the Lower Don. The studies were conducted at 18 key Neolithic sites of Eastern Ukraine and the Lower Don with washing the cultural layer in search of grains, examining ceramics for grain prints and examining faunal remains. The author of the study convincingly showed on a large mass of material that the earliest traces of cultivation of cultural cereals in the specified region are recorded only from the second half of 5th — beginning of 4th thousand BC on the Chalcolithic settlements of the Serednii Stig culture. By the same time, the oldest bones of domesticated animals are dated (Motuzaite-Motuzevicіute 2012, p. 14—17).

Recent studies have raised serious doubts about the abovementioned imprints of cultural cereals on ceramics of the Dnieper-Donetsk, Bug-Dniester, and Volyn Neolithic cultures of Right-Bank Ukraine. No imprints of grains of cultural cereals on the surface of ceramics of these cultures have been found by the latest studies (Endo etc. 2019, h. 27). The most ancient in Ukraine reliable prints of grains of cultural cereals were recorded on the pottery of the Linear Pottery culture (second half of VI thousand BC) and Cucuteni-Trypillia (V—IV thousand BC). There are also ceramics in the culture of Körös in Hungary, the eastern branch of which is the Criş monuments of Ukrainian Ciscarpathia (Fig. 4).

Particularly surprising and embarrassing is the lack of traces of cultural cereals cultivation at BDC sites in the Bug region. It is a key culture in the Neolithic of Ukraine, which was in direct contact with the developed farmers of the Danube region (Criş culture, LBC) and was the conduit of Neolithic innovations to the north in the forest of the Dnieper and Polissia region. After that, there is no surprise at the lack of signs of the food-producing economy at the sites of cultures Dnieper-Donets (DDC), Volyn-Neman (VNC), Pit-Comb Pottery (PCPC) of the Dnieper, Polissia and the Desna region.

The absence of grain imprints of cultural cereals on ceramics of the forest Neolithic of Ukraine, as well as the residue of grains in the cultural layers of the sites, casts doubt on the presence of cattle breeding among the population of BDC, DDC, VNC, SC. After all, the oldest cattle breeding is known only in combination with early agriculture (Шнирельман 1980, с. 216).

V. M. Danylenko drew attention to the small number of domestic animal bones at the BDC monuments and concluded about "the dominant role of hunting and the small role of cattle breeding" in the economy of BDC. He wrote: *"... the need for meat from the tribes of the Bug-Dniester area was met at the expense of intensive development of hunting, and not at the expense of cattle breeding"* (Даниленко 1969, с. 165, 180). The fauna of domesticated animals at BDC sites is represented by a few bones of domestic bulls and dogs. They were identified by a well-known Ukrainian paleozoologist V. I. Bibikova, who, however, did not have full confidence in the correctness of her definitions (Журавльов, Котова 1996, с. 5). She explained the doubtful signs of domestication on the bones of bulls by "*an early form of domestication*" (Даниленко 1969, с. 178). In addition, in the 1990-ies traces of domestication on the bones of animals from the Bug-Dniester settlements were unsuccessfully searched for by a famous German paleozoologist, an expert on domestication of animals, N. Benecke.

The findings of recent studies are quite impressive, as they break the established stereotypes in the ideas about the early spread of the food-producing economy in the region even at the stage of the pre-ceramic Neolithic from the east, namely from the Caspian, the Caucasus and North Azov region (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186; Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82). The oldest reliable traces of the food-producing economy in the region are traced not in the south-east, but in the south-west of Ukraine from the middle to the second half of the 6th millennium BC in cultures of the Danube origin (Criş, LBC, Trypillia).

The abovementioned gives a doubt not only the possibility of cattle breeding in Eastern Europe from the Caucasus and Cisazovia, but also the very idea of an "Eastern impulse" as a catalyst for the neolithization of Ukraine. At least the very existence of the latter at present requires further argumentation. It is significant that the leading Neolithic expert of Ukraine, N. S. Kotova, who for a long time was the most consistent supporter of the "Eastern impulse" concept of V. M. Danylenko, has recently radically changed her scientific position. In her latest book of 2015, the researcher derives the early Neolithic of Ukraine not from the Caucasus as before, but from the Neolithic of

Greece and the Danube region in the 7th millennium (Котова 2015, с. 62, 76).

Thus, with the south-eastern version of the neolithization of Ukraine, which dominated in the second half of 20th century, nowadays the south-western or Balkan-Danube version competes successfully.

South-western or Balkan-Danube version of the neolitization of Ukraine

The origins of the Balkan-Danube concept of neolithization of Ukraine reach the end of 19th century, when V. Khvoika discovered the first Neolithic culture at the territory of Ukraine, which was called Trypillia. Leading Ukrainian (M. Grushevskyi, M. Biliashevskyi, V. Scherbakivskyi, O. Kandyba-Olzhych) and Russian (O. Spitsyn, O. Gorodtsov) archaeologists and historians of the late 19th — early 20th centuries almost unilaterally linked Trypillia to the Neolithic of the Danube region, the Balkans and Asia Minor (Залізняк 2019, с. 427, 428).

M. Grushevskyii was one of the first to point the analogies of the materials just explored by V. Khvoika among the "finds of the Middle Danube lands", in Thessaly and "among the monuments of the old Aegean culture of pre-Mycenaean times". These parallels, according to the historian, *"make quite a plausible hypothesis of independence* (of Trypillia culture — L. Z.) *and consider more hope to resolve the case from further Asian finds"* (Grushevskyi 1913, p. 45, 46).

The author of these lines has repeatedly expressed doubts about the pre-ceramic "Eastern cattle breeding impulse", and at the end of 20th century formulated his own view of the south-western version of neolithization of Ukraine. It took place in the "balkanization" mode by successive waves of Neolithic colonial migrants from the Balkans through the Danube region — Hrebenyky culture (HC), Criş culture (CC), Linear Band Pottery culture (LBC) and Cucuteni-Trypillia culture (CTC) (Залізняк 1995; 1998, с. 231—235; 1999, с. 89, 90; 2006, с. 3—18; Залізняк та ін. 2016) (Fig. 1; 3). It was also suggested that Neolithic innovations could be spread from Anatolia to the north by cabotage navigation along the western Black Sea coast (Залізняк 1998, с. 173). These waves of neolithization of Ukraine are largely correlated with the phases of neolithization of Europe by the ancient farmers and herders of the Middle East, the main ones of which are the following:

1. The spread of flint lithic technology at first and then the Neolithic package together with the "Impresso" pottery at the Mediterranean coasts, including the Balkan Peninsula, by cabotage navigation along the coasts — VIII—VI thousand BC (cal).

2. Colonization of the Balkan Peninsula from Anatolia in VII thousand BC (cal) (Fig. 1).

3. Colonization of the Middle Danube by culture bearers of Starčevo-Körös-Criş — first half of VI thousand BC (cal).

4. Colonization of the south of Central Europe by the humanity of Linear Band Pottery culture (LBC) in the second half of VI thousand BC (cal).

5. Colonization of the forest zone of Central Europe by the Chalcolithic Lengyel culture in V—IV thousand BC (cal).

It is not difficult to notice that the abovementioned five successive waves of Neolithic colonists from the Balkans and the Danube region to Ukraine are in fact local manifestations of these global phases of the neolithization of Southern and Central Europe — marine, Hrebenyky, Starčevo-Criş, Linear Band Pottery, Lengyel-Trypillia cultures.

1. The spread of Neolithic innovations by sea route

In addition to land, the sea route for the proto-Neolithic flint processing technique of Middle Eastern origin to the Northern Black Sea and Crimea was possible too. Twenty years ago, the author of these lines suggested that some Neolithic innovations (techniques of flintknapping, "Impresso" ceramics) could be spread to the south-west of Ukraine by sea route, that is, by means of cabotage navigation along the western Black Sea coast (Fig. 1). Such conclusions were prompted by known facts of cabotage way in VIII—VI thousands BC (cal) from the Middle East to the coasts of the Balkans, the Apennines, the Iberian Peninsula and the north coast of Africa, a package of Neolithic innovations — flintknapping technique, domesticated sheep, goats, wheat and barley, "Impresso" ceramics, including imprints of Cardiidae shells. In addition, the flintknapping technology and typology of the artifacts of the late Mesolithic monuments of the Murzak-Koba Mountain in Crimea are very reminiscent of the so-called Castelnovian of the Mediterranean coast of France and Spain, as well as of the Caspian monuments of the coast of Morocco, Libya, and Tunisia. It does not seem coincidental that the cultural layers of the Caspian monuments of the Southern Mediterranean and the Murzak-Koba in Crimea are connected by the powerful clusters of mollusk shells (Залізняк 1998, с. 173, 229; Залізняк та ін. 2013, с. 250).

A few years ago, D. L. Haskevych carefully analyzed the possibility of spreading the ceramics with comb-stamped decorations to the North-western Black Sea by transporting it by cabotage sailing along the coast. The researcher believes that the traces of colonization could appear underwater, since the sea level has risen by 10 meters in recent millennia (Гаскевич 2010).

M. T. Tovkailo found pottery with Cardiidae shells imprints at the Gard settlement of the Bug-Dniester culture, in the lower part of the Southern Bug. As an analogy, the researcher involves the Neolithic Cardiidae ceramics of the Adriatic and suggests its appearance at Gard by the settling of the "Impresso" culture carriers along the coasts not only of the Mediterranean, but also of the Black Sea (Товкайло 2012, с. 27—36).

Therefore, we have good reasons to believe that Neolithic innovations could be spread to the Northern Black Sea and Crimea from the Eastern Mediterranean both by land and sea (Fig. 1).

2. Hrebenyky wave of the neolithization of Ukraine

Monuments of the Hrebenyky culture (HC) in Odesa region that are dated from the Late Mesolithic, namely the second half of VII—VI thousands BC (cal.), can be considered as traces of the pre-ceramic wave of migrants from the Balkans. According to the canons of traditional Soviet autochthonous Ukrainian researchers view of XX c. the culture was considered to be local in origin (Даниленко 1969, с. 61, 176; Станко 1991, с. 8, 14). The views of V. M. Danylenko and V. N. Stanko on the origin of the Hrebenyky culture from the Osokorivka-Tsarynka type of monuments were shared by other researchers of the Black Sea Mesolithic: D. Ya. Telegin, S. P. Smolianinova, and M. P. Olenkovskyi (Оленковский 1991, с. 184). From the monuments of Bilolissia (Mykhailivka) type, I. V. Sapozhnykov derives Hrebenyky culture (Сапожников, Сапожникова 2005).

Author of these lines from 1990-ies has repeatedly argued for *"Balkan-Danube origins or genetic ties of Hrebenyky culture and BDC with the early Neolithic of the Danube and the non-ceramic Neolithic of Eastern Greece"* (Залізняк 1995, с. 6, 11, 12; 1998, с. 183; 2005, с. 122—126; 2006, с. 11—14).

For flint inventory of HC is typical a proto-Neolithic knapping technique (Fig. 5). With its help, from single-platform cores blades of middle width were made. Numerous trapezes were made from the intersections of these blades. There are a lot of scrapers on flakes, less end-scrapers and burins are almost absent, in Hrebenyky culture.

Namely such kind of flint inventory is typical for Starčevo-Criş culture of the Danube River region and Romania in the end of VII—VI mil. BC (Fig. 4) that is genetically linked to the most ancient Neolithic of the Balkans. These include the pre-ceramic and early ceramic layers of Nea Nikomedeia, Argissa, Achilleion, Sesklo, Franchthi, and etc. in Thessaly in VII thousand BC (Perles 2001, p. 19—39, tabl. IV). (Fig. 6)

In other words, the direct analogies to the HC flint inventory in the early Neolithic of the Danube region, namely in the Starčevo, Criş, Körös cultures, give reasons to speak about the genetic connection of HC with the mentioned cultural phenomena. And since the early ceramic Neolithic of the Danube region, according to the vast majority of European researchers, is derived from the pre-ceramic Neolithic of Thessaly (Whittle 1985, p. 37—49; Perles 1985; Biagi 2005a; 2005b) therefore the genetic roots of Hrebenyky culture indirectly are dated back to the ancient Neolithic of Eastern Greece. This is also indicated by the direct typological parallels to the Hrebenyky flint complexes in the flint of the pre-ceramic Neolithic of Greece (Argissa, Franchthi, Knossos) (Fig. 4—6).

In fact, the Hrebenyky culture flint inventory is a striking example of the flint technocomplex of the Balkan-Danube Neolithic that is typical for the original Neolithic of Greece in VII thousand BC, related to the cultures Karanovo I, Starčevo, Criş, Körös, of the end of VII—VI thousands BC, and Linear Band Pottery cultures.

Due to the poor conservation conditions of the cultural layers of Mesolithic sites in the North-Western Black Sea region, the vast majority of HC collections originate from surface finds. Therefore, it is possible that a part of HC complexes of Odesa region, as well as the so-called "Tardenoisian" of Moldova and Romania, come from the destroyed settlements of the Neolithic Criş culture.

The large number of HC sites with flint of Balkan-Danube type in Odesa region contrasts with their small number in Bulgaria and in adjacent territories. The question is: how did the bearers of flintknapping tradition of the early Neolithic of Eastern Greece get to the Northern Black Sea? They may have passed along the west coast of the Black Sea, and their abandoned sites were later submerged by sea transgression. It is impossible to exclude maritime migration by cabotage sailing along the coast, which was discussed in the previous section (Fig. 1).

3. Criş wave of Neolithic colonists from the Danube region

Studies of the early Neolithic chronology of the Balkans and the Danube region indicate an extremely rapid spread of the most ancient pottery on the Lower and Middle Danube. It first appeared

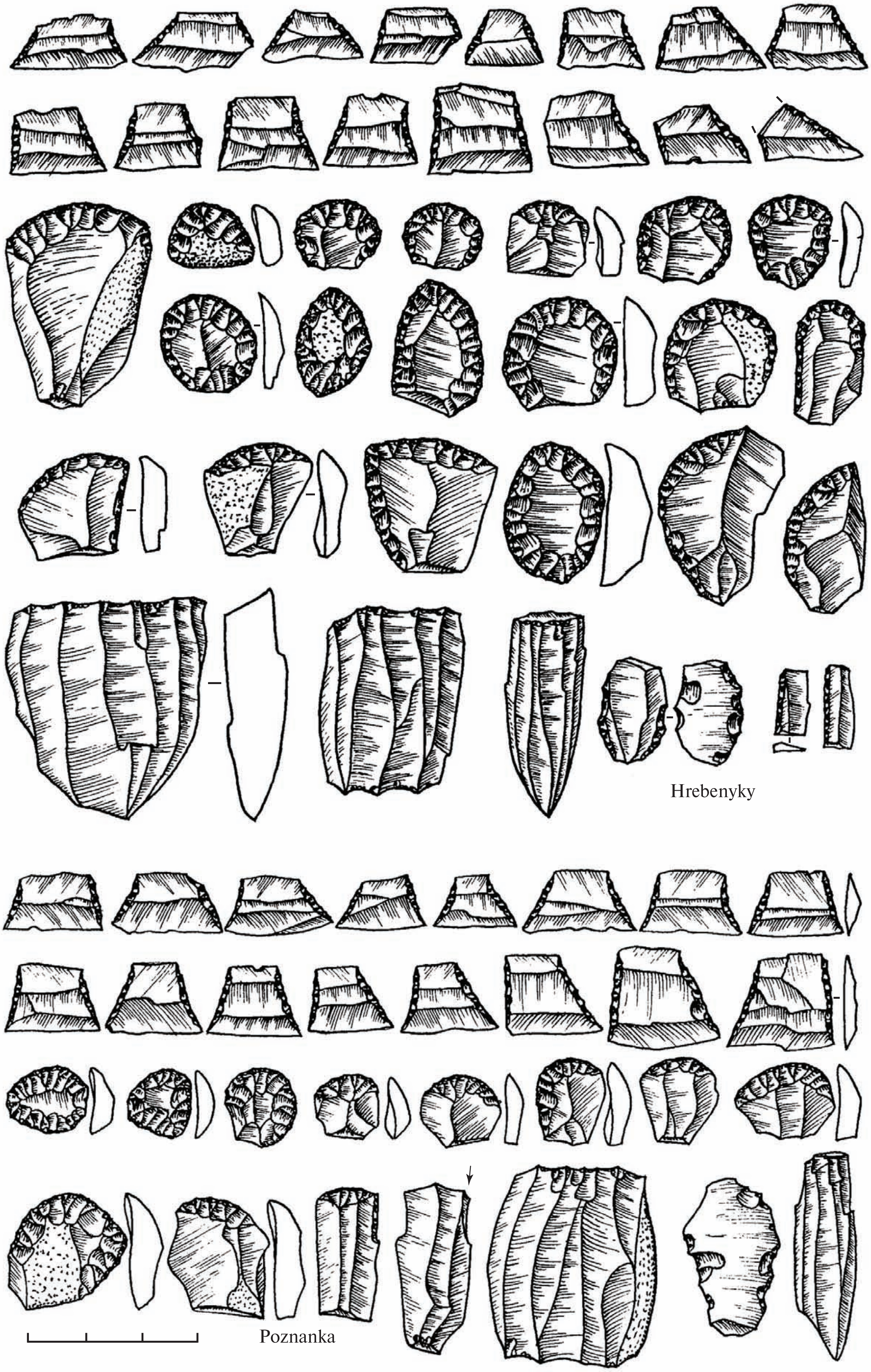

Fig. 5. Flint implement Hrebenyky culture. Hrebenyky (*1*) and Poznanka (*2*) sites

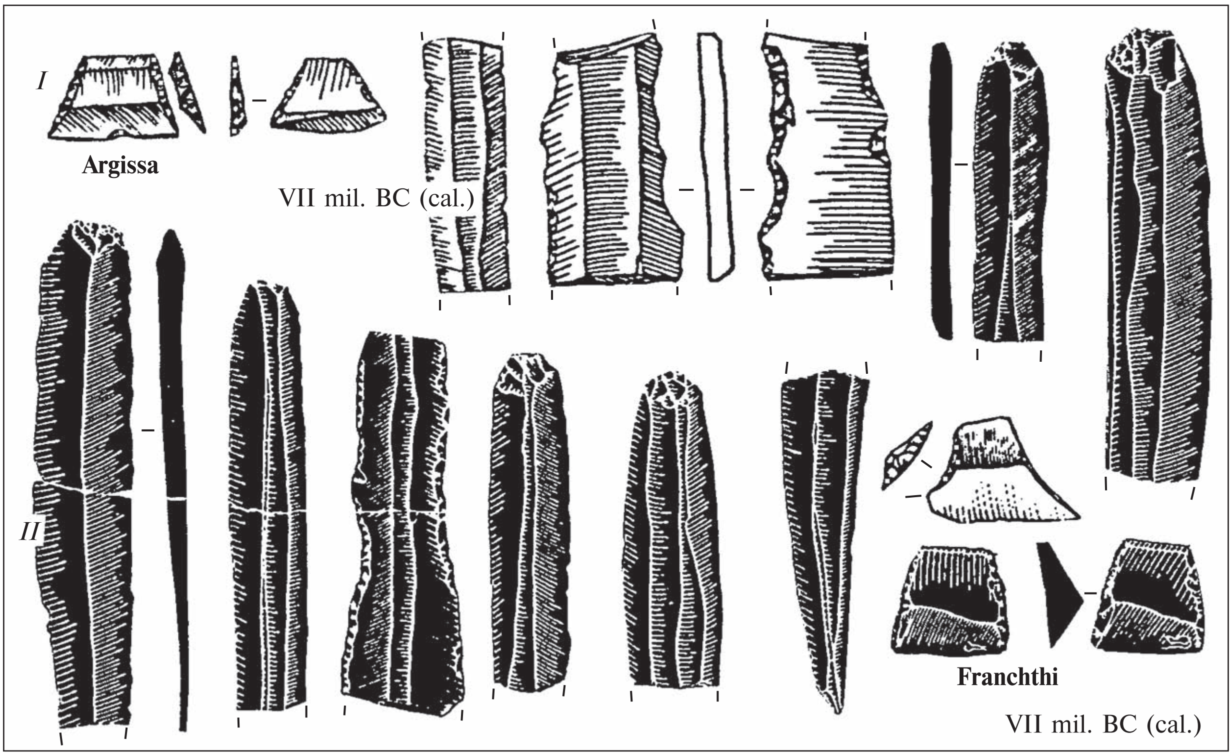

Fig. 6. Flint and obsidian implement Neolithic of Balkan. Argissa settlement (*1*), Franchthi cave (*2*) (Perles 2001)

around 6500 BC (cal.) in Thessaly (Sesklo). To the north in the valley of the Struma River, the oldest pottery was found at the Gulubnik settlement, dated by 6100 BC. From the Strymon River basin in Bulgaria, Neolithic peoples with monochrome ceramics had settled in just 150 years in vast expanses from the Tisa in the west and to the Prut in the east, initiating the abovementioned Starčevo-Körös-Criş cultural community (Biagi 2005a; 2005b).

In the first half of VI thousand BC (cal.) Criş settlements appeared in Transcarpathia, and in the second quarter of the same millennium, in the Dniester River region — Sakarivka 1 type monuments, dated by 6650 ± 60 BP (Bln 2425) or 5480 BC (cal.) (Ларина 1999). The powerful Criş wave of Neolithic colonists led to the spread of the corresponding pottery with the Criş decor not only in the Dniester region (Sakarivka 1), but also in the Bug River region. That is, it is impossible to exclude the possibility of discovering monuments of the Criş culture in the Bug-Dniester rivers interfluve in the future. It was under the influence of these people that the local Kukrek culture hunters and fishermen of the Middle Bug came up with the Bug variant of the most ancient Neolithic culture of Ukraine — the Bug-Dniester (Даниленко 1969, с. 57—61; Залізняк 1995; 1998, с. 183) (Fig. 3).

As the Bug-Dniester culture of Ukraine was formed under the influence of Moldova's Criş, its early Pechery phase cannot be older than the most ancient Criş monuments of the Dniester River region. Thus, the beginning of BDC formation probably falls in the middle of VI thousand BC (cal.). The current state of the Neolithic source base of Ukraine gives grounds to consider the early Bug-Dniester ceramics, which have direct parallels in the ceramics of the 3rd and 4th phases of the Criş culture, as one of the oldest in Ukraine.

Initiated by the Hrebenyky culture bearers and later continued by the humanity of the Criş culture, Linear Pottery and Cucuteni cultures, the long-lasting demographic pressure from the south-west on the aboriginal people of the Middle Bug caused a constant outflow of the autochthonous Kukrek population in the north-east direction (Fig. 3). From the end of VII to V millennia BC more and more waves of Balkan-Danube migrants rolled from the south-west to the Bug region, displacing to the Middle Dnieper at first the Mesolithic autochthons of the Kukrek culture, and then the population, emerged under the Balkan-Danube (including Criş) influences, of the Bug-Dniester culture. In fact, it was a synthesis of local Kukrek (flint) and brought by Moldovan migrants Criş (pottery, trapezes) traditions. At the developed Samchyn stage of the BDC (Fig. 7), these migrants from the Southern Bug reached the Middle Dnieper (Velyka Andrusivka, Starosillia) and Kyiv Polissia (Lazarivka, Krushnyky, Prybir 7a). With their direct participation in the second half

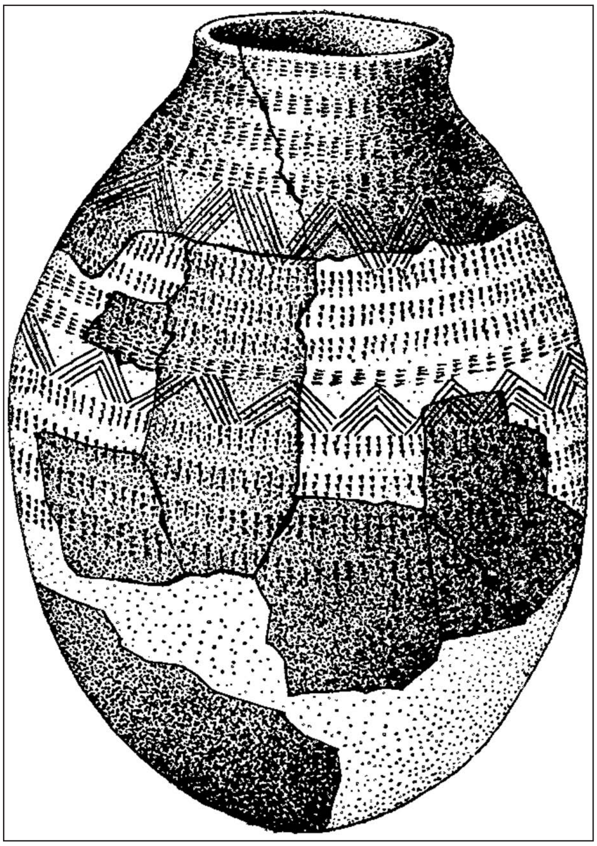

Fig. 7. Pottery of Samchinska phase BDC (Археологія Української... 1985, fig. 31: 15)

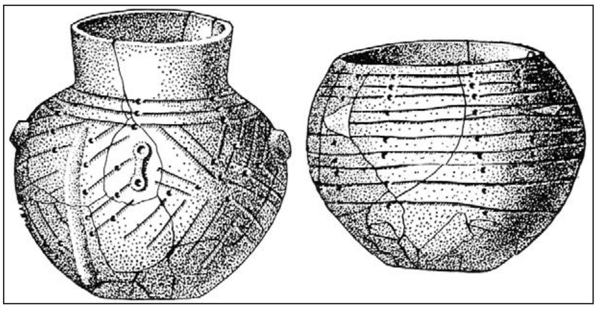

Fig. 8. Pottery of LBC (Археологія Української... 1985, fig. 31: 3, 11)

of VI thousand BC, the neolithization of the Middle Dnieper and Kyiv Polissia began (Залізняк 1998, с. 183, 231, 232; 2005; Залізняк та ін. 2013; Залізняк та ін. 2016), including the formation of the Dnieper-Donetsk culture (DDC) of the Kyiv-Cherkasy Dnieper River region (Fig. 3).

4. Linear Pottery culture wave of the neolithization of Ukraine

The culture of Linear Pottery (LBC) was formed in the middle of VI thousand BC (cal.) on the Middle Danube based on the late phase of the Körös culture. This culture played a leading role in the neolithization of the middle zone of Europe from the northern France to the western Ukraine (Fig. 8). The magnitude of agricultural colonization of the natural zone of deciduous forests of Europe by the tribes of the LBC was explained by a fundamentally new method of slash-and-burn agriculture at that time. Based on the latter Neolithic farmers of the LBC advanced the Upper Danube valley to Bavaria and further west to the Northern France. The rest of the LBC people moved from the Middle Danube to the north and through the Moravian Gate reached the land of Southern Poland. From there they moved east and reached Volyn, Upper and Middle Dniester, the territory of Moldova, where numerous settlements of the LBC of the second half of VI thousand BC are known (Fig. 3). Farmers of the LBC Volyn Highland significantly influenced the neolithization of the Mesolithic hunters of Western Polissia, the people of the Janislawice culture, on the basis of which Volyn Neolithic culture emerged at the beginning of V thousand BC.

The pressure of the Linear Pottery culture bearers from the west to the BDC people caused the latter to move in north-east direction to the Middle Dnieper region.

5. Trypillia phase of the Neolithic revolution of Ukraine

The true agrarian colonization of the forest-steppe area of the Right-Bank Ukraine is related to the promotion from Romanian Moldova to the north-eastern direction of the mattock farmers of Cucuteni-Trypillia culture (Fig. 9). Cucuteni culture originated in the Southern Carpathian region at the end of VI thousand BC (cal.) Based on the traditions of the Danube cultures of Criş, Hamangia, Boian, LBC and etc. The colonization of chernozem soil of Right-Bank Ukraine on the boundary of VI—V thousands BC brought the Cuculen people of Moldova at first to the Middle Dniester and Podillia, and at the beginning of IV thousand BC to Kyiv and Cherkasy Dnieper (Fig. 3). Mattock, and later plough farming (wheat, barley, peas), supplemented with household cattle breeding (sheep, goat, cow, pig) were the basis of the Trypillian economy, the people of which spread them across the forest-steppe area of Ukraine from the Dniester to the Dnieper. Archaeologically, the powerful influences of Trypillia on the autochthonous population of the Middle Dnieper, Southern Polissia, forest-steppe and even steppe Left-Bank Ukraine, have been traced.

The importance of solving the problem of Ukrainian Neolithic origins had continued discussion between supporters of the autochthonous nature of Trypillian culture and their opponents, who genetically linked the latter with the Anatolian-Balkan Center of the Neolithization of Eu-

Fig. 9. The clay ware and sculpture of Trypillia culture

rope. An important component of this discussion, dating back to the early 1990-ies, is the issue of the anthropological type of Trypillians, the solution of which is complicated by the small number of their osteological remains. Therefore, the claim about the southern genetic roots of Trypillians and their Mediterranean anthropology (Залізняк 1998, с. 256) (Fig. 10) has not been accepted for a long time by the Ukrainian Trypillia culture researchers.

Recently, strong evidence has been obtained about the genetic linkage of Trypillians with Neolithic Asia Minor and Balkan populations. This is evidenced by the results of the genome study of anthropological remains of Trypillians from the Verteba Cave on the Dniester, which has numerous direct parallels in the genome of Neolithic inhabitants of Anatolia and the Balkans. These sensational results were made public by the direct participant of anthropological research in Verteba I. D. Potekhina (Nikitin, Potekhina 2017, p. 1—13). Therefore, the Trypillian culture, leading in the neolithization of Ukraine, is a direct genetic descendant of the Neolithic colonists, who colonized Central Europe from Anatolia through the Balkans and the Danube region in VII—V thousand BC.

The process of final neolithization of the Right-Bank Ukraine forest-steppe by Trypillians in the Chalcolithic was in parallel with the strengthening of the food-producing economy in the forest zone of Central Europe by the Lengyel culture bearers in V—IV thousands BC. Thus, further endorsement of the food-producing economy's positions in Right-Bank Ukraine in the Chalcolithic by the population of Cucuteni-Trypillia culture was an organic part of the all-European process of neolithization.

The historical significance of Trypillian culture for the ancient history of Ukraine lies in the final victory of the food-producing economy at first in the Right-Bank Ukraine and later in the south of the Left-Bank Ukraine. After all, the inhabitants of the steppe of the Black Sea and the Cisazovia got their first cattle breeding and farming skills, probably from the Trypillians. This is evidenced by the materials of the so-called "steppe Trypillia". Meaning, Zhyvotylivka-Vovchanka group type of burials dated by IV thousand BC, explored in the Azov-Black Sea steppes and even in Northern Crimea. They contain Late Trypillian pottery and, according to T. H. Movsha, M. Yu. Videiko, Yu. Ya. Rassamakin (Рассамакін 2004) were abandoned by the Late Trypillian population, which was

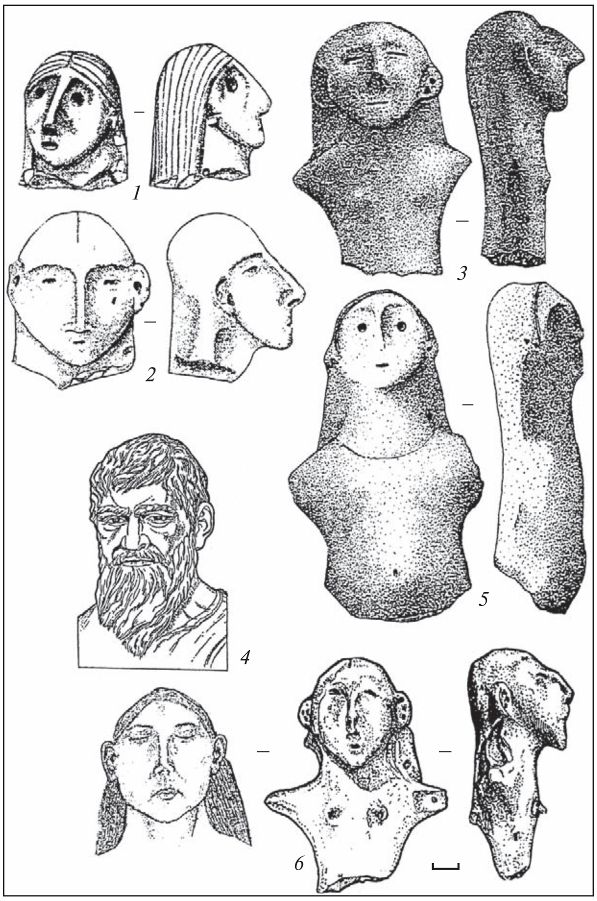

Fig. 10. Trypillian farmers (*1—3*, *5*, *6*) and oldest Indo-European stock-breeders (*4*). *1—3*, *5*, *6* — Trypillian clay sculpture; *4* — reconstruction based on the skull found in Dnieper rapids

displaced into the steppes by new waves of farmers, moving east from Prut-Dniester interfluve. Appearing in the steppe, the Trypillians were forced to move to the early forms of transhumance, transferring the skills of the last local population of the steppe Neolithic and the Chalcolithic — Mariupol, Skelia, Kvitian, Stog cultures bearers. It is believed that these cultures of the steppe Chalcolithic of V—IV thousands BC were abandoned by the most ancient Indo-Europeans of Eastern Europe.

Summary

The modern state of archaeological sources from the Neolithic of Ukraine contradicts to popular in the end of XX century statement about local domestication of the oldest domestic animals (sheep, goat, bull) and cultural plants (wheat, barley, peas). Numerous facts convincingly testify in behalf on their domesticating on Near East with next distribution through Balkans and Danube region to Central-East Europe, including Right-Bank Ukraine.

The south-east version of neolithization of Ukraine, which was well-known at the second half of XX c. under the name of "eastern stock breeding impulse", was not confirmed. On the other hand, there are numerous archaeological, paleozoological and paleobotanic data in behalf of south-western variant of neolithization of Ukraine.

The food-producing economy came on the territory of Ukraine by the same way like in Central Europe from the Balkan Peninsula through the Danube basin at the end VII—V mil. BC (cal.) (Fig. 1). It happened in the mode of "balkanization" due to five main waves of Neolithic farmers-colonists which rolled from Danube region to the Right Bank Ukraine from the end of VII mil. BC (cal.): 1) Naval; 2) Hrebenyky (the end of VII mil. BC); 3) Criş—Körös (the first half of VI mil. BC); 4) Linear Pottery (second half of VI mil. BC); 5) Cucuteni-Tripillia (V mil. BC) (Fig. 3). The oldest Bug-Dniester Neolithic culture of Ukraine aroused on autochthonic Kukrek culture base under Criş culture influences at the middle of VI mil. BC.

The earliest in Ukraine reliable traces of productive economy traced in materials of the Körös culture in Zakarpattia region (first part of VI mil. BC (cal.)) and the Linear Pottery cultures of Volyn and Dniester region (second half of VI mil. BC (cal.)). Right-Bank Ukraine had been definitively neolithizated in V mil. BC (cal.) by population of the Cucuteni-Trypillia culture arriving to Neolithic of Ukraine from south-west.

The Bug-Dniester culture developed under the Criş culture influence from Moldova territory between Middle Dniester and the South Bug Rivers in the middle of VI mil. BC (cal.). Passed by the new migration waves of the farmers from the Danube region (Linear Band Pottery and Cucuteni-Trypillia). The Bug-Dniester culture bearers moved aside in the north-east direction in Kyiv and Cherkasy Dnieper region, where the Dnieper-Donets culture appeared at the end of VI mil. BC (cal.) (Fig. 3).

The historical value of the Trypillia culture for Pre-history of Ukraine is in final victory of production economy on the Dnieper's right bank first, and later, on the south of Left-Bank Ukraine. In the fact, the population of the Black Sea stepper region, the Sea of Azov and Donbas regions obtained the first skills of cattle breeding and agriculture certain from the Trypillia culture in V—IV mil. BC (cal.). These Neolithic innovations from Trypillia to steppe Eneolithic of the Black and Azov Seas regions were provided by so-called "steppe Trypillia", known by the burials of "zhyvotilov-vovcha type".

Consequently, a Neolithic of Ukraine is not an exception from the whole-European context.

Right-Bank Ukraine was neolithizated synchronously with Central Europe as a result of colonization by the oldest farmers-colonists from the Danube region in the VI—V mil. BC (cal.). Later Neolithic innovations from Right-Bank Ukraine spread to northward to Polissia lowland and to the east and south-east of Ukraine.

At the beginning of the XXI c., there was change of conceptions of the neolithization of the region in archaeology of Ukraine. The old south-east conception was replaced by south-western one which corresponds to the general-European vision of the Neolithic revolution in Central Europe by its colonization in the VI—V mil. BC (cal.) by the Neolithic farmers from Balkans through the Danube region (Fig. 3).

Археологія Української ССР. 1985, 1.

Бурдо, Н. Б. 2003. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних. *Археологія,* 4, с. 5-18.

Вавилов, Н. И. 1926. *Центры происхождения культурных растений*. Ленинград.

Вавилов, Н. И. 1987. *Пять континентов*. Ленинград.

Гаскевич, Д. Л. 2010. Северо-понтийское импрессо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы. *Stratum plus*. 2, Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, с. 213-251.

Гаскевич, Д. Л. 2012. Фауна поселення Кам'яна Могила I: фактор суб'єктивності у становленні концепції неолітизації Північного Надазов'я. В: *Проблеми дослідження пам'яток Східної України*. Луганськ, с. 53-57.

Гаскевич, Д. Л. 2014. Проблеми радіовуглицевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія,* 4, с. 3-17.

Грушевський, М. С. 1913. *Історія України-Руси*. Т. 1, Київ.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины*. К.: Наукова Думка, 260 с.

Журавльов, О. П., Котова, Н. С. 1996. Тваринництво неолітичного населення України. *Археологія,* 2, с. 3-17.

Залізняк, Л. Л. 1995. Пізній мезоліт України. *Археологія,* 4, с. 3-16.

Залізняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н.е.* Київ.

Залізняк, Л. Л. 1999. *Первісна історія України*. Київ: Вища школа.

Залізняк, Л. Л. 2005. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. *Кам'яна доба України,* 8.

Залізняк, Л. Л. 2006. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля. *Археологія,* 4, с. 3-18.

Залізняк, Л. Л. 2019. *Стародавня історія України*. Київ: Темпора.

Залізняк, Л. Л., Панченко Ю. В. 2007. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? В: *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ, 7, с. 6-14.

Залізняк, Л. Л., Степанчук, В. М., Кухарчук, Ю. В., Товкайло, М. Т., Матвіїшина, Ж. М., Манько, В. О., Вєтров, Д. О., Хоптинець, І. М., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптенець, І. М., Нездолій, О. І., Дорошкевич, С. П., Сорокун, А. А., Шевченко, Т. О. 2013. Найдавніше минуле Новомиргородщини. *Кам'яна доба України*, 15. Київ: Шлях (колективна монографія).

Залізняк, Л. Л., Сорокун, А. А., Переверзєв, С. В., Хоптинець, І. М. 2016. Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень. *Археологія,* 1, с. 3-18.

Крайнов, Д. А. 1960. Пещерная стоянка Таш-Аир 1, как основа периодизации палеолитических культур Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 91, Москва.

Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Котова, Н. С. 2015. *Древнейшая керамика Украины*. Киев; Харьков: Майдан.

Ларина, О. В. 1999. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона. *Stratum plus*. 2, Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса, с. 10-140.

Оленкловський, М. П. 1991. *Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра*. Херсон.

Підоплічко, І. Г. 1952. *Походження свійських тварин*. Київ: АН УРСР.

Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. Вип. 2. Київ: АН УРСР.

Рассамакін, Ю. Я. 2004. Степи Причорноморья в контексті розвитку перших землеробських культур. *Археологія*. 2, с. 3-26.

Сапожников, І. В., Сапожникова, Г. В. 2005. Проблеми хронології і культурної періодизації мезоліту і неоліту Північно-Західного Причорномор'я. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*. Т. XII, Запоріжжя, с. 14-27.

Станко, В. Н. 1991. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья. *Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур*. Киев: Наукова думка, с. 5-17.

Телегін, Д. Я. 2002. *Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи*. Луганськ: Шлях.

Товкайло, М. Т. 2004. До проблеми датування буго-дністровського неоліту. *Кам'яна доба України*. Київ, 5, с. 236-246.

Товкайло, М. Т. 2005. Неоліт степового Побужжя. *Кам'яна доба України*. Київ, 6, 165 с.

Товкайло, М. Т. 2012. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків ostracoda (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні) *Археологія*. 3, с. 27-36.

Шнирельман, В. А. 1980. *Происхождение скотоводства*. Москва: Наука.

Энгельс, Ф. 1979. Происхождение семьи, частной собственности и государства. *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в 3-х т*. Т. 3, Москва: Политиздат, с. 211-370.

Biagi, P., Spataro, M. 2005a. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula. *Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education*. RPRP 6-7, p. 35-40.

Biagi, P., Shennan, S., Spataro, M. 2005b. New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures. *Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education*. RPRP 6-7, p. 41-50.

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko, M. 2019. Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: G., Fiorentino, M., Primavera (Eds.) *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany* (Lecce, 3rd-8th June 2019). Lecce: Università del Salento.

Motuzaite-Motuzeviciute, G. 2012. The earliest appearance of domesticated plant species and their originson the west-

ern fringes of the Eurasian Steppe. *Documenta Praehistorica*. Vol. XXXIX, Ljubljana, p. 1-21.
Nikitin, A., Potekhina, I., Rohland, N., Reich, D., Lilli, M. 2017. Mithochondrial DNA analyses of Eneolithic Trypillians from Ukraine reveals Neolithic farming genetic roots. PLOS ONE, 1-13 (12).
Perles, C. 1985. Les industries du neolithique "preceramique" de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations. *Chipped stone indastries of the Early Farming cultures in Europe*. Warsaw Uniwersity, s. 19-40.
Perles, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece*. Cambrige.
Ryan, W., Pitman, W. 1999. Noah's Flood. The Scientific Discoveries about the Event that Changed History. New York.
Starnini, E. 1993. Tipological and technological analyses of the Koros culture chipped, polished and grouned stone assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary). *Atti Soc. Preist. Protost. Friuli*-V.G., Trieste, VIII (1994), p. 29-96.
Whittle, A. 1985. *Europe in the Neolithic*. Cambridge.

Received 16.01.2020

Л. Л. Залізняк

Доктор історичних наук, професор, завідувач відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, ORCID 000-0001-8924-8122, ZaliznyakL@ukr.net

БАЛКАНО-ДУНАЙСЬКА ВЕРСІЯ НЕОЛІТИЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Сучасний стан археологічних джерел з неоліту України суперечить досить популярному наприкінці XX ст. твердженню про місцеву доместикацію найдавніших домашніх тварин (вівця, коза, бик) та культурних рослин (пшениця, ячмінь, горох). Численні факти переконливо свідчать на користь їх одомашнення на Близькому Сході з наступним поширенням через Балкани і Подунав'я у Центрально-Східну Європу, у тому числі і на Правобережну Україну (рис. 1).

Не підтвердилася південно-східна версія неолітизації України, що була популярною серед радянських дослідників у другій половині XX ст. під назвою «східного скотарського імпульсу». Натомість маємо численні археологічні, антропологічні, палеозоологічні та палеоботанічні свідчення на користь південно-західного варіанту неолітизації регіону.

Неоліт України не є винятком із загальноєвропейського контексту. Як уся Центрально-Східна Європа Україна, передусім Правобережна, перейшла до неоліту у VI—V тис. до н. е., запозичивши його новації з Балкан через Подунав'я. Це сталося в режимі «балканізації» завдяки п'яти послідовним хвилям неолітичних землеробів-колоністів з Балкан та Подунав'я — морська, гребениківська, кришська, лінійно-стрічкової кераміки, кукутені-трипільська (рис. 3).

Принципові зміни в концепції неолітизації України, що сталися на початку XXI ст., по суті, є відходом від старого бачення «неолітичної революції» в регіоні. Останнє формувалося у повоєнні часи в умовах ідеологічного протистояння Заходу, значною мірою, під впливом відомих радянських ідеологем. Зокрема неписаним принципом радянської археології був патріотичний автохтонізм, що протиставлявся буржуазним ідеям безрідних космополітів міграціоністів. Сформована у повоєнний час концепція «східного скотарського імпульсу» теж несе певний наліт радянського патріотичного автохтонізму. За В. М. Даниленком, скотарство було привнесено на південь України з поза її меж, але з радянської Туркменії та Передкавказзя, а не з країн ворожого НАТО — Туреччини та Греції.

Відхід від ідеологічного протистояння Заходу зняв зазначені ідеологічні обмеження в науці, а розвиток археології показав, що неоліт України, перш за все Правобережної, є органічною частиною неоліту Центральної Європи. Неолітичні культури Правобережжя є локальними проявами культурних спільнот Центральної Європи, а послідовні фази неолітизації останньої (морська, кришсько-керешська, лінійно-стрічкова, лендельська та ін.) прямо корелюються зі згаданими хвилями неолітичних колоністів з Балкан через Подунав'я на південний захід України (рис. 3).

Таким чином, Правобережна Україна перейшла до неоліту синхронно з Центральною Європою внаслідок колонізації найдавнішими неолітичними землеробами з Подунав'я у VI—V тис. до н. е. А у V—IV тис. до н. е. неолітичні новації з Правобережжя поширилися на північ у Полісся, на схід та південний схід України.

Фактично, на початку XXI ст. в археології України сталася принципова зміна концепції неолітизації регіону. На зміну старій південно-східній версії приходить південно-західна, що відповідає загальноєвропейському баченню неолітичної революції в Центральній Європі шляхом її колонізації неолітичними землеробами з Балкан через Подунав'я (рис. 1).

К л ю ч о в і с л о в а: неоліт, відтворювальна економіка, гребениківська культура, культура Криш, буго-дністровська культура, культура лінійно-стрічкової кераміки, культура Кукутені-Трипілля, докерамічний неоліт.

Л. Л. Залізняк

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом каменного века Института археологии НАН Украины, ORCID 000-0001-8924-8122, ZaliznyakL@ukr.net

БАЛКАНО-ДУНАЙСКАЯ ВЕРСИЯ НЕОЛИТИЗАЦИЯ УКРАИНЫ

Современное состояние археологических источников по неолиту Украины противоречит достаточно популярному в конце XX в. утверждению о местной доместикации древнейших домашних животных (овца, коза, бык) и культурных растений (пшеница, ячмень, горох). Многочисленные факты убедительно свидетельствуют в пользу их одомашнения на Ближнем Востоке с последующим распространением через Балканы и Подунавье в Центральную и на юго-запад Восточной Европы, в том числе и на Правобережную Украину (рис. 1).

Не подтвердилась юго-восточная версия неолитизации Украины, которая была популярной среди советских исследователей во второй половине XX в. под названием «восточного скотоводческого импульса». Зато имеем многочисленные археологические, антропологические, палеозоологии и палеоботанические свидетельства в пользу юго-западного варианта неолитизации региона.

Неолит Украины не является исключением из общеевропейского контекста. Как вся Центральная и юго-запад Восточной Европы Украина, прежде всего Правобережная, перешла к неолиту в VI—V тыс. до н. э., позаимствовав его новшества с Балкан через Подунавье (рис. 1). Это случилось в режиме «балканизации» благодаря пяти последовательным волнам неолитических земледельцев-колонистов из Балкан и Подунавья — морской, гребениковской, кришской, культур линейно-ленточной керамики и кукутени-трипольской (рис. 3).

Принципиальные изменения в концепции неолитизации Украины, которые случились в начале XXI в., по существу, являются отходом от старого виденья «неолитической революции» в регионе. Последнее формировалось в послевоенные времена в условиях идеологического противостояния Западу, в значительной степени, под воздействием известных советских идеологем. В частности, неписаным принципом советской археологии был патриотический автохтонизм, который противопоставлялся буржуазным идеям безродных космополитов-миграционистов. Сформированная в послевоенное время концепция «восточного скотоводческого импульса» несла определенный налет советского патриотического автохтонизма. За В. Н. Даниленко, скотоводство было привнесено на юг Украины из-за ее пределов еще в VII тыс. до н. э., но все-таки из советской Туркмении и Предкавказья, а не из стран враждебного НАТО — Турции и Греции.

Отход от идеологического противостояния Западу снял отмеченные идеологические ограничения в науке, а развитие археологии показало, что неолит Украины, прежде всего Правобережной, является органической частью неолита Центральной Европы. Неолитические культуры Правобережья являются локальными проявлениями культурных сообществ Центральной Европы, а последовательные фазы неолитизации последней (морская, кришсько-керешська, линейно-ленточная, лендьельська и др.) прямо коррелируются с упомянутыми волнами неолитических колонистов из Балкан через Подунавье на юго-запад Украины (рис. 3).

Таким образом, Правобережная Украина перешла к неолиту синхронно с Центральной Европой в результате колонизации древнейшими неолитическими земледельцами из Подунавья в VI—V тыс. до н. э. А в V—IV тыс. до н. э. неолитические новшества из Правобережья распространились на север в Полесье, а также на восток и юго-восток Украины.

Фактически, в начале XXI в. в археологии Украины произошло принципиальное изменение концепции неолитизации региона. На смену старой юго-восточной версии пришла юго-западная, что отвечает общеевропейскому виденью неолитической революции в Центральной Европе путем ее колонизации неолитическими земледельцами из Балкан через Подунавье (рис. 1)

Ключевые слова: неолит, производящая экономика, гребениковская культура, культура Крыш, буго-днестровская культура, культура линейно-ленточной керамики, культура Кукутени-Триполье, докерамический неолит.

References

Arkheolohiia Ukrainskoi SSR. 1985, 1.

Burdo, N. F. 2003. Istoria doslidzhennya problem pokhodzhennya Tripillya-Kukuteni e svitly novikh danikh. *Arheologia*. 4, p. 5-18.

Vavilov, N. I. 1926. *Tsentry proiskhozhdemia kulturnikh rasteniy*. Leningrad.

Vavilov, N. I. 1987. *Pyat continentov*. Leningrad: Nauka.

Gaskevich, D. L. 2010. Severo-pontiyskoe impresso: proiskhozdenie neoliticheskoy keramiky na yuge Vostochnoy Evropy. *Stratum plus*. 2, Sankt-Peterburg; Kishinev; Odessa; Bukharest, p. 213-251.

Gaskevich, D. L. 2012. Fauna poselennya Kamyana Mogila I: factor subektivnosty u stanovlenny kontseptsii neolitizatsii Pivnichnogo Nadazovya. *Problemy doslidzhennya psmyatok Skhidnoi Ukrainy*. Lugansk, p. 53-57.

Gaskevich, D. L. 2014. Problemy radiovuglitsevogo datuvannyabugo-dnistrovskoi neolitichnoi kultury. *Arheologia*, 4, p. 3-17.

Grushevskyi, M. C. 1913. *Istoria Ukrainy-Rusy*. Vol. 1, Kyiv.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy*. Kyiv: Naukova Dumka.

Zhuravlov, O. P., Kotova, N. S. 1996. Tvarinnictvo neolitichnoho naselennia Ukrainy. *Arheologia,* 2, p. 3-17.

Zaliznyak, L. L. 1995. Pizny mezolit Ukrainy. *Arheologia*. 4, p. 3-16.

Zaliznyak, L. L. 1998. *Peredistoria Ukrainy X-V tis. do n.e.* Kyiv.

Zaliznyak, L. L. 1999. *Pervisna istoria Ukrainy*. Kyiv: Vyshcha shkola.

Zaliznyak, L. L. 2006. Grebenykivska mezolitichna kultura: pokhodzhennya, khronologia, istorichna dolya. *Arheologia,* 4, p. 3-18.

Zaliznyak, L. L., Panchenko, Yu. V. 2007. Neolitizatsiya Pravoberezhnoi Ukrainy: "balkanizatsia" chy "skhidny impuls"? *Materialy ta doslidzhennya z arkheologii Skhidnoi Ukrainy*. Iss. 7, Lugansk, p. 6-14.

Zaliznyak, L. L., Stepanchuk, V. M., Kukharchuk,Yu. V., Tovkailo M. T., Matviishina, Zh. M., Manko, B. O., Vetrov, D. O., Belenko, M. M., Ozerov, P. I., Khoptynets, I. M., Nezdoly, O. I., Doroshkevich, C. P., Sorokun, A. A., Shevchenko, T. O. 2013. Naydavnishe minule Novomyrgorodchiny. *Kamyana doba Ukrainy*. Iss. 15, Kyiv.

Zaliznyak, L. L., Sorokun, A. A., Pereverzev, C. V., Khoptinets, I. M. 2016. Neolitizatsia Kyivskogo Polissya u svitli novitnikh doslidzhen. *Arheologia,* 1, p. 3-18.

Krainov, D. A. 1960. Pezchernaya stoyanka Tash-Air 1, kak osnova periodizatsii paleolita Krima. *Materialy i issledovania s arkheologiia SSSR*. 91, Moskva.

Kotova, N. S. 2002. *Neolitizatsia Ukrainy*. Lugansk: Shlyakh.

Kotova, N. S. 2015. *Drevneishaya keramika Ukrainy*. Kyiv; Kharkov: Maidan.

Larina, O. V. 1999. Kultura lineyno-lentochnoy keramiky Pruto-Dnestrovskogo regiona. *Stratum plus*, 2, Sankt-Peterburg; Kishinev; Odessa, p. 10-140.

Olenkovsky, N. P. 1991. *Pozdny paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra*. Kherson.

Pidoplichko, I. G. 1952. *Pokhodzhennya sviskikh tvarin*. Kyiv: AN URSR.

Pidoplichko, I.G. 1956. *Materialy do vivchennya minulikh faun URSR*. Iss. 2. Kyiv: AN URSR.

Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Stepy Prichornomorya v konteksty rozvitku pershikh zemlerobskikh kultur. *Arheologia,* 2, p. 3-26.

Sapozhnikov, I. V., Sapozhnikova G. V. 2005. *Problemy khronologii i kulturnoi periodezatsii mezolitu i neolitu Pivnichno-Zakhidnogo Prichornomorya. Starozhitnosti Stepovogo Prichornomorya i Krymu*. Vol. XII, Zaporizhya, p. 14-27.

Stanko, V. N. 1991. Kulturno-istorichesky protses v mezolite Severo-Zapadnogo Prichernomorya. *Severo-Zapadnoye Prichernomorye - kontaktnaya zona drevnikh kultur*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-17.

Tovkaylo, M. T. 2004. Do problem datuvannya bugo-dnistrovskogo neolitu. *Kamyana doba Ukrainy*. Iss. 5, Kyiv, p. 236-246.

Tovkaylo, M. T. 2005. Neolit stepovogo Pobuzhya. *Kamyana doba Ukrainy*. Iss. 6, Kyiv.

Tovkaylo, M. T. 2012. Nolitichna keramika z domishkami cherepashkovikh rachkiv ostrakoda (do problem pokhodzhennya kardiumnoi keramiky v Ukrainy). *Arheologia*, 3, p. 27-36.

Shnirelman, V. A. 1980. *Proiskhozhdenie skotovodstva*. Moskva: Nauka.

Engels, F. 1979. Proiskhozhdenie semyi, chastnoy sobstvennosty i gosudarstva. In: Marks, K., Engels, F. *Izbrannie proizvedenia v trokh tomakh*. Vol. 3, Moskva: Politizdat, p. 211-370.

Biagi, P., Spataro, M. 2005a. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula. *Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education*. RPRP 6-7, p. 35-40.

Biagi, P., Shennan, S., Spataro, M. 2005б. New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures. *Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education*. RPRP 6-7, p. 41-50.

Zaliznyak, L. L. 2005. Finalny paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy. *Kamyana doba Ukrainy*,8.

Motuzaite-Motuzeviciute, G. The earliest appearance of domesticated plant species and their originson the western fringes of the Eurasian Steppe. *Documenta Praehistorica*. XXXIX, Ljubljana, p. 1-21.

Perles, C. 1985. Les industries du neolithique 'preceramique' de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations. *Chipped stone indastries of the Early Farming cultures in Europe*. Warsaw Uniwersity, p. 19-40.

Perles, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece*. Cambrige.

Starnini, E. 1993. Tipological and technological analyses of the Koros culture chipped, polished and grouned stone assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary). *Atti Soc. Preist. Protost. Friuli*-V.G., Trieste, VIII (1994), p. 29-96.

Whittle, A. 1985. *Europe in the Neolithic*. Cambridge.

УДК [903.2+621.744.3](477.63)"637" https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.023

О. В. Старік, Д. П. Куштан *

КОМПЛЕКСИ ЛИВАРНИХ ФОРМ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ТОКІВСЬКОГО

Публікуються комплекси «скарби» кам'яних ливарних форм доби пізньої бронзи, виявлених у 2017—2018 рр. коло селища Токівське на Дніпропетровщині. Дається опис як самих матриць, так і предметів, які відливалися в них. На основі типології останніх робиться висновок про датування знайдених комплексів.

К л ю ч о в і   с л о в а: Подніпров'я, доба пізньої бронзи, металургія, ливарні форми.

Періодизація та хронологія пам'яток доби пізньої бронзи Південно-Східної Європи заснована загалом на систематизації комплексів металевих виробів та ливарних форм, які зазвичай називають «скарбами» (Лесков 1967; Petrescu-Dîmboviţa 1977; Bočkarev, Leskov 1980; Leskov 1981). Більшість з них є випадковими знахідками, нерідко депаспортизовані й неповні. Великою ж удачею є знахідка подібних комплексів безпосередньо під час археологічних розкопок. Відразу два таких комплекси на одному поселенні пощастило знайти експедиції Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького (керівник О. В. Старік) у 2017—2018 рр.

1. Загальна характеристика пам'ятки

Багатошарове поселення розташоване на відстані 0,23 км на північ від північної околиці селища Токівське Апостолівського району Дніпропетровської обл., на правому березі р. Кам'янка (тече по V-подібному каньйону в глибині ерозійної давньої долини), що є правобережною притокою р. Базавлук, котра впадає в р. Дніпро. Безпосереднє місце дослідження розміщується на схилі річкової ерозійної долини, на мисі між двома ярами, обмеженому польовою дорогою з півдня та виходами гранітоїдів з півночі (т. зв. «баранячі лоби»).

Вивчення пам'ятки розпочалося у 2012 р. з метою перевірки свідчень місцевого краєзнавця Ю. І. Сергійчука про існування на околиці села залишків козацького зимівника XVII—XVIII ст., котрі активно знищуються незаконними діями шукачів старовини. Розвідувальна траншея виявила кам'яний заклад дугоподібної форми у вигляді майданчика зі щільно підігнаних одне до одного каменів, витягнутого за віссю схід—захід завдовжки 5,85 м, тоді як за віссю північ—південь максимальна ширина склала 1,76 м (остаточно досліджений у 2015 р.). Під закладом ям та поховань не виявлено. З 2015 по 2018 рр. польові дослідження продовжувалися. Відзначимо знайдене у 2016 р. поховання доби раннього залізного віку, здійснене в ямі з підбоєм. Під правою кистю на тазовій кістці небіжчика зафіксовані залишки сильно розшарованого залізного предмета довжиною 17 см, імовірно, ножа. Розкопки вказали на наявність трьох етапів існування поселення: середня бронзова доба (культурне коло Бабине), доба пізньої бронзи (сабатинівська культура), ранній залізний вік. Середня потужність культурного шару 0,6 м. Загальна площа розкопу за п'ять років робіт склала 1223 м^2, але значна частина мису ще не досліджена. Тому вважаємо, що робити узагальнюючі висновки про характер пам'ятки поки що зарано. Особливий інтерес викликають два закриті комплекси (скарби) ливарних форм доби пізньої бронзи, виявлені під час розкопок у 2017—2018 рр.

Мінералого-петрографічний аналіз сировини, з якої вироблені ливарні форми, знайдені у 2017 р., виконали к. геол. н. І. С. Нікітенко та к. геол. н. М. Л. Куцевол. Визначено, що поро-

* СТАРІК Олександр Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Івановича Яворницького, ORCID 0000-0001-8419-6853, *segun.1@i.ua*

КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-6411-2154, *kushtan_dp@ukr.net*

ди представлені метаультрабазами, головними мінералами яких є антофіліт, хлорит і тремоліт. Детальні результати цього дослідження будуть розкриті у статті, що готується до друку.

2. Опис комплексів ливарних форм та аналіз виробів, які в них відливалися

1-й комплекс знайдений у 2017 р. у північно-західній частині розкопу на глибині 0,62 м. Він складався з трьох кам'яних стулок (**1—3**), що лежали одна на одній.

1, 2. Дві однобічні стулки двохстулкової форми (рис. 1) лежали зверху. Перша — з негативами для відливання серпа та двох круглих бляшок-ґудзиків (18,2 × 9,7 × 1,8 см) (рис. 1: 2). Матриця виготовлена із плитки тремоліт-хлорит-антофілітового сланцю з підшліфованими боками та заокругленими кутами. Вона має підтрапецієподібну в плані форму з однією дещо увігнутою вздовж довгої вісі стороною. З лицевого боку на гладкій поверхні вирізаний негатив дугоподібного, неширокого (максимальна ширина 2,0 см) серпа з двома округлими отворами (діаметр 0,4 см) для кріплення руків'я (через втрати та вищербини матеріалу стулки точні розміри серпа вказати важко). До нижньої частини руків'я прорізаний литник. З боку внутрішньої частини серпа, поблизу із закінченням руків'я та леза просвердлені два округлі отвори для штифтів (діаметр 0,6 см). Поряд з першим із них, що, напевно, перестав задовольняти майстра, просвердлено ще один отвір. Ближче до центра увігнутої сторони стулки розташовані гнізда для відливання двох округлих бляшок з петельками (ґудзиків) (діаметр 3,0 см та 2,3 см). До кожного з них підведений вузький литник. Зворотній бік матриці слугував кришкою для стулки, що лежала під нею. На це вказують зачернені сліди, тотожні за формою двом серпам, негативи яких прорізані на вказаній стулці, а також — два діагонально розташовані округлі заглиблення для штифтів (діаметр 0,6 см). Крім того, на зворотному боці фіксується прорізана діагональна лінія та два підпрямокутних заглиблення, зроблених, вочевидь, під час невдалої розмітки майбутнього негативу. З торцевого боку плитки прорізані поперечні риски, які слугували орієнтиром для суміщення стулок. Друга стулка (рис. 1: 1) ливарної форми з негативами для відливання серпів, шпильки, проколки, долота (?) (18,8 × 10,4 × 1,8 см). За матеріалом (сланець хлорит-тремоліт-антофілітовий), формою та розмірами вона подібна описаній вище. Більшу площину її лицевої сторони займають вирізані негативи двох дугоподібних серпів (12,5 × 2,0 см; 10,5 × 1,6 см) з одним отвором на кінці (діаметр 0,8 см), що слугував для кріплення руків'я. На гладкій площині негативу більшого серпа, ближче до руків'я, спостерігається невеликий виступ, який пояснюється, найімовірніше, недостатньо ретельною обробкою поверхні. До руків'я кожного із серпів прорізані окремі литники. По діагоналі від негативів серпів розташовані два округлі отвори для штифтів (діаметр 0,6 см). На краю стулки, вільній від серпів, перпендикулярно до них вирізані негативи ще трьох дрібних предметів: видовженого інструмента (долота або швачки?) (10,4 × 1,1 см) із дещо зігнутим кінцем та незначним розширенням (упором), вірогідно, для кріплення руків'я та зручності користування; проколки або швачки (9,7 × 0,6 см); шпильки з кільцеподібним навершям (8,5 × 1,9 см). Негативи перших двох інструментів прорізані наскрізь, тоді як гніздо шпильки заливалось зі сторони кінця стрижня. Зворотній бік стулки раніше теж використовувався для відливання: на ньому присутня частина негативу для відливки серпа (без руків'я) та один округлий отвір для штифта (діаметр 0,6 см). Можливо, від тривалого використання стулка тріснула і її частина була застосована повторно. Характерні зачернені плями свідчать, що матриця використовувалась як кришка до стулки, що лежала у комплексі вище. Тобто, обидві стулки комбінувалися між собою в залежності від виробничої необхідності.

У формах відливалися серпи типу Heleşteni, варіант Чут, за В. О. Дєргачовим та Дєргачовим-Бочкарьовим (VI, за І. М. Шарафутдіновою; С-2/4, за Є. М. Черних). Вони характеризуються невеликими розмірами, дугоподібно заокругленою формою леза з пласким руків'ям із одним—двома отворами на ньому. Негативи серпів такого типу присутні в комплексі, знайденому біля с. Чутівка Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. (Черняков 1967а, с. 33—35, рис. 9; Шарафутдінова 1971, с. 37, рис. 2: 8, 9; Дергачёв 1997, с. 29—30, рис. 2: IV.2; Дергачёв, Бочкарёв 2002, табл. 87: 1205, 1206). Таківські, як і чутівські, негативи серпів одночасно слугували і формою для відливки вироба, і покришкою для іншої, такої само форми (Черняков 1967б, с. 183, рис. 2: 3, 4). Матриці для відливки серпів типу Heleşteni виявлені серед ливарних форм Дніпровокам'янського комплексу (Дніпропетровська обл.) (Гершкович 2005—2009, рис. 3: 1), Дніпрострої та Вознесенці (м. Запоріжжя)

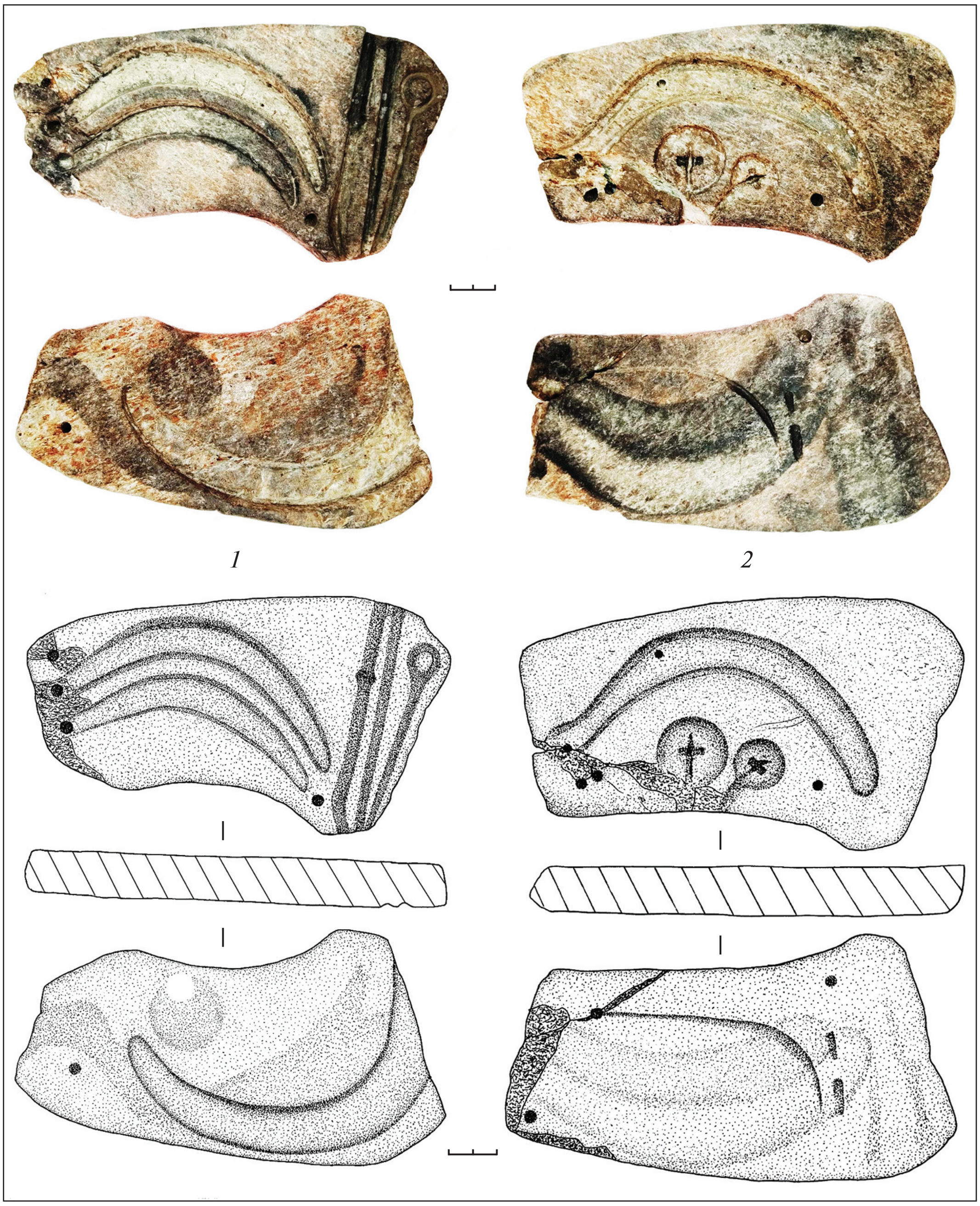

Рис. 1. Токівське. І-й комплекс ливарних форм: *1* — стулка 1; *2* — стулка 2*
Fig. 1. Tokivske. The 1st complex of molds. *1* — half of the mold no. 1; *2* — half of the mold no. 2*

(Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 8: 68—70). Готові вироби трапляються у складі скарбів: Германешть, Хелештень, Рішешть, Руджиноаса (Румунія) (Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 81: 6—8, 82: 5, 6, 10, 11; 85: 6, 14), Лозовка (Молдова), Бецилове, Нова Троянка (Одеська обл.), Інгул (Миколаївська обл.) (Черняков 1985, рис. 60: 7; 61: 19—24; 62: 25—28; 63: 17, 21), Райгородка (Луганська обл.) (Лесков 1967, рис. 9: 12, 13). Серпи типу Heleşteni належать до східнокарпатської групи прикарпатсько-трансильванської серії, основний ареал їх поширення — Трансільванія, Східні Карпати, Північно-Західне Причорномор'я та Подніпров'я (Дергачёв, Бочкарёв 2002, с. 236, 252). Виявляють ці серпи у комплексах культур Ноуа та Сабатинівка, які датуються періодом BzD—HaA1, за П. Рейнеке (XIII—XII ст. до н. е.) / IV період, за Дергачовим-Бочкарьовим (Дергачёв 1997, с. 29; Дергачёв, Бочкарёв 2002, с. 256). Це дозволяє віднести їх до пізньосабатинівсько-раньобілозерського часу.

* Статтю супроводжують авторські ілюстрації.

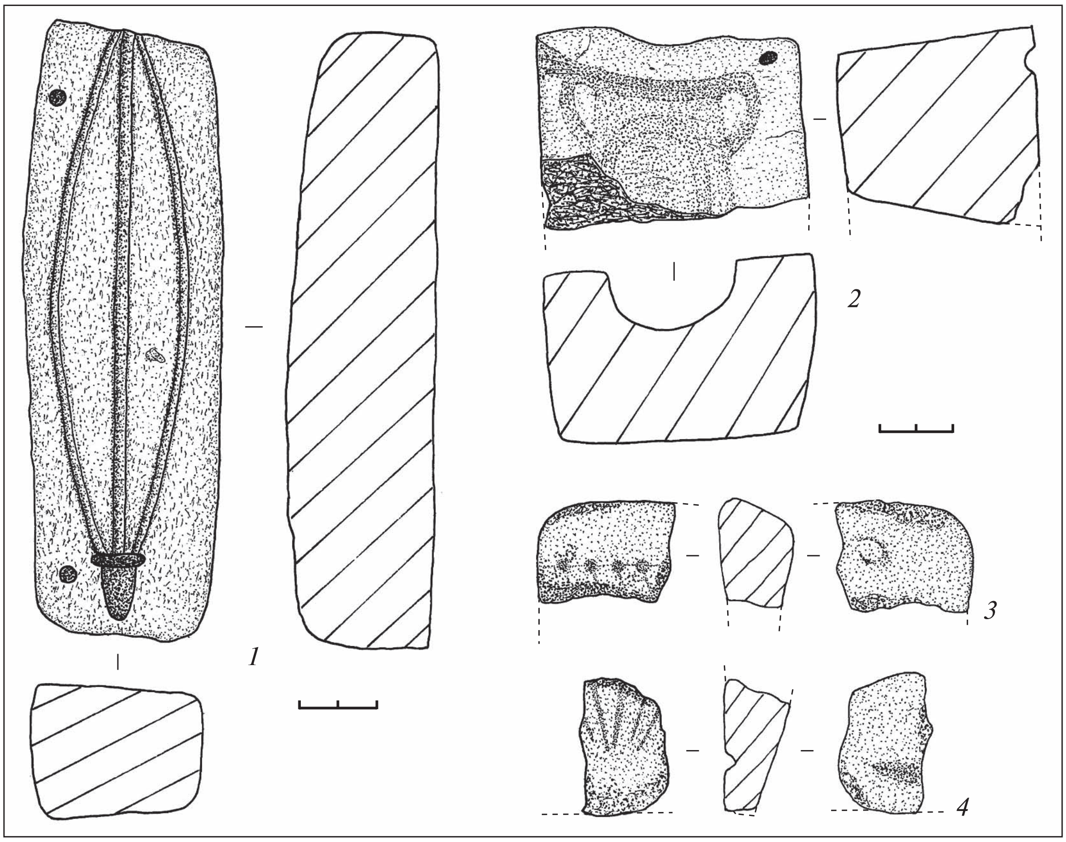

Рис. 2. Токівське. І-й комплекс ливарних форм: *1* — стулка 3; *2—4* — фрагменти стулок, знайдені неподалік комплексу

Fig. 2. Tokivske. The first complex of molds. *1* — half of the mold no. 3; *2—4* — fragments of the molds halves found near the complex

Шпильки з литою кільцеподібною головкою відносяться до типу У-18, за Є. М. Чернихом (Черных 1976, с. 128—129). Форми для їх виготовлення відомі на Нижньому Дніпрі у ареалі білозерської культури й пов'язані з такими комплексами, як Солоха (Запорізька обл.), Завадівка (Херсонська обл.), Миколаїв (Лесков 1967, рис. 2: 2, 17; Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 8: 72b; 10: 84b; 15: 151b). Самі вироби нерідко трапляються на пізньобронзових пам'ятках Середнього Подніпров'я (могильник Бобриця, поселення Леськи, Велика Андрусівка-Інбек, численні випадкові знахідки) (Тереножкин 1961, с. 167, рис. 111: 8—14; Куштан 2013, рис. 37: 31; 42: 19; 80: 9, 10; 102: 4—8). Поодинокі знахідки відомі на Нижньому Дніпрі (поселення Зміївка), Північно-Західному Причорномор'ї (поселення Анатоліївка), на Дністрі (поселення Гіндешть, Магала, Слободзея-Ширауць) та Криму (Кіровське поселення) (Черных 1976, табл. XL: 21—23). Шпилька цього ж типу, як елемент шумлячої підвіски, входила до складу Солонецького скарбу (Херсонська обл.) (Черных 1976, табл. XL: 26; Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 15B: 2). Тож, основний ареал поширення шпильок з литою кільцеподібною головкою — Наддніпрянщина, де вони побутували у племен білозерської, білогрудівської та лебедівської культур (Лысенко 2004, с. 302, рис. 6; Куштан 2013, с. 143).

Круглі випуклі бляшки із петлею зсередини — ґудзики (або приналежності кінської вузди) — прикраси досить поширеного типу у пізньобронзовий час. Більшість подібних виробів, що характерні для пізньосабатинівського та білозерського часів, мали загнуту петельку: відливалася заготовка у вигляді цвяха, як у формі з Волоського (Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 3: 25a). У токівській формі відливали бляшки із литою петелькою. Подібні вироби нерідко трапляються у складі скарбів доби пізньої бронзи з території Румунії (напр.: Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 218). Така ж техніка виготовлення литих ґудзиків притаманна для пам'яток андронівського та постандронівського часів Середньої Азії: могильник Бустан VI, поселення Бургулюк та Брічмула, скарб Шамши (Кузьмина 2008, рис. 30: 1, 2; 46: 2; 59а: 3—5, 71: 6).

3. Однобічна стулка двостулкової ливарної форми для відливання кинджала (15,5 × 4,8 × 3,7 см). Це брусок хлорит-антофіліт-тремолітового сланцю видовжено-підпрямокутної форми, із заокругленими кутами; у перетині — трапецієподібна (рис. 2: 1). Плаская робоча поверхня прошліфована. На ній вирізано негатив кинджала з коротким черешком, кільцевим упором та клинком лавролистної форми (максимальне розширення на рівні середини) із повздовжнім ребром-нервюрою, що розширюється до середини (15,1 × 3,2 см). Кінчик черешка овальний. Литник розміщувався з боку кінця клинка. З одного боку від негативу, вздовж однієї зі сторін форми, ближче до кутів розташовані два округлі отвори для штифтів (діаметр 0,5 см). Форма для подібного кинджала походить із ІІ-го комплексу (там розглянемо походження та аналогії цьому виробу).

За 8,0 м на південний схід від комплексу знайдено фрагмент стулки з негативом двовушкового кельта (7,3 × 4,8 × 5,0 см) (рис. 2: 2). Другу стулку цієї форми знайдено у 2018 р.

Привертають увагу два фрагменти стулки однобічної двостулкової керамічної ливарної форми, знайдені на відстані близько 6,0 м одна від одної у північній частині розкопу (рис. 2: 3, 4). Найбільш імовірно вони є частинами однієї ливарної форми, але остаточно це стверджувати важко через невеликі розміри фрагментів (3,6 × 2,0 × 1,6 см та 3,5 × 3,0 × 2,0 см). Перший фрагмент зі збереженою частиною негативу у вигляді п'яти кінчиків ніжок шпильок або ливарних каналів (?), що розходяться від нижньої частини матриці (максимальна висота рельєфу 0,3 см). Зворотній бік плаский, із заглибленою видовженою виїмкою (1,4 × 0,5 см; глибина 0,3 см) незрозумілого походження (негатив ще одного виробу?). Другий фрагмент верхнього лівого кута стулки зі збереженою частиною негативу у вигляді низки із трьох кульок (діаметр 0,4 см), з'єднаних між собою вузьким каналом і залишками «ніжок», що відходять навскоси від кожної з них. Форма фрагменту дозволяє припускати, що стулка була виготовлена із плаской керамічної плитки, що мала заокруглені кути. Схожа ливарна форма з вапняку (?) представлена на Чикалівському поселенні (Шарафутдінова 1964, с. 164, рис. 6: 11). (З цієї ж пам'ятки походить кам'яний товкач з грибоподібним навершям та чотирма «шишечками», що також пов'язує її з Токівським). Двостулкова кам'яна ливарна форма, що знайдена на Дальверзинському поселенні (Заднепровский 1962, с. 267, табл. XX), значно більша за розмірами і має кільцеподібне закінчення голівок вироба. Серед вчених немає одностайності стосовно визначення того, що саме відливали за допомогою чикалівської матриці. І. М. Шарафутдінова вважає, що таким чином виготовлялися «привіски» з кульками на тонких дротинках. Кульки мали отвір для протягування нитки. В. А. Ромашко вказує, що стулка використовувалась для отримання намист або підвісок (Ромашко 2013, с. 96, рис. 50). Я. В. Володарець-Урбанович датує чикалівську форму слов'янським періодом, а її застосування пов'язує з виробництвом круглих випуклих нашивних бляшок. Цікаво, що останній сам вказує на те, що бляшки «з'єднані між собою каналом, хоча кожна із них має свій окремий литник» (Володарець-Урбанович 2017, с. 332). На нашу думку, така кількість литників виглядає доволі недоцільною і нераціональною. Ю. А. Чернієнко, перераховуючи негативи предметів, не пов'язаних з лобойківсько-головурівськими традиціями, взяв за приклад «матрицю для виготовлення шпильок з кулькоподібними голівками з поселення Чикалівка» (Черниенко 2014, с. 24). Така трактовка нам вважається найбільш імовірно. Загальновідомо, що для території Північного Причорномор'я в сабатинівський період невластиві ливарні форми, виготовлені із іншого матеріалу, ніж камінь (тальковий сланець). Саме тому фрагменти керамічних стулок з Токівського можуть свідчити про наявність культурного обміну, можливо з тогочасним населенням Доно-Донецького регіону.

ІІ-й комплекс досліджений у 2018 р. у південній частині розкопу. Він являв собою компактне скупчення семи кам'яних ливарних форм (**1—7**), що трапилися починаючи з глибини 0,22 м. Цей комплекс розміщувався на відстані близько 26 м на південний захід від того, що був віднайдений 2017 р. Його мінералого-петрографічний аналіз лише заплановано.

1, 2. Двостулкова ливарна форма (однобічна форма з кришкою), що слугувала для виготовлення дископодібного вироба (діаметр 13,3 см; товщина 2,7 см; висота бортика 0,5 см) (рис. 3). Форма виготовлена з плитки сланцю округлої форми. Одна сторона грубо вирівняна, інша — пласка. На ній вирізаний негатив круглої форми, обмежений вузьким бортиком із невеликим розривом (литником). Кришка також зроблена з плитки: верх грубо оббитий, робоча сторона старанно вирівняна (діаметр 14 см; товщина 3,0 см). Внутрішня поверхня обох стулок зі слідами нагару. У цій формі відливалася заготовка у вигляді плескатого круглого диска діаметром

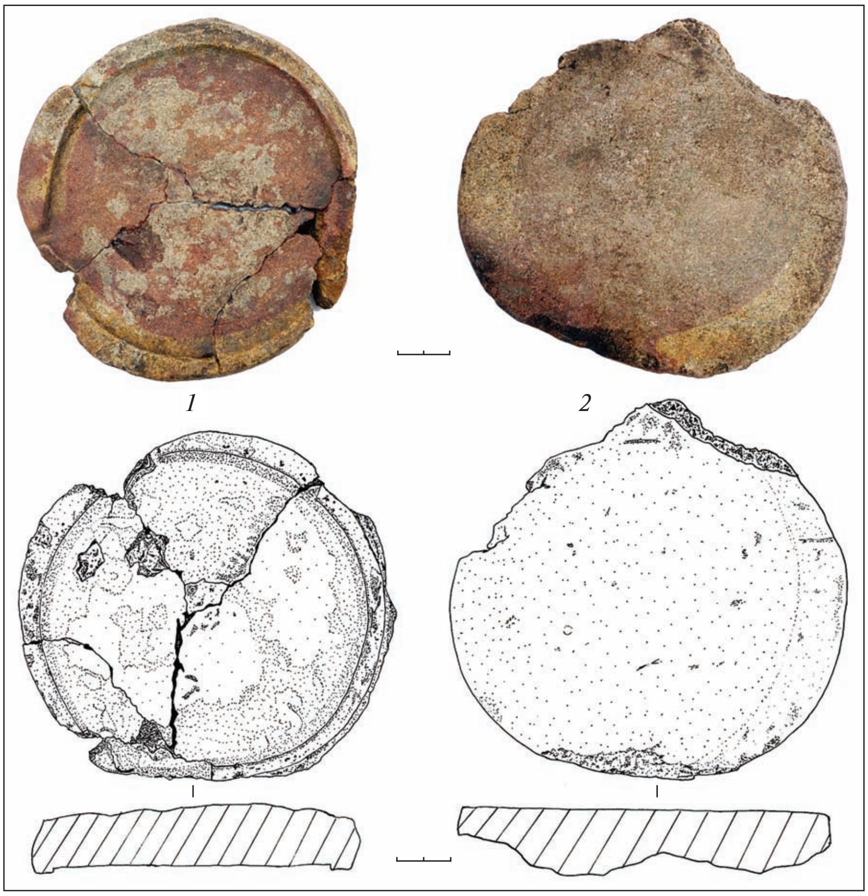

Рис. 3. Токівське. ІІ-й комплекс ливарних форм: *1* — стулка 1 (матриця); *2* — стулка 2 (кришка)

Fig. 3. Tokivske. The second complex of molds. *1* — half of the mold no. 1 (matrix); *2* — half of the mold no. 2 (lid)

11,5 см. Його призначення незрозуміле: зливок, прикраса-бляха, дзеркало тощо.

Негативи для виготовлення аналогічних круглих дисків походять з комплексу Червоні Маяки (Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 7: 54; Черняков 1985, рис. 50: 3) та поселення культури Ноуа Острівець (Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 8: 60). Менший за розміром диск відливався у формі, фрагмент якої походить із сабатинівського поселення Берислав (Gerškovič 1999, Taf. 7: 13). Такі ж диски, але з «шишечкою» посередині присутні у комплексах форм з поселення сабатинівської культури Новокиївка (Gerškovič 1999, Taf. 42: 3) та поселення культури Кослоджень Побіт-Камик (Болгарія) (Черных 1976, рис. XLVI: 3). Нерідко подібні бронзові вироби трапляються у скарбах Румунії: пласкиий диск із Хелештень, овальний зливок дископодібної форми з Палаш, денце металевої посудини та трохи вигнутий диск з Гунштеріца та ін. (Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 82: 17; 98: 6; 155: 12; 160: 14). Зі скарбу Чінку походять тонкий диск із рельєфними концентричними колами та товстий дископодібний зливок (Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 130: 5, 7). Металеві зливки, форма яких наближена до дископодібної, трапляються на пам'ятках бронзової доби Угорщини (Mozsolics 1984, Taf. 14: 4, 5; 15: 1; 16: 4; 17: 1; 18: 4). Бронзові дзеркала, подібні до токівського диску, походять із території Середньої Азії: скарби постандронівського часу Шамши, Туюк (Киргизстан) і Джам (Узбекистан) (Кузьмина 2008, рис. 31: 9; 59а: 1, 2; 59б: 1).

3. Стулка від двостулкової однобічної форми для відливання кельта (рис. 4: 1). Вона має вигляд бруска хлорит-антофілітового сланцю прямокутної форми (11,5 × 7,0 × 4,3 см). На одній зі сторін вирізаний негатив кельта із двома вушками, з арочною фаскою та валикоподібним потовщенням навколо втулки. Кельт з майже паралельними краями, шестигранно-овальний у перетині. Вздовж вісі фаски простежується канавка. Поверхня зі слідами нагару, литник розташований з боку втулки. Біля двох протилежних кутів форми — круглі отвори для штифтів.

У формі відливали двовушкові кельти типу Ново-Олександрівка, за В. О. Дєргачовим (К-58/60, за Є. М. Черніхом; II.3, за Є. Ушурелу; найпізніший варіант двовушкових кельтів червономаяцького типу, за В. І. Клочком) (Черных 1976, с. 84—85, рис. 37; Дергачев 1997, рис. 1: III; Клочко 2006, с. 209; Ушурелу 2010, с. 35, рис. 6; 7). Вони вирізняються аркоподібним оформленням фасок, на одній зі сторін посередині часто присутній отвір-«печерка». На нашому кельті фаска прикрашалася поздовжнім валиком-нервюрою.

Ливарні форми для виготовлення подібних кельтів походять з таких комплексів: Ново-Олександрівка (Херсонська обл.) (Лесков 1967, с. 150, рис. 3: 2, 3; Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 9: 75, 76) та Дніпровокам'янка (Дніпропетровська обл.) (Гершкович 2005—2009, с. 586, рис. 6: 3). Подібні ж вироби відливалися у формах, виявлених у Тилігульській бухті на межі Одеської та Миколаївської обл. (Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 11: 91) та Дудчанах на Херсонщині (Gerškovič 1999, S. 63, Taf. 49: 3). Ще одна кам'яна матриця для відливки кельта новоолександрівського типу зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї. Вона випадково знайдена в районі смт Градизьк (Куштан 2013, рис. 103: 5). Із двох таких кельтів складався Мельниківський скарб (Черкаської обл.) (Куштан 2013, рис. 92: 6, 7). Одиночні знахідки таких кельтів характерні переважно для території Середнього Подніпров'я (Тереножкин 1961, с. 125—126, рис. 85; Куштан 2013, рис. 96: 18—24, 26). Кельт із Лубен (Полтавська обл.), так само, як і наш, орнаментований по фасці поздовжньою нервюрою (Куштан 2013, с. 136, рис. 96: 19). Датуються кельти новоолександрівського типу пізньосабатинівським та ранньобілозерським часом (BzD—HaA1). Виникли вони в результаті взаємодії традицій середньодніпровських (лобойківських) двовушкових кельтів зі східнокарпатськими одновушковими із арочними фасками: типи Rîşeşti (із отвором-«печеркою») та Negreşti (без неї) (Дергачёв 1997, с. 13).

4, 5. Двостулкові двобічні форми, що слугували для відливки кинджалів двох варіантів одного типу (трохи відрізняються оформленням упору) (рис. 5). Бруски сланцю витягнутої овально-підпрямокутної форми, звужені до кінців (18,3 × 5,0 × 1,9 см; 20,2 × 7,1 × 2,3 см). На обох сторонах стулок вирізані негативи двох різновидів кинджалів, які комбінувалися під час відливання. Кинджали черешкові із листоподібним клинком (максимальне

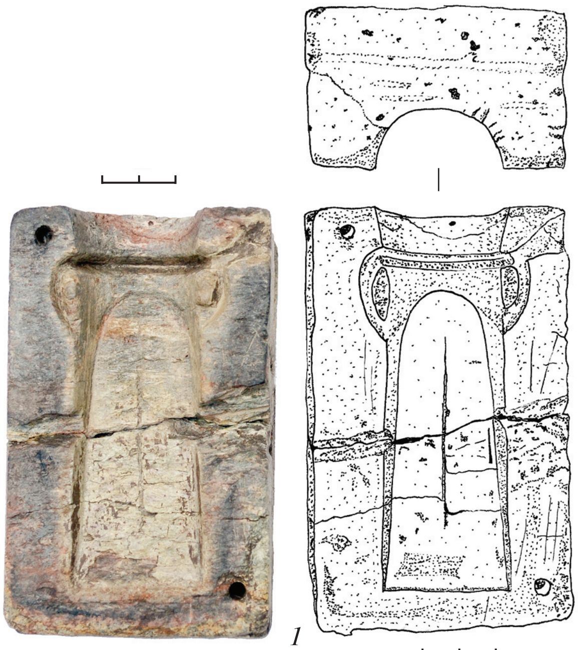
1

2

Рис. 4. Токівське. II-й комплекс ливарних форм: *1* — стулка 3. Фрагмент кам'яного товкача з території поселення (*2*)

Fig. 4. Tokivske. The second complex of molds. *1* — half of the mold no. 3. Fragment of stone shredder (*2*)

розширення припадає приблизно на середину або трохи ближче до черешка). Черешок короткий, пласкии, у його основі — чітко виділений упор (у одного кинджала упор з боку руків'я прямий, у іншого — трохи заокруглений). Вздовж леза проходить нервюра. Поверхня негативів зі слідами нагару. Литники розташовані з боку вістер клинків. На кожній площині — пара круглих отворів для штифтів, розташованих по діагоналі обабіч негатива (на одній зі сторін розміщується третій отвір). Аналогічна стулка ливарної форми входила до складу I-го комплексу.

Ці кинджали подібні до виробів типу Н-36, за Є. М. Черніхом (червономаяцький, за В. І. Клочком) (Черных 1976, с. 120—121, рис. 51; Клочко 2006, с. 196—197). Ці вироби — раніше вони називалися «кіммерійськими» або сабатинівськими — характеризуються листо-

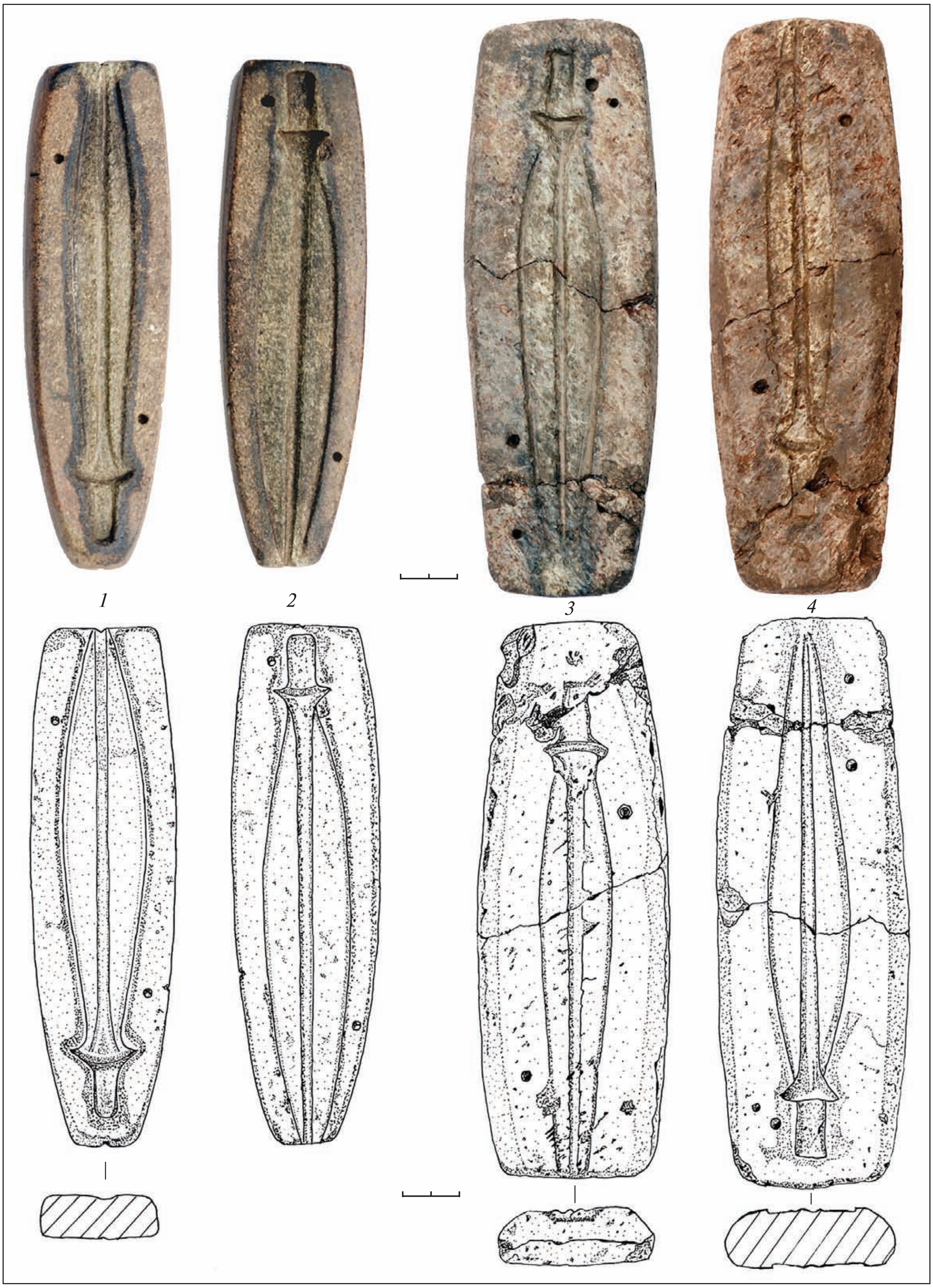

Рис. 5. Токівське. ІІ-й комплекс ливарних форм: *1, 2* — стулка 4; *3, 4* — стулка 5
Fig. 5. Tokivske. The second complex of molds. *1* — half of the mold no. 4; *3, 4* — half of the mold no. 5

подібною формою леза і наявністю кільцевого упору навколо основи черешка. На одному з кинджалів упор досить явний, на другому — дещо «недорозвинений», що дозволяє розглядати його, як ноуаїчний варіант (Клочко 2006, с. 187). Червономаяцькі кинджали, як правило, мають клинок, максимально розширений ближче до руків'я. У токівських негативах максимальне розширення припадає на середину, тож вони можуть розглядатися як проміжні

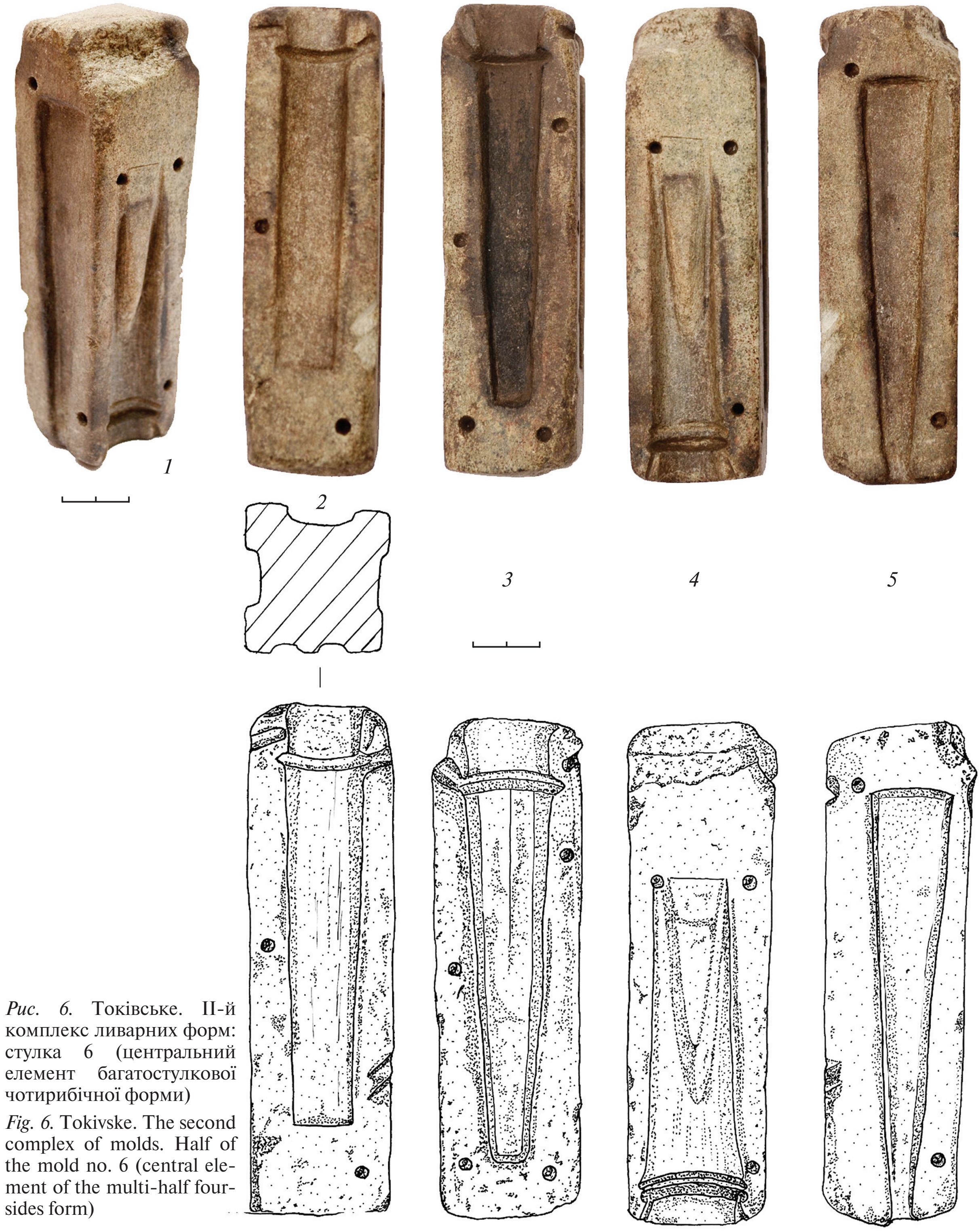

Рис. 6. Токівське. II-й комплекс ливарних форм: стулка 6 (центральний елемент багатостулкової чотирибічної форми)

Fig. 6. Tokivske. The second complex of molds. Half of the mold no. 6 (central element of the multi-half four-sides form)

між вище згаданим типом і кинджалами новоолександрівського типу (Н-37, за Є. М. Черних; Заградівка, за В. І. Клочком) із клинком, максимально розширеним ближче до вістря (Черных 1976, с. 121—122, рис. 51; Клочко 2006, с. 210).

Ливарні форми для виготовлення подібних кинджалів походять із таких комплексів: Головурів, Дерев'яне, Мазепинці (Київська обл.), В'язівок, Волоське, Верхня Тарасівка, Дніпровокам'янка (Дніпропетровська обл.), Малі Копані, Новокиївка (Херсонська обл.), Червоний Маяк (Одеська обл.) (Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 1: 9, 16; 2: 21, 22, 24; 3: 35; 4: 39; 5; Gerškovič 1999, Taf. 40: 1—3; Гершкович 2005—2009, рис. 4: 2; 5: 1). Такі кинджали нерідко входили до складу скарбів: Лобойківського (Дніпропетровська обл.), Кабаківського (Полтавська обл.), Добрянського (Херсонська обл.), умовного Стецівського (Черкаська обл.), Соколенського (Молдова), Белєнь та Дуда (Румунія) (Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 73: 20—23; 80: 15; Leskov 1981, Taf. 1: 8; 3: 38, 39; 4: 1, 3; 5: 1; Куштан 2013, рис. 91: 2). Основний ареал поширення цих виробів — Подніпров'я, також трапляються в Північно-Західному Причорномор'ї, Нижньому Дунаї та Волго-Ураллі (Черных 1976, с. 122; Куштан 2013, с. 140—141). Вони характерні для культурних комплексів пізньої Сабатинівки, Ноуа та ранньої Білозерки. Кинджали червономаяцького типу (у т. ч. ноуаічний варіант) датуються періодом BzD, новоолександрівського типу — HaA1 (у цілому — XIII—XI ст. до н. е.) (Leskov 1981, Taf. 15).

6. Центральний елемент багатостулкової чотирибічної форми, яка слугувала для відливки відразу чотирьох знарядь: плаского тесла та трьох доліт із литою втулкою (рис. 6). Брусок сланцю у формі витягнутого прямокутного паралелепіпеда, на всіх чотирьох довгих гранях якого вирізані негативи знарядь (14,5 × 4,2 × 4,0 см). На одній зі сторін — тесло пласке, витягнутої підтрикутної форми, де основою є лезо, а вершиною — п'ятка, з боку якої розташований литник. Форма для відливки тесла була однобічною: перекривалася кришкою. Стулки скріплювалися за допомогою двох штифтів, отвори від яких розташовані по діагоналі відносно негативу (рис. 6: 5). Одне з втульчастих доліт, яке відливалося у формі, мало витягнуті клиноподібні обриси. Краї знаряддя звужені у бік леза, навколо краю втулки — валикоподібне потовщення. З боку втулки розміщувався литник, там само, від краю втулки — два газовідвідні канали. Обабіч негативу розташовані дві пари круглих отворів для штифтів, за допомогою яких приєднувалася інша стулка з негативом (рис. 6: 3). На інших двох сторонах матриці вирізані негативи втульчастих доліт одного типу: із паралельними сторонами, валикоподібним потовщенням навколо втулки (рис. 6: 2, 4). Відмінність полягає в тому, що на одній стороні лезо долота пряме, на іншій — жолобчасте (готове тесло мало жолобчасте лезо з одної сторони). Литники в обох випадках розташовані з боку втулок, обабіч яких вирізані газовідвідні канали. На кожній із сторін з негативами цих доліт є, відповідно, два та три отвори для штифтів.

Пласкі тесла видовжених пропорцій, розширені до леза, трапецієподібні або прямокутні у перетині, належать до типу Т-8, за Є. М. Чернихом (Черных 1976, с. 106). Ливарні форми для них присутні у наступних комплексах: Головурове, Дерев'яне, Малі Копані, а також Побіт-Камик (Болгарія) (Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 1: 5; 2: 15a, 24; 4: 41a; Черных 1976, рис. XLVI: 10). Також форми для відливки тесел виявлені у Волоському, Великій Тарасівці, а також на поселенні культури Ноуа Острівець (Івано-Франківська обл.). Такі само знаряддя входили до складу скарбів: Лобойківського (Дніпропетровська обл.), Улянівського (Миколаївська обл.), Рибаківського (Одеська обл.), Костромського (Прикубання), Редєнь, Ульмі та Одейре-Падарі (Румунія) (Лесков 1967, рис. 14: 6, 10; 15: 17; Petrescu-Dîmboviţa 1977, pl. 84: 9; 88: 5; Leskov 1981, Taf. 2: 14, 15; 4: C1; 8: 56). Основний ареал розповсюдження подібних пласких тесел, за деякими винятками, обмежується територією Подніпров'я. Хронологічний діапазон побутування тесел цього типу досить широкий у межах зрубно-сабатинівського часу (лобойківський та інгуло-червономаяцький осередки металообробки).

Вузькі жолобчасті долота з литою втулкою (тип Т-22, за Є. М. Чернихом) мають досить широке розповсюдження за доби пізньої бронзи (Черных 1976, с. 109—110, рис. 47). Так, негативи для їх виготовлення присутні в таких комплексах ливарних форм, як Малі Копані, Волоське, Червоний Маяк, Дніпровокам'янка, Новоолександрівка, Кардашинка, Завадівка, Побіт-Камик (Черных 1976, рис. XLVI: 10; Bočkarev, Leskov 1980, Taf. 3: 29, 36, 38c; 4: 39b, 39d, 49a; 7: 51a, 52c; 9: 77; 10: 83a; 11: 87; Гершкович 2005—2009 рис. 6: 1). Фрагмент ливарної форми для виготовлення втульчастого долота виявлений на території «передмістя» городища білозерської культури Дикий Сад (м. Миколаїв) (Горбенко 2012, рис. 4: 22). Готові вироби трапляються в складі скарбів бронзових виробів: Трьохізбенському (Луганська обл.), Соколенському (Молдова), Старосільському (Черкаська обл.), Шамши та Туюк (Киргизстан) (Leskov 1981, Taf. 4: 2; 5: 4; Кузьмина 2008, рис. 59а: 12; 59б: 2, 3; Куштан 2013, рис. 92: 4). Окрім Середнього та Нижнього Подніпров'я, де вони значно переважають, подібні долота виявляють на Поділлі, Трансільванії, Донбасі, Волго-Ураллі та Середній Азії. Виготовлялися вони у Нижньому Подніпров'ї племенами сабатинівської, а згодом і білозерської культур до самого фіналу пізньої бронзи.

7. Заготовка ливарної форми або кришка (рис. 7: 4), яка лежала з самого низу скупчення матриць. Виготовлена з плитки округлої форми

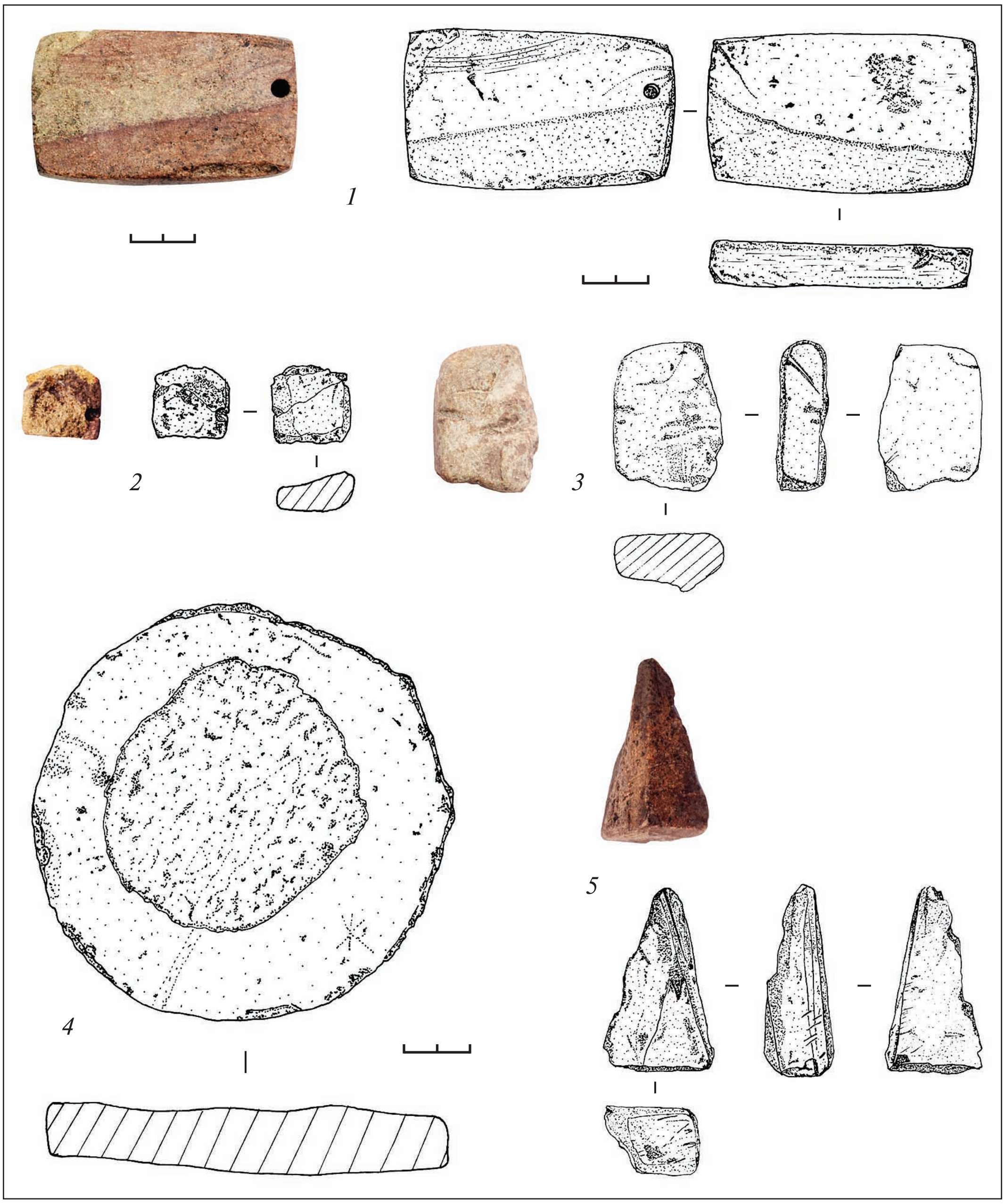

Рис. 7. Токівське. II-й комплекс ливарних форм: *1—3, 5* — стулка та інші фрагменти, знайдені неподалік комплексу; *4* — стулка 7 (заготовка або кришка)

Fig. 7. Tokivske. The second complex of molds. *1—3, 5* — half of the mold and other fragments found near the complex; *4* — half of the mold no. 7 (semi-fabricate or lid)

(7,5 × 6,5 см). Поверхня пласка, відшліфована. На одній зі сторін у центральній частині зроблено округле заглиблення (можливо, це міг бути незакінчений негатив для відливки дископодібних виробів, подібних до тих, що виготовлялися у формах 1 та 2 цього комплексу).

На відстані близько 7,5 м від комплексу 2018 р. на глибині 0,38 м знайдено заготовку для стулки двостулкової ливарної форми або кришка (рис. 7: 1). Виготовлена вона зі сланцю, підпрямокутна в плані та перетині, розміром 8,0 × 4,6 × 1,5 см. Пласка робоча поверхня прошліфована. Вздовж однієї зі сторін по короткій вісі, ближче до центру просвердлено округле заглиблення для штифта (діаметр 0,6 см, глибина 0,7 см). Вибоїни по поверхні з усіх боків унеможливили вирізання негативу, або ж заготовка не використовувалась через занадто велике заглиблення для штифта чи пошкодження при спробі вирізати негатив. Невеликий фрагмент стулки ливарної форми (2,3 × 2,3 × 1,1 см) із залишкам округлого заглиблення для штифта (діаметр 0,5 см) виявлено на відстані близько 8,5 м від комплексу 2018 р. (рис. 7:

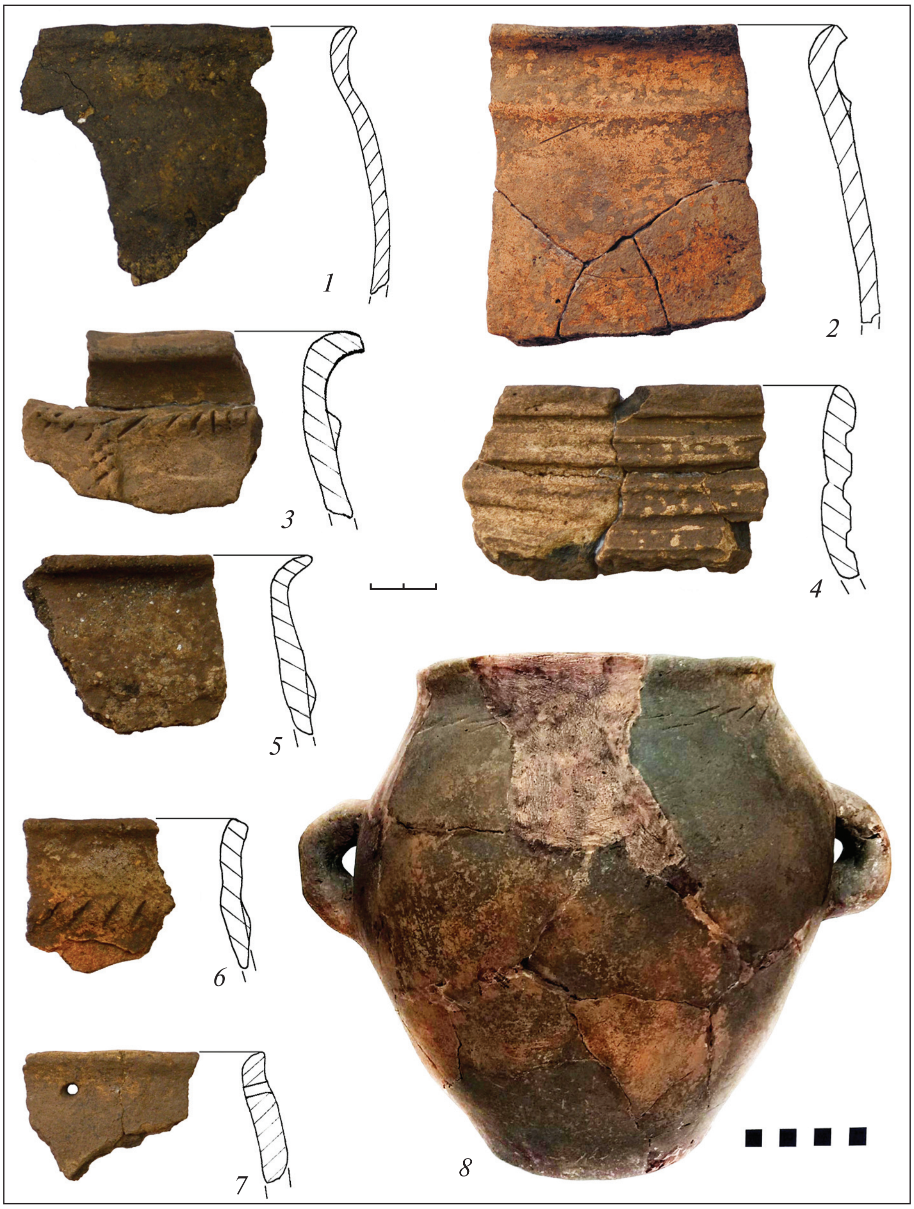

Рис. 8. Токівське. Керамічний комплекс
Fig. 8. Tokivske. The complex of ceramics

2). Перепалена до червоного кольору з одного боку поверхня стулки свідчить про її інтенсивне використання. Неподалік знайдено ще один фрагмент стулки (4,5 × 3,3 × 1,4 см), на лицевому боці якого прорізане заглиблення, можливо, для випуску газів (рис. 7: 3). Останній фрагмент (3,6 × 3,0 × 2,0 см) стулки, за яким не вдалося встановити речі, що відливалися, зафіксовано за 12 м від комплексу 2018 р. (рис. 7: 5).

3. Місце токівських комплексів ливарних форм серед старожитностей доби пізньої бронзи Південно-Східної Європи

Обидва комплекси ливарних форм, виявлених на Токівському, є синхронними за часом. Про це свідчить як їх датування, так і наявність в обох схожих матриць для відливки кинджалів. Металеві вироби, які відливалися у токівських формах, знаходять аналогії у комплексах лобойківського (Середнє Подніпров'я та Подінців'я) та, переважно, інгуло-червономаяцького (Нижнє Подніпров'я та Північно-Західне При-чорномор'я) осередків металообробки. Саме ж Токівське місцезнаходження розташовувалося у контактній зоні двох великих культурних спільнот доби пізньої бронзи: Зрубної (бережнівсько-маївської зрубної культури — БМЗК) та Сабатинівка-Ноуа, із якими пов'язані вищезгадані металообробні осередки. Відповідники металевим знаряддям знаходимо також серед виробів, характерних для горизонту центральноєвропейських скарбів Ópályi-Uriu-Domăneşti. Частково аналогії присутні у комплексах кардашинського осередку металообробки білозерської культури. Таким чином, час функціонування металообробної майстерні на Токівському можна визначити, як межу пізньосабатинівського (відповідає БМЗК-II, за В. В. Отрощенком) та ранньобілозерського часів — період BzD—HaA1, за П. Рейнеке або XIII—XII ст. до н. е. Це час початку т. зв. «катастрофи бронзового віку», яка позначилася у Південно-Східній Європі розпадом Ноуа-Сабатинівської та Зрубної культурних спільностей і появою нових культур фінальнобронзової доби, з яких на Правобережжі Дніпра затвердилися білозерська та білогрудівська.

Не суперечить такому датуванню й керамічний комплекс пам'ятки (рис. 8). Виявлені на Токівському фрагменти горщиків, прикрашені одиничними наліпними валиками (у т. ч. Т-подібними композиціями) (рис. 8: 2, 3, 5, 6), характерні для більшості пам'яток пізньосабатинівського часу: Чикалівка, Червонохиженці 2, Новокиївка, Берислав, Дудчани, Сабатинівка, Ушкалка, Молога II та ін. (Черняков 1985, рис. 20—32; Gerškovič 1999, Taf. 3, 5, 6, 11—14, 19—32; Куштан 2013, рис. 32; 33). З поселень Молога II та Зміївка IIIa походять аналогічні токівському горщики із парними ручками-«вушками» (рис. 8: 8) (Черняков 1985, рис. 33: 18; Gerškovič 1999, Taf. 4: 16).

Цікавою знахідкою на поселенні є уламок старанно обробленого кам'яного товкача з виступами-«шишечками» на держаку (рис. 4: 2). Такі знаряддя мали грибоподібне навершя (у токівського товкача воно відламане у давнину). Вони добре відомі на пам'ятках доби пізньої бронзи як Подніпров'я (Чикалівка, Піонерське) (Куштан 2013, рис. 32: 32; 35: 14), так і Північно-Західного Причорномор'я (Черняков 1985, рис. 42). Подібні вироби виявлено на поселенні Гіндешть (Молдова) культури Ноуа у складі скарбу ливарних форм пізнього етапу сабатинівської культури біля Волоського, а також на поселенні Теккем-депе (Середня Азія) у шарі, який датується часом пізньої Намазги VI — всі ці комплекси відповідають часу БМЗК-II, за В. В. Отрощенком (кінець XIV—XIII ст. до н. е.) (Куштан 2013, с. 172—173). Вважається, що подібні товкачі належали до категорії престижних предметів: т. зв. товкачів-«скіпетрів» (Boroffka, Sava 1998, Abb. 33, 39). Цілком можливо, що вони стосуються металургійного виробництва: могли використовуватися, наприклад, для подрібнення каситериту (олов'яної руди) — надзвичайно важливої складової для виготовлення високоякісної олов'янистої бронзи. Для потреб ливарів Подніпров'я цей цінний мінерал імпортувався за кілька тисяч кілометрів з ареалу андронівської культурної спільноти, а після її розпаду — постандронівських культур (території Східного і Центрального Казахстану та півночі Середньої Азії) (Куштан 2013, с. 181, рис. 111).

Токівські комплекси ливарних форм займають важливе місце серед таких знакових пам'яток Степового та Півдня Лісостепового Подніпров'я, як Малі Копані, Червоний Маяк, Чутівка, Дніпровокам'янка, В'язівок, Волоське, Верхня Тарасівка, Новокиївка та ін. Більшість типів виробів характерна для території Наддніпрянщини, хоча деякі знаходять аналогії на широких просторах Євразії: від Карпат до Середньої Азії. Це є важливим свідченням міжкультурних зв'язків і контактів між населенням різних регіонів за доби пізньої бронзи, а також показником високого рівня комунікації між ними.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *Археологія і давня історія України*, 1 (22), с. 331-346.

Гершкович, Я. П. 2005—2009. Днепровокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья. *Stratum plus*, 2, с. 578-590.

Горбенко, К. В. 2012. Кам'яні предмети з колекції артефактів городища Дикий Сад. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія «Історичні науки», 3.33, с. 10-30.

Дергачёв, В. А. 1997. *Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего Гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтийского региона*. Кишинэу: Типография Академии наук.

Дергачёв, В. А., Бочкарёв, В. С. 2002. *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев: Высшая антропологическая школа.

Заднепровский, Ю. А. 1962. *Древнеземледельческая культура Ферганы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 118. Москва; Ленинград: АН СССР.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р.Х.)*. Київ: АртЕк.

Кузьмина, Е. Е. 2008. *Арии — путь на юг*. Москва.

Куштан, Д. П. 2013. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. *Археологічний альманах*, 29. Донецьк: Донбас.

Лесков, А. М. 1967. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Київ: Наукова думка, с. 143-178.

Лысенко, С. С. 2004. Булавки с кольцевидной головкой с территории Украины. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 2, с. 291-305.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Ушурелу, Е. 2010. Генезис и эволюция двуушковых топоров-кельтов Восточной Европы эпохи поздней бронзы. *Revista Arheologică*, serie nouă, V, 1, c. 22-67.
Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. Москва*: Наука.
Черниенко, Ю. А. 2014. Сабатиновская культура в системе древностей бронзового века юга Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 15-112.
Черняков, И. Т. 1967а. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье. *Записки Одесского Археологического Общества*, II (35), с. 23-37.
Черняков, И. Т. 1967б. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи поздней бронзы юга Европейской части СССР*. Київ: Наукова думка, с. 179-184.
Черняков, И. Т. 1985. *Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э.* Киев: Наукова думка.
Шарафутдінова, І. М. 1964. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука. *Археологія*, 17, с. 153-169.
Шарафутдінова, І. М. 1971. Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.). *Археологія*, 1, с. 26-43.
Bočkarev, V. S., Leskov, A. M. 1980. *Jung- und spatbronzezeitliche Gusformen im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorishe Bronzefunde, XIX, 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
Boroffka, N., Sava E. 1998. *Zu den stinernen zeptern «Zeptern/Stössel», «Miniaturäulen» und «Phalli» der Bronzezeite Eurasiens*. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 30. Berlin: D. Reimer.
Gerškovič, J. P. 1999. *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*. Archäologie in Eurasien, 7. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
Leskov, A. M. 1981. *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schvarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen)*. Prähistorishe Bronzefunde, XX, 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
Mozsolics, A. 1984. Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. *Bericht der Römisch-Germanischen kommission*, 65. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, s. 19-72.
Petrescu-Dîmboviţa, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.

Надійшла 22.01.2020

А. В. Старик[1], Д. П. Куштан[2]

[1] Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии Днепропетровского национального исторического музея имени Дмитрия Ивановича Яворницкого, ORCID 0000-0001-8419-6853, segun.1@i.ua
[2] Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-6411-2154, kushtan_dp@ukr.net

КОМПЛЕКСЫ ЛИТЕЙНЫХ ФОРМ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ИЗ ТОКОВСКОГО

Публикуются комплексы (клады) каменных литейных форм эпохи поздней бронзы, обнаруженные в 2017—2018 гг. около поселка Токовское Апостоловского р-на Днепропетровской обл., на правом берегу р. Каменка (бассейн правого берега Днепра). Комплексы состояли соответственно из трех и семи матриц, изготовленных, в основном, с хлорит-антофилитового сланца. В них отливались такие бронзовые изделия: серпы, кинжалы, плоские тесла, втульчатые долота, кельты, круглый диск (зеркало?), булавки, круглые бляшки-пуговицы. Большинство типов характерны для территории Приднепровья, хотя некоторые находят аналогии на широких просторах Евразии: от Карпат до Средней Азии.

Оба комплекса литейных форм, обнаруженные на Токовском поселении, являются синхронными по времени. Об этом свидетельствует как их датирование, так и наличие в обеих похожих матриц для отливки кинжалов. Металлические изделия, которые изготавливались в токовских формах, находят аналогии в комплексах лобойковского (Среднее Поднепровье, Подонцовье) и, преимущественно, ингуло-красномаяцкого (Нижнее Поднепровье, Северо-Западное Причерноморье) очагов металлообработки. Само Токовское местонахождение находилось в контактной зоне двух больших культурных общностей эпохи поздней бронзы: Срубной (бережновско-маевской срубной культуры — БМСК) и Сабатиновка-Ноуа, с которыми связаны вышеупомянутые очаги. Соответствия металлическим орудиям находим также среди изделий, характерных для горизонта центральноевропейских кладов Ópályi-Uriu-Domăneşti. Частично аналогии присутствуют в комплексах кардашинского очага металлообработки белозерской культуры. Таким образом, время функционирования металлообрабатывающей мастерской на Токовском поселении можно определить как рубеж позднесабатиновского (соответствует БМСК-II, по В. В. Отрощенку) и раннебелозерского времен — период BzD—HaA1, по П. Рейнеке или XIII—XII вв. до н. э. Это время начала т. н. «катастрофы бронзового века», которая обозначилась в Юго-Восточной Европе распадом Ноуа-Сабатиновской и Срубной культурных общностей и появлением новых культур финальнобронзовой эпохи, из которых на Правобережье Днепра утвердились белозерская и белогрудовская.

Ключевые слова: Поднепровье, эпоха поздней бронзы, металлургия, литейные формы.

Oleksandr V. Starik[1], Dmytro P. Kushtan[2]

[1] PhD, the Head of Archaeology Department at the Dmytro Ivanovych Yavornytskyi Dnipropetrovsk National Historical Museum, ORCID 0000-0001-8419-6853, segun.1@i.ua

[2] PhD, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-6411-2154, kushtan_dp@ukr.net

COMPLEXES OF LATE BRONZE AGE MOLDS FROM TOKIVSKE

This paper deals with the Late Bronze Age complexes (deposits) of molds made of stone which were found near Tokivske village, Apostolivskyi region, Dnipropetrovsk oblast, at the eastern bank of the Kamianka River, Dnipro basin. Complexes included, respectively, three and seven matrixes mainly made of shale. Molds were used for production of bronze sickles, daggers, flat adzes, sleeve chisels, celts, round disc (mirror), pins, round plaques-buttons. Most of types are typical for the Middle Dnipro region. However, some of those have analogies in wide territories of Eurasia, from the Carpathians to Central Asia.

The complexes of finds are contemporaneous to each other. It is confirmed by their dating and the presence of similar matrixes for the production of daggers in both complexes. Metal finds produced in Tokivske forms have analogies in complexes of Loboikivka (Middle Dnipro region, Donets region) and mainly the Ingul — Krasnyi Maiak (Lower Dnipro region, North-Western Pontic region) centers of metal production. Tokivske itself was located in the contact area of two large cultural complexes dated by the Middle Bronze Age, i.e. Zrubna (Berezhnivsko-Maivska Zrubna culture — BMZC) and Sabatynivka–Noua, to which those centers of metal production related. Similarities to the metal tools can be also found among the materials typical for the Central European deposits of Ópályi-Uriu-Domăneşti. To a certain extent, analogies to the described finds are known in Kardashynka center of metal production belonging to Bilozerka culture. Therefore, the time of functioning of the workshop at the Tokivske site can be dated to the transition from Late Sabatynivka (BMZC-II after V. V. Otroshchenko) to Early Bilozerka time, BzD — HaA1 period according to P. Reineke or 13th—12th century BC. This was a time of the beginning of the so-called "The Bronze Age collapse". In South-Eastern Europe the latter is marked by the decline of Noua–Sabatynivka and Zrubna (also known as Timber-Grave) cultural complexes and the formation of new cultures of the Final Bronze Age, from which Bilozerka and Bilohrudivka cultures were developed in the eastern bank of the Dnipro.

Key words: Dnipro region, Late Bronze Age, metallurgy, molds.

References

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Lyvarni formochky slovian rannoho serednovichchia: reinterpretatsiia znakhidok. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22), p. 331-346.

Gershkovich, Ya. P. 2005-2009. Dneprovokamenskii kompleks liteinykh form epokhi pozdnei bronzy iz Srednego Podneprovia. *Stratum plus*, 2, p. 578-590.

Horbenko, K. V. 2012. Kamiani predmety z kolektsii artefaktiv horodyshcha Dykyi Sad. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*. Seriia 'Istorychni nauky', 3.33, p. 10-30.

Dergachev, V. A. 1997. *Metallicheskie izdeliia k probleme genezisa kultur rannego Galshtata Karpato-Danubio-Nordpontiiskogo regiona*. Kishineu: Tipografiia Akademii nauk.

Dergachev, V. A., Bochkarev, V. S. 2002. *Metallicheskie serpy pozdnei bronzy Vostochnoi Evropy*. Kishinev: Vysshaia antropologicheskaia shkola.

Zadneprovskii, Yu. A. 1962. *Drevnezemledelcheskaia kultura Fergany*. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 118. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Klochko, V. I. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000-900 rr. do R.Kh.)*. Kyiv: ArtEk.

Kushtan, D. P. 2013. *Pivden Lisostepovoho Podniprov'ia za doby piznoi bronzy*. Arkheolohichnyi almanakh, 29. Donetsk: Donbas.

Kuzmina, E. E. 2008. *Arii - put na iug*. Moskva: Letnii sad.

Leskov, A. M. 1967. O severoprichernomorskom ochage metalloobrabotki v epokhu pozdnei bronzy. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ya. (red.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 143-178.

Lysenko, S. S. 2004. Bulavki s koltsevidnoi golovkoi s territorii Ukrainy. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2, p. 291-305.

Romashko, V. A. 2013. *Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury)*. Kiev: KNT.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie*. Kyiv: AN USSR.

Ushurelu, E. 2010. Genezis i evoliutsiia dvuushkovykh toporov-keltov Vostochnoi Evropy epokhi pozdnei bronzy. *Revista Arheologică*, serie nouă, V, 1, p. 22-67.

Cherniakov, I. T. 1967a. Iz istorii bronzoliteinogo proizvodstva v Severnom Prichernomore. *Zapiski Odesskogo Arkheologicheskogo Obshchestva*, II (35), p. 23-37.

Cherniakov, I. T. 1967b. Tekhnika izgotovleniia liteinykh form i metallicheskikh izdelii v Severnom Prichernomore v epokhu pozdnei bronzy. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ya. (red.). *Pamiatniki epokhi pozdnei bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 179-184.

Cherniakov, I. T. 1985. *Severo-Zapadnoe Prichernomore vo vtoroi polovine II tys. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Chernienko, Yu. A. 2014. Sabatinovskaia kultura v sisteme drevnostei bronzovogo veka iuga Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 2, p. 15-112.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

Sharafutdinova, I. M. 1964. Poselennia epokhy piznoi bronzy poblyzu Kremenchuka. *Arheologia*, XVII, p.153-169.

Sharafutdinova, I. M. 1971. Bronzovi serpy Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria (kinets II - pochatok I tysiacholittia do n. e.). *Arheologia*, 1, p. 26-43.

Bočkarev, V. S., Leskov, A. M. 1980. *Jung- und spatbronzezeitliche Gusformen im nordlichen Schwarzmeergebiet*. Prähistorishe Bronzefunde, XIX, 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Boroffka, N., Sava E. 1998. *Zu den stinernen zeptern «Zeptern/Stössel», «Miniaturäulen» und «Phalli» der Bronzezeite Eurasiens*. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 30. Berlin: D. Reimer.

Gerškovič, J. P. 1999. *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*. Archäologie in Eurasien, 7. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Leskov, A. M. 1981. *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schvarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen)*. Prähistorishe Bronzefunde, XX, 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.

Mozsolics, A. 1984. Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. *Bericht der Römisch-Germanischen kommission*, 65. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, s. 19-72.

Petrescu-Dîmbovița, M. 1977. *Depozitele de bronzuri din România*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.

УДК [904.2:738.6](477.73)"652" https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.039

Т. М. Шевченко *

ПОГРУДДЯ-ФІМІАТЕРІЇ ТА КУЛЬТ ДІОНІСА В ОЛЬВІЇ

Аналізується серія погрудних зображень персонажа діонісійського культу з чашею-фіміатерієм на голові. Переглядається їх традиційне трактування як фігурок Деметри з кошиком на голові й обґрунтовується інтерпретація цих теракот як фіміатеріїв, зважаючи на численні аналогії в різних регіонах Еллади. Наявність плющових вінків і мітри дозволяє розглядати погруддя в межах культу Діоніса, а місце знахідки більшості в житлах — у межах родинного культу цього бога.

Ключові слова: погруддя-фіміатерії, теракоти, культ Діоніса, Ольвія Понтійська, еллністичний період.

Серед ольвійських теракот, систематизація і аналіз яких часто приводять дослідників до цікавих історичних і релігієзнавчих висновків (Худяк 1940; Леви, Славин 1970; Русяева 1982 та ін.), є окрема група погрудь, які увінчувалися чашами і використовувалися як фіміатерії. Їх розгляд може виявити певні особливості в культовому житті населення поліса. З-поміж матеріалів елліністичного періоду вдалося виокремити десять погрудь-фіміатеріїв, пов'язаних з культом Діоніса. Вони виготовлені за одним зразком, а можливо й в одній формі. Серед інших ці погруддя вирізняються наявністю пишного вінка з плющового листя і двох плодів над лобом, а також викладеної на лобі і спущеної на плечі стрічки (мітри). Найкраще збережені з них експонуються в українських музеях (рис. 1; 2: б) (Худяк 1940, № 8, с. 90; Леви, Карасев 1959, рис. 126, 141; Леви 1964, с. 13, рис. 8; Леви, Славин 1970 с. 41, № 22; Національний... 2011, рис. 91, с. 105; Мезенцева 2016, с. 58, рис. 3: 2). Два зразки були повністю опубліковані, але інтерпретовані як зображення Деметри з калафом (кошиком) на голові (Худяк 1940, № 7, 8, с. 89—90). До цього типу належать ще два опубліковані фрагменти з ділянки НГС [1] (Bilde 2007, fig. 1: 3, 4). У цій статті публікуються фрагменти аналогічних погрудь-фіміатеріїв, виявлені на ділянці біля агори, ділянці НГС [2], на Східному (Центральному) теменосі, републікується фрагментований фіміатерій з ділянки И [3] (Худяк 1940, № 8, с. 90).

Діонісійські персонажі — не єдиний тип погрудь-фіміатеріїв, які виготовлялися в Ольвії серійно (докл. див.: Шевченко 2015, Shevchenko 2015). Найчисленнішими образами були наступні: 1) жінка в безрукавому хітоні, стефані і сережках (Шевченко 2018); 2) Афродіта з еротами на плечах (Шевченко 2020) і, нарешті, аналізовані у пропонованій статті — 3) учасниця діонісійського фіасу. На батьківщині бюстів-фіміатеріїв, в Італії, персонажами цих теракот найчастіше були богині, пов'язані з Діонісом або Афродітою. Як бачимо, в Ольвії також саме ці боги отримали відображення в подібних зображеннях.

Фіміатерії з діонісійським забарвленням виготовлені з місцевої глини і використовувалися здебільшого в самій Ольвії. В Херсонесі та Неаполі Скіфському відомі репліки, однак в дещо спрощеному вінку, хоча теж показаному у формі (Зайцев 2003, с. 14, рис. 24: 9; Шевченко А. 2017, № 130). Дуже близьким є зображення на фіміатерії з некрополя Дарданоса (Tavukçu 1999, Kat. 59, lev. 15), який відрізняється дещо меншими розмірами, пишнішим вінком та виготовленим у формі зображенням гілки на чаші. У дисертаційному дослідженні це зображення інтерпретоване як Афродіта, що як і ототожнення ольвійських аналогій з Деметрою, вра-

* ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України, ORCID 0000-0002-9204-0469, *taniashevchenko@yahoo.com*

[1] Нижнє Місто, розкопки Л. М. Славіна.

[2] Висловлюю подяку керівникові Ольвійської міжнародної археологічної експедиції доктору історичних наук Аллі Валеріївні Буйських за сприяння в роботі та завідувачу фондів НІАЗ «Ольвія», своїй тезці Тетяні Миколаївні Шевченко, за допомогу під час опрацювання матеріалів.

[3] Я вдячна заступнику головного зберігача Національного музею історії України Ользі Олександрівні Пуклiній за всесторонню підтримку в опрацюванні теракот у колекції музею.

Рис. 1. Погруддя-фіміатерії із зображенням персонажа діонісійського кола: *а*) ділянка И, НМІУ (Національний... 2011); *б*) стоя на ділянці Е2, Музей археології ІА НАНУ

Fig. 1. Bust thymiateria depicting a Dionysiac personage: *a*) Area И in Olbia, the National Museum of Ukrainian History (NMUH) (Національний... 2011); *б*) Stoa at the Area E2 in Olbia, the Museum of Archaeology IA NASU

ховує лише характеристики зовнішності представленої жінки, тоді як атрибути свідчать на користь персонажа кола Діоніса.

Також культу Діоніса стосуються фіміатерії у вигляді жіночих погрудь у доліплених від руки плющових вінках і з двома кулястими плодами над лобом. В Італії, звідки поширювалася елліністична традиція цих теракот, також відомі випадки, коли фіміатеріям надавали діонісійського забарвлення, доліплюючи вінки з листя плюща вже після виготовлення жіночого образу у формі (Bedello Tata 1990, V: 1, 3; VII: 1, 4). Один такий фіміатерій з Ольвії вже публікувався, хоч і з іншою інтерпретацією (Худяк 1940, № 6, с. 89, рис. 66). Його публікація як фіміатерія (рис. 3) разом з подібним зразком дещо пізнішого часу (рис. 4) подається у цій статті (кат. № 8 і 9). Він виявляється найдавнішим з усієї колекції погрудь-фіміатеріїв, а також єдиним, де чаша фіміатерія виготовлена у формі та має рельєфне зображення пелюсток квітки. Можливо, що вся публікована у цій статті серія, де плющовий вінок і коримби показано вже у формі, походить від цього або подібно-

Рис. 2. Фрагментовані погруддя-фіміатерії: *а*) кат. № 1, НМІУ; *б*) стоя на ділянці Е2, НІАЗ «Ольвія»

Fig. 2. Fragmented bust thymiateria from Olbia: *a*) cat. No. 1, NMUH; *б*) Stoa at the Area E2, the National Historic and Archaeological Preserve “Olbia” (NHAP “Olbia”)

Рис. 3. Погруддя-фіміатерій з ліпними деталями й орнаментованою чашею, кат. № 8, НМІУ

Fig. 3. Bust thymiaterion with handmade details and ornamented cup, cat. No. 8, NMUH

го фіміатерія. Теракота більша від аналогічних виробів за розмірами, детальніша у проробці рис обличчя, а також увінчана чашею фіміатерія у вигляді квітки, як це було традиційно на первинних, італійських, зразках.

На багатьох погруддях-фіміатеріях, знайдених в Італії, плющові вінки виготовлені з глини вручну і приєднані до основної частини (Bedello Tata 1990, pl. V: 1, 3; VII: 1, 4; IX: 1). Такі ліпні вінки відомі в Херсонесі (Шевченко А. 2017, № 129), Гермонасі (Финогенова 1992, рис. 10, с. 264—266; Коровина 2002, с. 115, рис. 28, табл. 23: 3) (рис. 5), Німфеї (Финогенова 1992, посил. 72 на рукопис дисертації). Можливо, такі фіміатерії відомі й в інших місцях, однак через застарілу інтерпретацію, вони публікуються як півфігури Деметри з кошиком, або про наявність чаші чи отвору для неї взагалі не згадується.

З часів першої публікації ці теракоти заведено трактувати як зображення Деметри, а саму чашу фіміатерія — як кошик, поставлений на голову (Худяк 1940, № 6—8, рис. 66—68; Леви, Славин 1970 с. 41, № 22, табл. 13: 2; Русяева 1979, рис. 29). Це трактування вже піддавалося сумніву (Bald Romano 1995, p. 17—18), а потім і критикувалося (Bilde 2007; 2010, p. 458—460). П. Більде вперше наголошувала, що коримби і стрічки на голові мають нагадувати лише про культ Діоніса. Назва її статті на цю тему так і звучала «Нічого спільного з Деметрою? [4]» (Bilde 2007), перегукуючись із відомою книгою

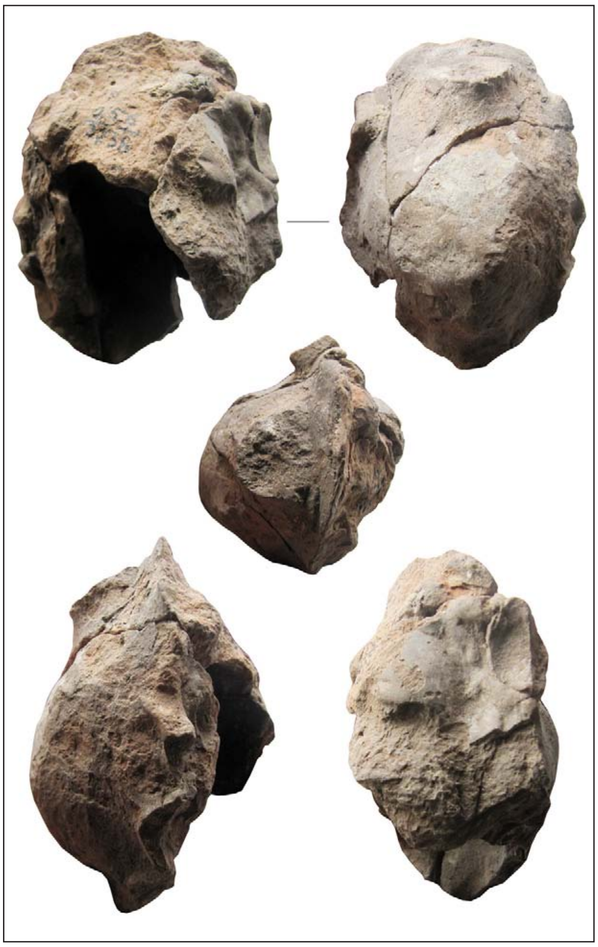

Рис. 4. Фрагментоване погруддя із залишками ліпного вінка, кат. № 9, НФ ІА НАНУ

Fig. 4. Fragmented bust with the remains of handmade wreath, cat. No. 9, the Scientific Repository of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine (SR IA NASU)

[4] Тут і далі переклад з англійської та російської належить автору.

Рис. 5. Фрагментоване погруддя-фіміатерій з ліпним вінком, знайдене в Гермонассі (за: Коровина 2002)

Fig. 5. Fragmented bust thymiaterion with a handmade wreath found in Hermonassa (after: Коровина 2002)

«Nothing to do with Dionysos?» (1992). На жаль, ці роботи пройшли повз увагу дослідників, а в науковій літературі, присвяченій культу Діоніса, такі важливі свідчення як фіміатерії не беруться до уваги.

Звісно, після 1940-х років з'являлися нові джерела та розробки, тож усталене трактування потребує перегляду. Наприклад, опубліковано було теракоти зі святилища Деметри і Кори в Коринфі, які могли б дати достатньо інформації до образів Деметри, елліністичного періоду зокрема (Merker 2000). Серед них є поодинокі жіночі зображення, головні убори яких можна залучити до порівняння з калафами. Вони дійсно виглядають кошикоподібними, виготовлені окремо від основної частини теракоти і мають складну конструкцію. Численні наліплені на них деталі віддалено можуть нагадувати щось покладене на кошик. Хоча автор публікації, очевидно, вважає їх декором, а сам головний убір називає полосом, що найбільш імовірно (Merker 2000, no. C-96, 100, pl. 11). Різниця між ними і чашами на головах ольвійських погрудь — відчутна. Коринфські «калафи» рідкісні і дуже відрізняються один від одного, тоді як ольвійські чаші — прості та однотипні, а погруддя, які вони увінчують, виготовлялися серійно. Чаші на погруддях — нічим не прикрашені, навіть контрастують з детально проробленою основною частиною. Лише одна з чаш на голові в плющовому вінку прикрашена рельєфними пелюстками (рис. 3; Худяк 1940, № 6, с. 89). Однак, це ще більше наближає її до італійських погрудь-фіміатеріїв елліністичного часу, від яких походять причорноморські зразки.

Перегляду потребує також сам термін «калаф», який вже став звичним для нас. Калаф (κάλασος) — це, перш за все, кошик для вовни (Древнегреческо... 1958). Лише через те, що головний убір, що розширюється вгору, нагадує форму калафа, в науковій літературі, присвяченій Північному Причорномор'ю, заведено вживати цей термін в описі зображень високих головних уборів. Одне з чотирьох значень цього слова у «Словнику античності» — «Головний убір Гекати, Артеміди Ефеської, Сараліса, символ родючості» (Словарь... 1989). У західній літературі для позначення головних уборів тих самих богів іноді послуговуються терміном «модіус». Він, як і «калаф», є до певної міри штучним і походить від мірної посудини подібної форми, якою набирали сипучі речовини об'ємом 1 модіус (8,74 л). Більш загальним і прийнятним для характеристики високих жіночих головних уборів можна вважати термін «полос». Полос здавна був елементом ритуального вбрання. На архаїчних монументальних скульптурах і теракотах він зображався видовженим і високим. Точність у вживанні цих термінів не раз обговорювалася іншими дослідниками (див.: Uhlenbrock 2016, with lit., ref. 43).

Зовсім по-іншому виглядають відомі в теракоті образи жінок, з кошиками на голові (канефорос) (Higgins 1954, p. 195, No. 729, pl. 95). На фігурках чітко передано ідею того, що кошик — не прикраса. Він важкий, його підтримують обома руками, хоч він і встановлений на голові. Самі фігурки інтерпретують як частину весільної церемонії, де в кошику — пожертви Артеміді, іноді у вигляді жіночих фігурок (Winter 1903, i.78:I).

У кожному разі, чаші на тонкій ніжці, вставлені в отвір на маківці, спеціально зроблений по сирій глині, значно відрізняються від головних уборів будь-якого зразка. Можливо, ідея трактування погрудь як фіміатеріїв важко сприймається через відсутність кіптяви на переважній більшості чаш. На її захист можна вказати, що й на фіміатеріях з Італії, звідки вони походять, не завжди знаходять сліди кіптяви. Якщо в Паестумі вони фіксуються найчастіше, то в Капуї на жодному погрудді пахощі не розкурювали (Bedello Tata 1990, p. 38). Також нема слідів золи принаймні на деяких фіміатеріях з Аміса (Burn, Higgins 2001, pl. 37, nr. 2201) [5]. Погруддя-фіміатерії в Італії використовувалися для спалення фіміаму, але цей висновок не стосується всіх знахідок (Cantone 2015, p. 108). Погруддя використовувалися якщо не для розкурювання пахощів, то для їх менш активного розповсюдження. А саме, ефірну олію наливали у відкриту чашу фіміатерія для отримання пахощів протягом тривалого часу.

Тож є всі підстави вважати грубо доліплену деталь на ольвійських погруддях не головним убором чи атрибутом, а функціональною частиною фіміатерія. Така інтерпретація дає змогу доповнити картину поширення бюстів-фіміатеріїв у грецькому світі елліністичного періоду, що як вважалося донедавна, не охоплювала Північне Причорномор'я (Bedello Tata 1990, p. 37; Cantone 2015, fig. 9). Певні кроки в цьому вже зроблено: попередня публікація ольвійських фіміатеріїв (Shevchenko 2015) дала змогу дослідникам знайти близькі аналогії там, де раніше такі теракоти не були відомі (Шевченко А. 2016, с. 37—38, № 128—132, табл. XXVI; D'Alfonso, Gorrini, Mora 2016, p. 604—605; Минчев 2018).

На питання, кого зображають погруддя-фіміатерії зразка, що розглядається, допомагає відповісти символіка вінків на головах. Спущена на лоб стрічка, що обвиває плоди і закінчується широкими пасмами на плечах, є ні чим іншим, як діонісійською мітрою. Сам вінок у нашому випадку — показник і для атрибуції, і для датування. Перевитий на маківці, з рядами трикутних листків з боків, він відповідає сформованій традиції зображення діонісійських персонажів елліністичного періоду. Трикутним у теракоті зображали листя плюща, яке зазвичай поєднували з круглими плодами, що в літературі називають ягодами, фруктами або плодами плюща (Burr Thompson 1963в, p. 44). Такі пишні вінки на теракотах з'являються в IV ст. до н. е. і поширюються по всій Греції, особливо в Афінах, Александрії. У II ст. до н. е. — в малоазійських Пріені, Тарсосі, Трої, де вінок більшає і складається з більшої кількості листя. Деякі з важких вінків, ліпних або виготовлених у формі, доживають до I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Там само, p. 44, 45; Leyenaar-Plaisier, 1979, № 470—509; Jeammet, 2010, № 117). Перед тим листя розташовували за вухами, а над лобом викладали маленькі плоди. Датування такої форми вінків (Burr Thompson 1963а, pl. 72, nr. 7; 1963б, pl. 83, nr. 18, 20; 1963в, p. 44—45) дослідники використовують і досі. Зокрема, надзвичайно близькі до ольвійського вінки прикрашають голови від жіночих фігурок зі Смірни, що зберігається в Британському музеї (Burn, Higgins 2001, pl. 61, 2332, p. 136), та з Аміса, що зберігається в Луврі (Mollard Besque 1972, nr. D487, pl. 106a; Summerer 1999, Taf. 57, K 16). Вінок зі Смірни відрізняють лише технічні деталі: листя з боків — виліплене вручну, виступи на коримбах — більш об'ємні. Автори датують зображення I ст. до н. е. Вінок з Аміса виготовлений окремо, коримби і листя виліплені вручну, але техніка оздоблення дрібними вдавленнями на вінку — та сама. Вінки цієї форми від часу появи в ранньоелліністичний період, стають до II—I ст. до н. е. дедалі товстіші та грубіші у виконанні. Ольвійські діонісійські погруддя-фіміатерії, знайдені на ділянці НГС, П. Більде, за контекстом знахідок, датувала часом незадовго до 140 р. до н. е. Особливості техніки виготовлення і зображення вінка

Рис. 6. Фрагментоване погруддя-фіміатерій, кат. № 1, НМІУ, зворот і вигляд знизу

Fig. 6. Fragmented bust thymiaterion, cat. No. 1, NMUH, back and from the bottom.

[5] У цьому вдалося переконатися *de visu*. Висловлюю вдячність куратору Департаменту Греції та Риму Пітеру Гіггсу за сприяння в роботі з матеріалами у фондах Британського музею.

Рис. 7. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 2, НФ ІА НАНУ
Fig. 7. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 2, SR IA NASU

на серії подібних погрудь узгоджуються з цим датуванням і дозволяють віднести їх до першої половини II ст. до н. е.

Характерні округлі виступи над лобом діонісійських персонажів у науковій літературі заведено називати коримбами. «Коримб» — це ботанічний термін, що українською позначає «суцвіття щитком». Саме так, округлим щитком, розташовані цвіт і плоди плюща. За міфом, плющ з'явився, коли народився Діоніс, аби захистити його від світла, що вбило його матір, Семелу. Плющ згадується в роботі М. Ван ден Берґ, присвяченій наркотичним рослинам в античності, де вказано, що античні автори, описуючи галюциногенний і токсичний дурман, описували фактично плоди плюща: по 10—12 ягід у суцвітті, чорного кольору і круглої форми (Van Den Berg 2008, p. 105). Саме такими зображуються виступи над лобом у персонажів серійних ольвійських фіміатеріїв (рис. 1; 2; 7; 8). Тож є достатньо підстав називати їх гронами плодів плюща. Точно так само передано плющові плоди над лобом масок бородатого сатира і менади, наприклад, на бронзових ритуальних посудинах III ст. до н. е. (The Metropolitan... 2000, no. 60, p. 80—81). На фіміатеріях, де вінок показаний ліпними деталями (рис. 3; 4), плоди, розташовані по два над лобом, мають кулясту форму, без деталізації окремих ягід.

Листя плюща, розташовані по три з кожної сторони, і його округлі плоди — таке оформлення вінка діонісійських персонажів залишалося традиційним протягом усього елліністичного періоду. З таким вінком зображали Діоніса (Zoltán 1930, p. 63, 70, 89 [6]; Leyenaar-Plaisier 1979, № 470—509; Hauch... 1996, S. 134, № 162), силенів (Töpperwein 1976, № 392, 397) і Афродіту-Аріадну (Mollard-Besques 1963, pl. 197e; Leyenaar-Plaisier 1979, p. 162, fig. 61, № 368, 819; Schmidt 1994, Taf. 69g, № 372; Jeammet 2010, № 82), зокрема, у вигляді погруддя (Winter 1903, p. 253, *5*), рідше — Еротів (Mollard-Besques 1963, p. 160, pl. 194, g, h; Jeammet 2010, № 121).

Щоб надати персонажам «діонісійського забарвлення», ліпні вінки з листя і плодів плюща додавали навіть до традиційних фігурок жінок стоячи «танагрського» типу як на, власне, виробах з Танагри, так і на їхніх імітаціях з Греції, Італії, Малої Азії, Західного та Північного Причорномор'я (Белов 1930, с. 225, № 13, рис. 8; Breitenstein 1941, № 747, pl. 89; Burr Thompson 1963в, № 208, 260—262, 272; Mollard-Besques 1972, pl. 106: a, c, № D486, D487; Канараке 1969, № 138, с. 113; Vafopoulou-Richardson 1981, № 36 a; 1991, № 50, p. 45; Summerer 1999, Taf. 57, K16; Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, ΠΙΝ. 31, № 114, 133; Шевченко, Котенко 2019, с. 24—25, рис. 2). Деяким з них прикріплювали до рук також окремо виготовлені тімпани (Jeammet 2010, № 117).

Персонажами погрудь-фіміатеріїв постають і представники чоловічої статі з фіасу Діоніса (Bedello Tata 1990, tav. VIII: 4), зокрема фіміатеріїв, знайдених у Причорномор'ї (Bald Romano 1995, № 35, pl. 11; Минчев 2018). Іноді у формі погруддя з чашею-фіміатерієм на голові постає сам Діоніс (Bedello Tata 1990, tav. IX; Summerer 1999, Taf. 19).

Фіміатерій з Гермонаси (рис. 5) — ще одне підтвердження трактування образів у ліпних вінках з листя і плодів як атрибуту учасників культу Діоніса. Якщо 1992 р. ця теракота була інтерпретована як Деметра (Финогенова 1992, с. 264—266), то 2002 р. вже «можливо Деметра» з інтерпретацією чаші на голові вже не як кошика, а як фіміатерія (Коровина 2002, с. 115). Закинута назад голова жінки нагадує традицій-

[6] Помилково інтерпретовано як зображення Аполлона.

ний в античному мистецтві спосіб зображати одержимість нестримним танцем, вакхічними культами. Так зображали вакханок на мармурових рельєфах, у вазописі (The Metropolitan... 2000, no. 79, 80, p. 109, 110; Laisné 1995, p. 141). Одягнена в плющовий вінок, із закинутою назад головою в позі діонісійської одержимості, могла бути представлена богиня або напівбожественна учасниця фіаса.

З Діонісом у міфах була пов'язана Афродіта. У вазописі вона з'являється в діонісійських сценах з 560-х рр. до н. е., саме з того часу, коли Діоніс вперше отримує свої канонічні атрибути — плющовий вінок і посуд для пиття. Причину появи Афродіти в культі Діониса найпростіше вбачати у близькості вина і любові (Carpenter 1986, p. 124—125). Хоча більше аргументів знаходить думка про близькість цих культів через хтонічний аспект (Smith 1976, p. 33) і зв'язок з містеріями, надіями на краще життя душі після смерті (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, p. 287). Вона, зокрема, базується на дослідженнях поховань заможних молодих жінок зі свідченнями про посвяту в діонісійські містерії. Зі стефаною і над нею плющовим вінком зображено Афродіту з еротом на плечі з Вероï (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, Πιν. 74, № 266). На ще одній аналогічній фігурці Афродіту зображено з діонісійськими коримбами, на серії аналогічних — з маскою Сатира в руці (Τσακάλου-Τζαναβάρη 2002, Πιν. 69—71, № 259, 262). Ці теракоти датуються серединою II ст. до н. е., тим самим періодом, що й ольвійські погруддя. У святилищах, де вшановували Діониса, нерідко знаходять фігурки із зображеннями Афродіти та її супутниць, Матері богів або Аттіса (Japp, Schwarzer 2015, Nos. 24, 25, 28, 29, 39, 43, 46). Таким чином, важливим у зв'язку персонажів погрудь-фіміатеріїв міг бути хтонічний бік культів.

Утім, стверджувати, що саме Афродіту зображено у вигляді погруддя, немає підстав. Було достатньо інших жіночих персонажів, пов'язаних з Діонісом. Це і смертні Семела й Аріадна, і напівбожественні німфи та менади. Найраніші сцени з Діонісом на чорнофігурних розписах представляють жінок другорядними персонажами. Зважаючи на те, що їх зображено по кілька разом, до того ж, спочатку виключно у супроводі сатирів, їх аргументовано вважають німфами чи менадами (Carpenter 1986, p. 76—82). У контексті інтерпретації ольвійських погрудних зображень, слід звернути увагу на атрибути й особливості їхніх зображень. Вазописці VI ст. до н. е. зображали учасниць фіасу з довгим

Рис. 8. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 3, НІАЗ «Ольвія»

Fig. 8. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 3, NHAP "Olbia"

волоссям, у хітонах, деяких — у пеплосах, рідко — із сережками. Лише з часів червонофігурного вазопису менади отримують атрибут — тирс. «Канонічний» для учасників цього культу вінок у цей період — лише на голові самого Діониса (Carpenter 1986, p. 76, 124—125).

Менади — невід'ємна частина діонісійського культу. Назва «менада» на простішому рівні означала «божевільна жінка». Вона більш відповідала зображенням жінок, що разом із міфологічними істотами чоловічої статі провадили нестримну діонісійську обрядовість: процесії, танці, гру на музичних інструментах, розтерзання тварин тощо. Тоді як «німфа» розумілось як назва божественної істоти. Саме німфи приймають малого Діониса з рук Гермеса на зображеннях вазопису з часів V ст. до н. е. (докл. див.: Carpenter 1997, p. 52—55). Німфи піклувались про маленького Діониса, коли він перебував у Нісі (Apollod. III 4.3; Ap. Rhod. IV 1113), переховуючи його від гніву Гери. Переодягнений у дівчину, молодий бог був схований у палаці басилевса, а саме, в його жіночій частині (Eur. Bacch., 99—102; Hymn. Orph., XLV.6). Менади, безумні жінки, супроводжували Діониса в його подальших мандрах, коли він затверджував свій культ у різних частинах світу (Ov. Met., III.714; докл. див.: Глушек 2011, с. 101).

Назви жіночих персонажів діонісійського культу в багатьох випадках були взаємозамінні. Про це свідчать підписи зображень на роз-

Рис. 9. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 4, НФ ІА НАНУ

Fig. 9. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 4, SR IA NASU

Рис. 10. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 5, НФ ІА НАНУ

Fig. 10. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 5, SR IA NASU

писах цього часу. Так само змінювалися їхні імена. Іно, Діоне, Менас, Хорея, Фалея в літературних джерелах та в образотворчому мистецтві з'являються і серед німф, і серед муз, і серед харитій та нереїд (Carpenter 1997, p. 59—61). Зображені німфи в хітонах і гіматіях, можуть тримати скіфос, тирс, можуть грати на сопілці, лірі, бити в тімпан.

Серед цих підписів біля типових зображень німф трапляється і «Аріадна» (Carpenter 1997, p. 58). Так само зненацька, на місці Афродіти, Аріадна з'являється в чорнофігурному вазописі кінця VI ст. до н. е. (Carpenter 1986, p. 126; 1997, p. 62). В елліністичний період, яким датуються і розглядувані фіміатерії, Аріадна в образотворчому мистецтві постає паредрою Діоніса. Хоча в той же час, у такий самий спосіб зображено жінку, з підписаним іменем «Еріоне» на золотому ритоні з Панагорського скарбу (Панагорского... б/р, с. 16—17).

Існувало кілька версій міфу про Аріадну (Carpenter 1997, p. 64—66; Кереньи 2007, с. 76—81). Одна з них виявилася панівною, і починаючи з другої чверті V ст. до н. е., Аріадну зображують в парі з Діонісом, у супроводі весільних атрибутів, еротів. Найчастіше вона сидить на кліне біля Діоніса в момент його бенкету (Carpenter 1997, p. 65). Та в той самий час, мати Діоніса Семела також зображується з ним у парі, хоч була вбита до його народження (Carpenter 1997, p. 63). В Ольвії є епіграфічні свідчення другої половини II ст. до н. е. про статую Семели та Діоніса (Книпович, Леви 1968, № 170). Тоді як спільне зображення Діоніса та Аріадни на пізньоелліністичному рельєфному кубку, імпортному й одиничному (Русяева 1979, с. 87), не може виступати свідченням поширеності культу Аріадни саме в Ольвії, як і не є епіграфічно підтвердженим як зображення саме Аріадни.

Образ Семели близький до Аріадни, зважаючи на те, що за одним з міфів, остання померла під час пологів (Plut. 20.3—5). Мотив пологів наближає функції Аріадни до Іліфії. Принаймні на Кіпрі, де культ Аріадни розвинувся найповніше, існували обряди з імітуванням пологів (Cueva 1996). В образі Аріадни помітним є також зв'язок з Афродітою, її іноді навіть називають Афродітою-Аріадною, а зображення цих богинь нерідко нічим не відрізняються між собою (Кереньи 2007, с. 81).

Вінок, який дала Афродіта Діонісові для подарунку нареченій Аріадні, був одним з основних атрибутів обожествленої смертної. У вазописі він якщо й зображувався, то в її руці або як діадема на її голові (Carpenter 1997, p. 65; Кереньи 2007, с. 233; Глушек 2011, рис. 2, 5). Тобто вінок був важливим атрибутом зображення Аріадни. На деяких сценах вона торкається до нього рукою (Carpenter 1997, p. 65). На погруддях-фіміатеріях вінок — єдиний атрибут персонажа. Він — великий, є акцентом образу, однак він нічим не вказує на те, що перед нами Аріадна. Великі розміри вінка — данина традиції цього періоду античного мистецтва. Аріадна у вазописі зображена в невеличкому делікатному вінку-діадемі. З IV ст. до н. е. Аріадна — це, перш за все, супутниця Діоніса, а не окремий

Рис. 11. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 6, НФ ІА НАНУ
Fig. 11. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 6, SR IA NASU

персонаж. До того ж, найчастіше вона напівоголена, без будь-яких атрибутів (Carpenter 1997, p. 65; Глушек 2011, с. 101). Маючи на увазі ці міркування, трактувати зображення на ольвійських погруддях як Аріадну стає не зовсім правомірно. Фіміатерії зображають відокремленого персонажа. Невідомо, чи це була Аріадна, чи Семела, а можливо й Басилина, дружина афінського Басилевса, яка щороку на Анфестеріях «одружувалася» з Діонісом на агорі.

Також слід мати на увазі, що в жіночому образі нерідко зображали самого Діоніса. Підставою цього був міф про його переховування в жіночій частині будинку, про який вже згадувалося (Eur. Bacch., 99—102; Hymn. Orph., XLV.6). В Італії, де вшановували трансгендерне божество Міса, багато в чому близьке до Діоніса-Вакха в його містеріальному культі, сам Діоніс теж у зображеннях на апулійському вазописі набув жіночих рис (Smith 1976, p. 6, 57). Жіночність мала прояв не лише в одязі, а й у самому образі: у вазописі він постає манірним, з ознаками жіночої фігури, нерідко подає суто жіночі весільні речі споряджeній до потойбічного шлюбу нареченій (Smith 1976, p. 68; Глушек 2011, с. 102). Тож цілком можливо, що ольвійські погруддя зображають самого молодого Діоніса. Цю жіночність висміював Аристотель в «Жабах» (аналіз див.: Smith 1976, p. 57; Carpenter 1997, p. 63).

Таким чином, найпевніше буде називати персонажа розглянутих погрудь-фіміатеріїв учасником фіаса Діоніса. Адже ми не знаємо, чи перед нами німфа, чи Аріадна, Семела та ін., чи сам Діоніс.

Рис. 12. Фрагмент погруддя-фіміатерія, кат. № 7, НФ ІА НАНУ

Fig. 12. Bust thymiaterion fragment, cat. No. 7 SR IA NASU

Культ Діоніса в Ольвії мав своє давнє коріння і специфічні риси (Русяева 1979, с. 72—91; 2005, с. 392—398). Йдеться про зображення на монетах поліса лише атрибутів, а не самого бога, і про два засвідчені епіграфічними даними місяці в календарі, названі на честь Діоніса, і про написи орфічного характеру. Дослідники вбачають яскраві хтонічні риси в культі Діоніса в Ольвії (Русяева, 1979, с. 97—98 з літ.). Є зображення Діоніса і серед теракот, і привізна теракотова форма для виготовлення світильників зі щитком у вигляді голови борода-

Рис. 13. Деталь погруддя-фіміатерія з ліпними елементами, кат. № 8, НМІУ

Fig. 13. Detail of a bust thymiaterion with handmade elements, cat. No. 8, NMUH

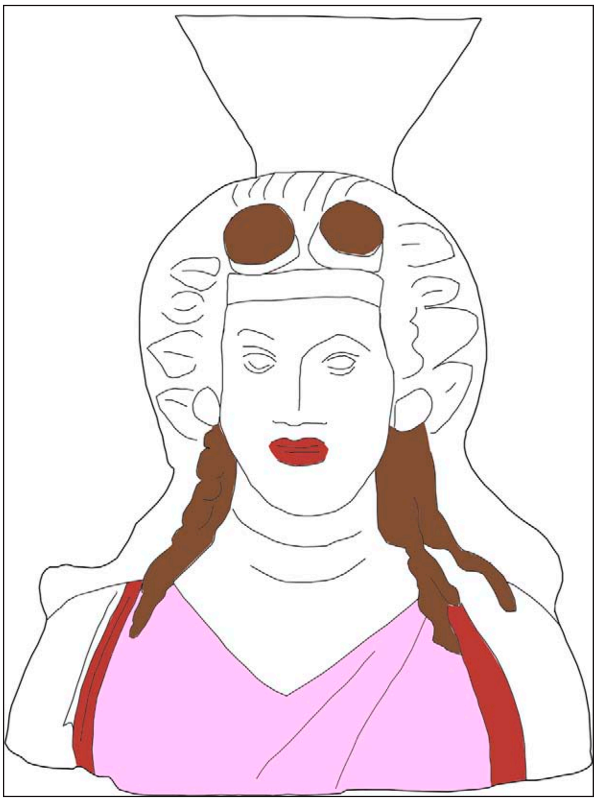

Рис. 14. Графічна реконструкція серійно виготовлених погрудь-фіміатеріїв

Fig. 14. Graphic reconstruction of serially produced bust thymiateria

того Діоніса[7]. Якщо ж окреслити коло свідчень культу Діоніса періоду, коли використовувалися погруддя-фіміатерії розглядуваного зразка, то найцікавішими і найпоширенішими є свинцеві букранії та лабриси, теракотові бики та вотивні олтарики, на одній з чотирьох сторін яких — зображення Діоніса з менадою і силеном (Русяева 1979, с. 86—90). Зображення бика могло використовуватися як символ жертвоприношення, адже бик вважався найкращою жертовною твариною. На відміну від глиняних биків, які могли стосуватися не лише культу Діоніса, букранії чітко виявляють свій зв'язок з культом цього бога гірляндами з виноградних грон, плющового і виноградного листя. Усі ці пам'ятки складають контекст, в якому слід розглядати погруддя-фіміатерії з діонісійським персонажем.

Характер культів, у яких використовували погруддя-фіміатерії, можна простежити за місцем їх знахідок. Більшість фрагментів цих теракот походять із розкопок жител. В Ольвії їх часто знайдено з іншими теракотовими фігурками, рельєфним посудом, у двох випадках — зі світильником. Персонажами теракот, які супроводжували ці фіміатерії, є образи, пов'язані з культом Діоніса або Матері богів. Та й самі ольвійські фіміатерії зображали ті самі божества. Хоча б приблизний контекст знахідок, який можна відновити за польовою документацією, дозволяє припускати, що в цих житлах проводилися культи в межах ойкоса, тобто існували місця відправлення культів у родинному колі, які можна вважати домашніми святилищами.

У науковій літературі найбільшої уваги надається кільком найяскравішим домашнім святилищам, багатим на знахідки теракот, олтарів, цікавих архітектурних форм тощо (Русяева 2005, с. 178—190; Krapivina 2010). У той же час, практично в кожному будинку розкопками виявлено хоча б якусь знахідку культового значення. Навіть домашнє вогнище слугувало місцем жертвоприношень, а невеликий

[7] Донедавна вона інтерпретувалася як форма для виготовлення теракот (Русяева 2005, рис. 1 на с. 398). Однак, у процесі підготовки каталогу теракот з розкопок Л. М. Славіна виникло припущення, що ця форма могла використовуватися для виготовлення світильників. У новій публікації знайдено її відповідники у грецькому світі (Шейко 2019, с. 121, рис. 1: 2).

закуток міг використовуватися для складання культового реманенту. Все життя людини в традиційному суспільстві було насичене релігією. Культові дії у період античності відбувалися і на рівні громадянської общини, і на рівні релігійних об'єднань, і в колі сім'ї.

Найчастіше важко встановити, чи певне зображення божества в теракоті, на ювелірному виробі, посуді використовувалося в культі, чи слугувало прикрасою, ознакою статусної речі. Робити висновок про наявність у будинку святилища, де боги вшановувалися в родинному колі, дозволяє не одна така знахідка, а їх комплекс. Більш надійним маркером наявності родинного святилища є виявлення олтаря або фіміатерія. На відміну від вогнища, використання у культових діях було їхнім єдиним призначенням. І на відміну від статуеток та утилітарних речей, олтарі та фіміатерії не розглядають окремо від релігійного життя їхніх власників, тобто не піддають сумніву їхнє культове призначення.

Як і олтарі, фіміатерії не завжди використовувалися для спалювання пожертв і пахощів. Принесення пожертв могло виглядати як покладення плодів чи зернят, наливання чи кроплення цінною рідиною (кров'ю, олією, вином, пахощами). Особливо це стосувалося олтарів, розташованих усередині приміщень. До того ж, сам олтар невеликих розмірів або фіміатерій міг бути принесеним у дарунок божеству, тобто стати вотивом. В Ольвії, Херсонесі та інших містах Причорномор'я в елліністичний період набули значного поширення однотипні теракотові олтарики, знайдені на ділянках громадських святилищ і в ойкосах. Так само й ольвійські теракоти-фіміатерії, що також серійно виготовлялися і також у цей час, зафіксовані як в житлах, так і на теменосі.

Відомо кілька випадків, коли погруддя-фіміатерії знайдено в одному або сусідніх приміщеннях. Наприклад, розкопками на ділянці И в одному будинку знайдено три фіміатерії, один з яких зображав учасницю фіаса Діоніса (рис. 2: а), ще один — Афродіту з еротами на плечах, представленими вже у вигляді голів на фоні пальмет, і останній — богиню без атрибутів зі стефаною на голові (Худяк 1940 № 7, 9, 11, с. 89—92; Шевченко 2019, с. 37—38, рис. 2б; 2020). На ділянці біля агори знайдено вінок з ліпними деталями від зображення Діоніса або члена його фіаса (О-49/127), разом з фіміатерієм, що зображає жінку в ліпній стефані та кулястих прикрасах (О-49/128), які, можливо, були елементами вінка з глиняних деталей (Шевченко 2018).

Майже повністю вцілілі погруддя, які зараз експонуються в Археологічному музеї та в НІАЗ «Ольвія» (рис. 1: б; 2: б), виявлені на ділянці Е2, у сусідніх приміщеннях великої стої. У звіті розкопок 1959 р. (Леви, Карасев 1959, л. 49) також згадується фрагмент іншого аналогічного погруддя, очевидно, від фіміатерія із зображенням Афродіти з еротами (Шевченко 2020). Фрагменти кожного з археологічно цілих фіміатеріїв знайдено в різних частинах приміщення, на різних рівнях, фрагмент третьої аналогічної півфігури — в одній з вибірок стін. Виявлення тих самих теракот в одній будівлі видалось не випадковим авторам розкопок, а таке розташування фрагментів двох теракот вони пов'язували з їх руйнуванням одночасно з раптовим знищенням будівлі (Леви, Карасев 1959, л. 50). Цей контекст тим більше цікавий, адже зображає одночасне використання двох фіміатеріїв у сусідніх приміщеннях, третій, від якого вцілів фрагмент, міг вийти з ладу до моменту їх придбання. Тож ритуали, пов'язані з цими теракотами, відбувалися тривалий час, до того ж, одночасно в кількох приміщеннях.

Інтерпретувати ці статуетки можна як ритуальні знаряддя, що використовувалися в різних контекстах (святилище, дім, поховання) з різними значеннями (культи різних богів) (Cantone 2015, p. 108—109). Ціла серія однотипних теракот із зображенням персонажа культу Діоніса, знайдених на житлових ділянках Ольвії та на ділянці теменоса, яскраво ілюструє ритуальний бік релігійного життя мешканців полиса II ст. до н. е. У цей час культ Діоніса проводився із залученням мініатюрних глиняних олтариків, свинцевих вотивів у вигляді букраніїв та лабрисів. Культова скульптура Діоніса та його матері Семели засвідчена в полісі дещо пізніше, у другій половині II ст. до н. е., однак вона могла існувати і раніше. Таким чином, погруддя-фіміатерії зразка першої половини II ст. до н. е. посідають важливе місце у сфері вшанування Діоніса в Ольвії елліністичного періоду.

Каталог

Фіміатерії з вінками, показаними у формі

1. Фрагментоване погруддя-фіміатерій (О-36/603). Національний музей історії України (рис. 2: а; 6).

Знайдено на ділянці И, у великій північній будівлі.

Висота 13,2 см, ширина 14,8 см, висота рельєфу 6,9 см.

Глина коричнева, в окремих місцях перепалена до сірого, з домішками кварцу, незначними — дрібної слюди. На поверхні залишки густої білої обмазки, червоної та коричневої фарби.

Теракота вціліла майже повністю, оббита чаша фіміатерія, нижня частина звороту, бічні сторони, що зараз доповнені гіпсом. Через те змінено оригінальні обриси погруддя — кінці мітри (стрічки) не виступають над плечима богині, як на усіх аналогічних фігурках. Теракота виготовлялася у формі, була порожня всередині, зворот не проробляявся в деталях. На звороті зроблено видовжений вертикально технічний отвір завширшки 2,6 см. Його доповнення гіпсом також викликає сумніви. Зважаючи на аналогії, нижній край технічного отвору міг бути розташований нижче. Нижній край не вирівнювався, не притискався до горизонтальної поверхні і не зрізався. Внаслідок цього він має нерівний край, його товщина до 1,1 см. Готова фігурка була вкрита густим шаром білої обмазки, зокрема й на ділянці звороту. Поверх обмазки наносилися розписи фарбою. Залишилися сліди червоної фарби на губах та коричневої — на волоссі. Від чаші фіміатерія вціліла лише загострена ніжка, міцно приєднана до основи фігурки. Її можна побачити, якщо оглянути теракоту знизу (рис. 6).

Опублікована: Худяк 1940, с. 89—90, № 7, рис. 67.

2. Фрагмент погруддя-фіміатерія: лоб і маківка з коримбами (О-48/2079). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 7).

Розкопки Л. М. Славіна 1948 р. Ділянка И, північно-східна частина верхнього міста, західна частина, шт. 10, зольно-глинистий ґрунт, глибина 1,75 м. Знайдена разом із фрагментами ліпного і червоноглиняного посуду; там само, на кв. 352, рівень 8—9 шт. — фрагмент теракоти із зображенням Матері богів: нога на підніжжі трону (О-48/2119) (Славин 1949).

Висота 6,5 см, ширина 6,9 см.

Глина бежева, з дрібними вкрапленнями слюди і вапняку.

Фігурка була порожня всередині. Внизу зображення оббите на рівні брівних дуг, вгорі головний убір вцілів до половини. Права частина вінка краще збереглася, ніж ліва, оббита на рівні скроні. Зображення чітке, хоча більшість деталей допрацьована після виготовлення у формі. А саме, тонким округлим на кінці інструментом зроблено невеликі заглиблення на зачісці та вінку. На вінку також витиснені паралельні смуги, аби показати, що він прикрашений закрученими стрічками. Виготовлена вручну чаша була приєднана до основи статуетки чітко по центру, а місця з'єднань акуратно загладжені.

Таким чином, голову богині прикрашала широка мітра (стрічка) над лобом, підв'язана ззаду, на голові — коримби плюща, вінок обвитий стрічками. Коримби зображено з деталізованими плодами. Вони мають кулясту форму з вдавленими дрібними кружечками. Та сама техніка використовувалася у зображенні плодів плюща на фігурках Діоніса з Аттики та Фів (Breitenstein 1941, pl. 36, № 305, p. 34). Там його головний убір прикрашено орнаментом з гілок із листям і трьома симетрично розташованими плодами, що за способом передачі точно повторюють коримби на ольвійських зображеннях.

3. Фрагмент голови від погруддя-фіміатерія (О-2006/НГС/428+429). НІАЗ «Ольвія» (рис. 8).

Розкопки Н. О. Лейпунської 2006 р. Нижнє місто, південна прирізка, кв. 315, 335, східна частина, глибина 1,60—1,75 м. Знайдено разом з фрагментами чорнолакового посуду, рельєфних чаш, глиняними виробами (Лейпунская, Каряка, Диатроптов 2006).

Висота 6,2 см, ширина 6,5 см, глибина 5,5 см.

Глина перепалена до сірого, на поверхні — чорного, кольору, з незначними домішками кварцу, дрібної слюди. На поверхні лицьової частини і всередині чаші є сліди білої обмазки, на коримбах — коричневої фарби.

Зберігалася у двох фрагментах з різними інвентарними номерами, їх вдалося з'єднати. Вціліла верхня частина голови і обличчя, вінця чаші оббиті. Теракота виготовлена у формі, чаша виліплена окремо, вмонтована гострим шипом у маківку голови фігурки, шви з'єднання старанно загладжено. На звороті частково вцілів край технічного отвору.

Зображено богиню з широким вінком і коримбами над лобом. Деталей вінка не видно, за аналогіями, в ньому було плющове листя. Коримби були пофарбовані в коричневий, чаша зсередини — промазана густим шаром білої обмазки. Сліди кіптяви вкривають весь фрагмент, оскільки теракота перебувала у вогні, тож рано робити висновки, що на чаші спалювався фіміам. Найімовірніше, вона використовувалася подібно до більшості ольвійських бюстів-фіміатеріїв, лише для поміщення ароматичних олій у чашу. Рельєф дещо втратив чіткість через спрацьованість форми, особливо це видно на зображенні очей: повіки ледь помітні.

4. Фрагмент півфігури-фіміатерія: ліва частина бюсту (О-67/631). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 9).

Розкопки Л. М. Славіна 1967 р. Ділянка Е7, кв. 615 (будинок № 14), південно-східна частина західної прирізки, глибина 2,3—2,5 м (Славин 1967).

Висота 5,6 см, ширина 6,9 см.

Глина цеглового кольору, з домішками вапняку, дрібними — слюди. Поверхня вкрита білою обмазкою, сліди фарби темно-рожевого кольору на хітоні та червоного — широкою смугою на стрічці і нижче під нею.

Теракота оббита з трьох сторін, вціліли ліва частина грудей і плече, нижній край півфігури. Особливості зображення зачіски (збереглися нижні кінці двох пасом волосся, що спускаються на плечі) і одягу (подвійні складки внутрішнього краю хітона і широка стрічка на зовнішньому краю) точно повторюють повністю вцілілі фігурки з коримбами (рис. 1, 2).

5. Фрагмент півфігури-фіміатерія: праве плече (О-60/357). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 10).

Розкопки Л. М. Славіна 1960 р. Ділянка Е7, кв. 537с, глибина 1,50—1,95 м. Знайдено разом з фрагментом теракоти (актор сидячи на олтарі О-60/356), голови від кам'яної скульптури, монетами-дельфінами, фрагментами рельєфних чаш, чорнолакової кераміки, лутеріїв і ойнохої (Славин 1960).

Висота 6,8 см, ширина 2,9 см, глибина профілю 3,8 см. Склеєний з двох фрагментів.

Глина місцева, темно-рожева, з домішками піску, дрібної слюди.

Вціліло зображення плеча, подвійних складок краю безрукавного хітона, край пасма волосся, що спадає на плечі і край широкої стрічки вінка на голові. Усі ці деталі зображення вказують на те, що фрагмент належав півфігурі аналогічній повністю вцілілим фіміатеріям у вигляді богині з коримбами.

На відміну від серійних погрудь-фіміатеріїв у стефанах (Шевченко 2018), деталі одягу тут передані м'якше. Богиня також у безрукавному хітоні, зчепленому круглими брошами-фібулами, але його краї і складки набагато пластичніші, детальніше пророблені. Тоді як одяг на фіміатеріях із зображнням жінки в стефані, як і на повністю вцілілій півфігурі (Русяева 1979, рис. 32), показаний більш схематично, краї зроблені грубими валиками, а драпіровки майже паралельними ровиками.

6. Фрагмент півфігури-фіміатерія: праве плече (О-57/856). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 11).

Знайдена розкопками Л. М. Славіна 1957 р. на ділянці Е6, на північ від вулиці, на глибині 1,0—1,3 м, разом із червоноглиняним посудом (Славин 1957). Зберігається в НІАЗ «Ольвія».

Висота 6,5 см, ширина 4,2 см, глибина 4,3 см.

Глина світло-коричнева, на зламі темно-оранжева, з грубими домішками чорного і білого кольорів, незначними — слюди.

Вціліло зображення правого плеча богині зі стрічками, що спускаються вздовж руки, а також широкими кінцями мітри на плечі. Теракота виготовлена у формі, зворот майже плаский, загладжувався інструментом, як і внутрішня сторона. Також по сирій глині тим самим інструментом була вкорочена мітра на плечі, утворився майже трикутний зріз.

7. Фрагмент погруддя-фіміатерія із зображенням учасниці культу Діоніса (О-71/2346). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 12).

Розкопки О. М. Карасьова, О. І. Леві на Східному Теменосі 1971 р. У звіті не згадується (Леви 1971), відповідна польова документація відсутня.

Висота 6,0 см, ширина 2,7 см, глибина рельєфу 3,0 см.

Глина світло-коричнева, з домішками кварцу, дрібної слюди.

Зберігся правий нижній край півфігури. На одній стороні сліди клею від реставрації. Теракота виготовлена у формі, зворот непропрацьований. Нижній край зрізаний для встановлення теракоти на горизонтальну поверхню. Збереглося зображення плеча богині, на якому звивається пасмо волосся, частини великого округлого вінка і кулястої сережки. Всі деталі точно повторюють серійно виготовлені ольвійські зображення діонісійського персонажа у формі погруддя-фіміатерія.

Фіміатерії з ліпними вінками.

8. Фрагментоване погруддя-фіміатерій з ліпним вінком і коримбами (О-36/167), НМІУ (рис. 3, 13).

Розкопки Л. М. Славіна 1936 р. на ділянці И, кв. 117, верхня тераса, в північно-західному куті на підлозі приміщення α.

Висота 15,9 см, ширина 7,4 см, висота рельєфу 9,1 см.

Глина пориста, відшаровується, з домішками дрібного вапняку. На поверхні незначні сліди білої обмазки.

Вціліла частина лицьової сторони теракоти із зображенням обличчя і верхньої ділянки з фрагментованою чашею фіміатерія. Теракота виготовлена у формі. Зовнішня сторона чаші — у формі з обрисами квітки. Глибина чаші до 4,5 см, діаметр 6,0 см. Пелюстки на чаші подібні до орнаментів на рельєфних так званих «мегарських» чашах. Чаша фіміатерія приєднувалася окремо, стик загладжувався. Також окремо приєднувалися ліпні деталі у вигляді вінка і листків (рис. 13). Вінок тонкий, округлий, прикрашений рядком вдавлених ямок. Над лобом наліплені кулясті коримби, на вухах — пласкі диски сережок, на скронях — листя. Листки оббиті. Вони мали видовжену форму. Три листки обламані до половини, четвертий — наліплений поверх центрального — зберігся повністю. Також після виготовлення у формі округлим предметом було зроблено втиснені дуги навколо носа, а тонкими заглибленнями — виділено ніздрі. Зображення належить до найраніших серед погрудь-фіміатеріїв. Обличчя видовжене, лоб трикутний і високий, повіки гармонійно, не надто виділено, виглядають на обличчі, пластично пророблені губи далеко розташовані від носа. Щоки неповні, коси пророблені найдрібнішими хвильками, розділені на глибокий проділ. Все це свідчить про ранню дату фігурки — першу половину III ст. до н. е. Серед елліністичних погрудь-фіміатеріїв з Ольвії ця теракота також найбільша за розмірами (висота обличчя 7,5 см).

Опублікована: Худяк 1940, с. 89, № 6, рис. 66.

9. Голова погруддя-фіміатерія з ліпним листям (О-56/2525+2738+3037). Наукові фонди ІА НАНУ (рис. 4).

Розкопки О. М. Карасьова, О. І. Леві 1956 р. на ділянці Е3, глибина 5,8—8,0 м. Знайдена в контексті ботроса, разом із фрагментами теракот О-56/2155—3288, глиняними важками, пряслицями, кружками, хлібцями, намистинами, ручкою від бронзового дзеркала з головою лося, присвятами на мармурових плитах, зокрема Аполлону Дельфінію, фрагментом мушлі зі слідами рум'ян, черепом бика з просвердленими отворами, ще трьома рогами тощо (Леви, Карасев 1956).

Висота 7,3 см, ширина 5,5 см, глибина рельєфу 5,3 см.

Глина перепалена до сірого кольору, з домішками кварцу.

Три фрагменти, що зберігалися з різними інвентарними номерами вдалося відібрати серед численних уламків теракот і з'єднати. Фрагмент містить зображення звороту голови і лівої верхньої частини обличчя, чаша фіміатерія оббита на середині ніжки. Теракота виготовлена у формі, зворот — вручну. Голова отримала неприродну форму, оскільки більш округла і має більший виступ в нижній частині, а не у верхній. Стик лицьової і тильної частини проходить по рівню зображення стефани. Після виготовлення у формі стефану підправляли, надали їй загостреної форми. До основного зображення доліплювалися виготовлені від руки деталі. Вцілів фрагмент однієї з них: листок, приєднаний на стефані над лівою скронею. Сліди від оббитих інших деталей залишилися на рівні правої частини обличчя: над скронею, симетрично до вцілілого листка, і два нижче. По сирій глині було зроблено отвір на маківці, в який встановлено чашу фіміатерія. Ніжка чаші на 1,5 см виступає вглиб теракоти. На зовнішній поверхні місце з'єднання загладжено і вирівняно.

За розмірами і формою фіміатерій близький до знайдених у тому ж ботросі погрудь богині без атрибутів і пробки одягу (Шевченко 2020). На відміну від аналогій, лише тут за допомогою ліпних деталей зображенню богині в стефані надано нового забарвлення. У вінку з листя, розташованого по три з кожного боку, вона набуває образу учасниці діонісійського фіаса. Саме в такий спосіб зображали вінки з плющового листя. Виступ біля лівої скроні на теракоті надто фрагментарний, щоб інтерпретувати його як плоди плюща у вінку. Та разом з тим, він надто виразний, щоб вбачати в ньому пасма волосся у зачісці, зважаючи на аналогічні зображення. Від обличчя вціліла частина високого лоба, лівого ока. За аналогіями, а також за технікою виготовлення, можна датувати II ст. до н. е.

* * *

Пропонується графічна реконструкція серійно виготовлених погрудь-фіміатеріїв. Вона базується на публікованих теракотах і їхніх фрагментах. Показано розфарбовані деталі, колір яких відомий за вцілілими залишками фарби на фрагментах різних зразків цієї серії (рис. 14).

Белов, Г. Д. 1930. Терракоты Херсонса из раскопок 1908—1914 гг. *Херсонесский сборник,* III, с. 219-245.

Глушек, И. 2011. Изображения Ариадны в аттической вазописи. *Боспорские исследования*, XXV, с. 95-113.

Древнегреческо-русский словарь. 1958. Сост. И. Х. Дворецкий. Москва.

Зайцев, Ю. П. *Неаполь Скифский (II в. до н. э. — III в. н. э.).* Симферополь: Универсум, 2003.

Канараке, В. 1969. *Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса. Мангалия*. Констанца: Констанцкий археологический музей.

Кереньи, К. 2007. *Дионис: Прообраз неиссякаемой жизни*. Пер. с нем. Москва: Ладомир.

Книпович, Т. Н., Леви Е. И. (ред.) 1968. *Надписи Ольвии*. Ленинград: Наука.

Коровина, А. К. 2002. *Гермонасса. Античные город на Таманском полуострове*. Москва.

Леви, Е. И. 1964. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры. *Ольвия. Теменос и агора*. Київ, с. 5-26.

Леви, Е. И. 1971. Отчет о раскопках Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1971 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1971/94.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1956. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИМК АН СССР в 1956 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1956/10.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1959. Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1959 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1959/11б.

Леви, Е. И., Славин, Л. М. 1970. Описание терракот ольвийской агоры. *Свод археологических источников,* Г1-11, ч. I. Москва: Наука, с. 38-42.

Лейпунская, Н. А., Каряка, А. В., Диатроптов, П. Д. 2006. Отчет о работе Ольвийской экспедиции на участке НГС в 2006 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 2006/51.

Мезенцева, І. 2016. Теракоти з розкопок Ольвії у колекції НМІУ (за матеріалами експозиції). *Науковий вісник Національного музею історії України*, № 1, с. 55-60.

Минчев, А. 2018. Две елинистически глави — теракоти от бюстови тимиатерии от Одесос (Варна). *JUBILAEUS VII: Society, Kings, Gods. In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae,* с. 143-152.

Національний музей історії України. 2011. Київ: Мистецтво.

Панагорското златно съкровище. Б/р. Пловдив.

Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Київ: Наукова думка.

Русяева, А. С. 1982. *Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.)*. Київ: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийский Эллинов в античную эпоху*. Київ: ИД «Стилос».

Славин, Л. М. 1949. Основные результаты археологических исследований Ольвии и ее периферии в 1948—1949 гг. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1949/20.

Славин, Л. М. 1957. Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1957 г. *Науковий архів ІА НАНУ,* спр. 1957/13.

Славин, Л. М. 1960. Инвентарная опись находок Ольвийской экспедиции. 1960 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1960/11.

Славин, Л. М. 1967. Отчет о работе Ольвийской экспедиции за 1967 г. *Науковий архів ІА НАНУ*, спр. 1967/7.

Словарь античности. 1989. Перевод с немецкого. Москва: Прогресс. Лейпцигский Библиограф. институт.

Финогенова, С. И. 1992. Терракоты Гермонассы (по материалам раскопок 1968—1981 гг.). *Археология и искусство Боспора* (СГМИИ им. А. С. Пушкина, вып. 10). Москва, с. 257-283.

Худяк, М. М. 1940. Терракоты. *Ольвия*. Київ, с. 85-103.

Шевченко, А. В. 2016. *Терракоты античного Херсонеса и его ближайшей сельской округи*. Симферополь: Наследие тысячелетий.

Шевченко, Т. М. 2015. Ольвійські погруддя-фіміатерії. *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора В.И. Кадеева. Материалы*. Харків: ООО «НТМТ», с. 54-58.

Шевченко, Т. М. 2018. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикрасами. *Археологія і давня історія України*, 28 (3), с. 129-139.

Шевченко, Т. М. 2019. Гібридні теракоти: Нетипові погруддя-фіміатерії з Ольвії. *LAUREA III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора В .И. Кадеева*. Харків, с. 34-38

Шевченко, Т. М. 2020. Ольвійські фіміатерії Афродіти. *Археологія і давня історія України,* 1 (34) (у друці).

Шейко І.М. 2019. Керамічні ливарні форми для виготовлення античних світильників. *ЕМІNAK*, 1 (26), с. 119-126.

Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. 83). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terrecotte votive* (Catalogo del Museo provincial Campano, IV). Citta del Castello.

Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Боспорский феномен,* ч. II. Санкт-Петербург, с. 119-126.

Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Secrtor NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Black Sea Studies*. 13, p. 439-463, pl. 327-348.

Breitenstein, N. 1941. *Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.

Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London: British Museum Press.

Burr Thompson, D. 1963a. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, III The Late Third Century B.C. The Komos Cistern. *Hesperia,* vol. XXXII, no 3, p. 276-292.

Burr Thompson, D. 1963б. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, IV The Early Second Century B. C. *Hesperia,* vol. XXXII, no 3, p. 301-317.

Burr Thompson, D. 1963в. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period* (Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932-1938. Supplementary Monograph. 3). Princeton: Princeton University Press.

Cantone, F. 2015. The «flower woman» figurines from the Foce Sele Hera sanctuary. Ancient coroplastic digital data management, analysis, and sharing. *Archeologia e Calcolatori,* 26, p. 95-114.

Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.

Carpenter, T. H. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Clarendon Press.

Cueva, E. P. 1996. Plutarch's Ariadne in Chariton's Chaereas and Callirhoe. *American Journal of Philology* 117.3 (Fall), p. 473-484.

D'Alfonso, L., Gorrini, M. E., Mora, C. 2016. The Early Iron Age and the Hellenistic Period at Kinik Höyük, South Central Anatolia. Report of the 5th Campaign (2015). *Athenaeum. Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia*, vol. Centoquattresimo, II. Pavia, p. 598-612.

Hauch des Prometheus. 1996. Meisterwerke in Ton. Herausgegeben von F. W. Hamdorf. Munchen: Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek,

Japp, S., Schwarzer, H. 2015. Figürliche Terrakotten aus zwei dionysischen Kultgebäuden in Pergamon. In: Muller, A., Lafli, E. (eds.). *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*. 2. Iconographie et contextes (Villeneuve d'Ascq), p. 249-265.

Jeammet, V. 2010. *Tanagras. Figurines for Life and Eternity. The Musée du Louvre's Collection of Greek Figurines: Exhibition Catalogue*. Valencia.

Krapivina, V. V. 2010. Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littorial. In: Petropoulos E. K., Maslennikov A. A. *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers s.a., p. 127-170.

Laisné, C. 1995. *L'Art Grec. Sculpture, peinture, architecture*. Paris: Éditions Pierre Terrail

Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines.* T. I. Catalogue de la collection du Musee national des antiques a Leiden. Vol. III. Leiden.

Merker, G. S. 2000. *Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods* (Corinth. The Sanctuary of Demeter and Kore, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Mollard-Besques, S. 1963. *Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains.* II. Myrina. Paris: Èditions de Musées Nationaux.

Mollard-Besques, S. 1972. *Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, ètrusques et romains.* III. Époques hellènistique et romaine. Gréce et Asie Mineure. Paris: Èditions de Musées Nationaux.

Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten. Teil I. Die figurlichen Terrakotten*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt.* 13. Online http://acost.revues.org/582

Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting.* Edited by J.K. Anderson. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.

Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur kunstgeschichte des Pontos gebietes.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Tavukçu, A. Y. 1999. *Troas Bölgesi Terracotta Fgürinleri (İ.Ö. 1375-İ.S. 395)*. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.

O'Neill, J. P. (ed.) 2000. The Metropolitan Museum of Art. Greece and Rome. New York: The Metropolitan Museum.

Töpperwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon* (Pergamenische Forschungen. Band 3). Berlin: Walter de Gruyter.

Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής. Διδακτορική διατριβή.* Αθήνα.

Uhlenbrock, J. P. 2016. Research Perspectives in Greek Coroplastic Studies: The Demeter Paradigm and the Goddess Bias. *Les Carnets de l'ACoSt*, 14. Online http://journals.openedition.org/acost/866

Vafopoulou-Richardson, C. E. 1991. *Ancient Greek Terracottas.* Oxford: Ashmolean Museum.

Van Den Berg, M. 2008. A *Phytochemical Analysis of Some Ancient Narcotics, with Comparative Notes on Some South African Folk Medical Practices.* PhD (NWU) Mini dissertation submitted in fulfilment of the requirements for the degree. Potchefstroom.

Winter, F. 1903. *Die Typen der figurlichen Terrakotten. Die antiken Terrakotten im auflag des Archäologischen Instituts des deutschen Reichs.* Band III. Berlin; Stuttgart: Verlag von W. Spemann.

Zoltán, O. 1930. *Antik terrakotta güyteményének. Katalógusa.* Budapest.

Надійшла 27.01.2020

Т. Н. Шевченко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела Научные фонды ИА НАН Украины, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashevchenko@yahoo.com

БЮСТЫ-ФИМИАТЕРИИ И КУЛЬТ ДИОНИСА В ОЛЬВИИ

Среди погрудных терракот с чашей-фимиатерием на голове выделяется группа женских изображений с однозначными атрибутами дионисийского культа. На десяти из них митра и венок из листьев и плодов плюща показаны уже в форме, на двух — венок долеплен вручную к уже готовым образам. В Северном Причерноморье таким способом изготовленные бюсты-фимиатерии найдены в Херсонесе, Нимфее и Гермонассе; один известен в юго-западном Причерноморье.

Рассмотрены аналогии плющевых венков, изготовленных из лепных деталей, на терракотах разных регионов. Интерпретация лепной чаши на голове как фимиатерия, а не корзины, как предполагалось раньше, дает возможность дополнить картину распространения традиционных в греческом мире эллинистического периода бюстов-фимиатериев.

В Ольвии подобные фимиатерии, кроме дионисийского персонажа, изображали Афродиту, реже — Мать богов. Невозможно точно ответить, кто именно из фиаса Диониса представлен в данном случае. Гипотеза о том, что это Ариадна, базировалась на том, что она была паредрой Диониса. Впрочем, в художественном искусстве, Дионис изображался и с другими паредрами: Афродитой, позже — одной из полубожественных менад или вакха-

нок, даже с матерью Семелой, с которой, согласно мифу, он никогда не встречался. Надпись II в. до н.э. свидетельствует, что в Ольвии была статуя этого бога вместе со своей матерью. Соответственно, есть вероятность, что синхронные бюсты-фимиатерии изображали Семелу.

Большинство анализированных в данной статье образцов найдены в жилищах и относились к семейному почитанию Диониса, один — в ботросе на Восточном теменосе. Эти фимиатерии дополняют свидетельства культа Диониса в Ольвии эллинистического периода, среди которых наиболее интересными и распространенными являются свинцовые букрании и лабрисы, терракотовые быки и вотивные алтарики с изображением Диониса, менады и силена на одной из сторон. Данные терракоты были, фактически, орудием для отправления культа. На них, как и на миниатюрных алтариках, возлагали символические приношения или фимиам при почитании Диониса. Менее активное распространения благовоний не требовало их сожжения и, скорее всего, поэтому следы золы на них не прослеживаются, что находит параллели в других регионах Эллады.

К л ю ч е в ы е с л о в а: бюсты-фимиатерии, терракоты, культ Диониса, Ольвия Понтийская, эллинистический период.

Tetiana M. Shevchenko

PhD, Senior research officer in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine,
ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashevchenko@yahoo.com

BUST THYMIATERIA AND CULT OF DIONYSUS IN OLBIA

Among terracotta busts thymiateria in Olbia Pontica, there is a group of female images with attributes of Dionysiac cult. Ten of them have mitra and ivy wreath shown already in a mould, while two items have handmade wreath added to the ready images. Similarly made bust thymiateria are known in North Pontic Tauric Chersonesos, Nymphaeum, and Hermonassa, another one is known in South-Eastern Pontic region.

Ivy wreaths made of handmade details on terracottas from various regions are discussed in the paper. The interpretation of a handmade cup on the head as a thymiaterion, but not a basket as it was known in the literature before, allowed expanding the map of spreading the bust thymiateria which were traditional for the Hellenistic Greek world.

Such busts found in Olbia, apart from a Dionysiac personage, presented Aphrodite and rarely the Mother of the Gods. There is no definite answer which of Dionysiac companions is presented in such a way. Apart from Ariadne, Dionysus appeared in art with other paredras: Aphrodite, later with one of maenads or nymphs, and even with Semele who died earlier than he was born, according to the myth. The 2nd century BC inscription evidences that there was a statue of this god with his mother in Olbia. Therefore, there is a probability that close in time bust thymiateria depicted Semele.

Most of terracottas analyzed in this paper were found in houses and referred to a family worship of Dionysus in Olbia, while one item comes from the botros at the Central Temenos. They accomplish the evidences of Dionysus' cult in the Hellenistic period. The most vivid and spread of them were lead bucrania and labrises, terracotta bulls and votive altars with Dionysus, maenad and Silenus on one of their sides, etc. These terracottas were in fact the devices for performing the cult. Symbolic offerings or thymiam were put on them when Dionysus was worshipped. Less active spreading of incense did not require its burning and that is perhaps a reason why there are no traces of soot on most of them. This fact finds its parallels in other regions of Hellas.

K e y w o r d s: bust thymiateria, terracottas, cult of Dionysus, Olbia Pontica, Hellenistic period.

References

Belov, G. D. 1930. Terrakoty Khersonesa iz raskopok 1908-1914 gg. *Khersonesskii sbornik*, III, pp. 219-245.

Gluszek, I. 2011. Izobrazheniia Ariadny v atticheskoi vazopisi. *Bosporskie issledovaniia,* XXV, p. 95-113.

Drevnegrechesko-russkii slovar. 1958. Dvoretskii I.Kh. (comp.) Moscow.

Zaitsev, Yu. P. *Neapol Skifskii (II v. do n. e. - III v. n. e.)*. Simferopol: Universum, 2003.

Kanarake, V. 1969. *Tanagrskie maski i statuetki iz masterskikh Kallatisa. Manhaliia*. Konstantsa: Konstantskii arkheologicheskii muzei.

Kereni, K. 2007. *Dionis: Proobraz neissiakaemoi zhyzni*. Per. s nem. Moskva: Ladomir.

Knipovich, T. N., Levi, E. I. (eds.). 1968. *Nadpisi Olvii*. Leningrad.

Korovina, A. K. 2002. *Hermonassa. Antichnyi gorod na Tamanskom poluostrove*. Moscow.

Levi, E. I. 1964. Itogi raskopok olviiskogo temenosa i agory. In: *Olviia. Temenos i agora*. Kyiv, p. 5-26.

Levi, E. I. 1971. Otchet o raskopkakh Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1971 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1971/94.

Levi, E. I., Karasev, A. N. 1956. Otchet o rabote ekspeditsii LOIIMK AN SSSR za 1956 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU,* f. 1956/10.

Levi, E. I., Karasev, A. N. 1959. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1959 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1959/11б.

Levi, E. I., Slavin L.M. 1970. Opisanie terrakot olviiskoi agory. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, Г1-11, I, Moscow: Nauka, p. 38-42.

Leipunskaia, N. A., Kariaka, A. V., Diatroptov, P. D. 2006. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii na uchastke NGS v 2006 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 2006/51.

Mezentseva, I. 2016. Terakoty z rozkopok Olvii u kolektsii NMIU (za materialamy ekspozutsii). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1, p. 55-60.

Minchev, A. 2018. Dve elinisticheski glavy - terakoty ot bustovi timiaterii ot Odesos (Varna). *JUBILAEUS VII: Society, Kings, Gods. In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae,* p. 143-152.

Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy. 2011. Kyiv: Mystetstvo.

Panagorskoto zlatno sokrovishche. Plovdiv. No year.

Rusiaieva, A. S. 1979. *Zemledelcheskie kulty v Olvii dogetskogo vremeni*. Kyiv.

Rusiaieva, A. S. 1982. *Antichnye terrakoty Severo-Zapadnogo Prichernomoria (VI-I vv. do n.e.)*. Kyiv.

Rusiaieva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuiu epokhu*. Kyiv.

Slavin, L. M. 1949. Osnovnye rezultaty arkheologicheskikh issledovanii Olvii i ee periferii v 1948-1949 gg. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU,* f. 1949/20.

Slavin, L. V. 1957. Otchet o rabotakh Olviiskoi ekspeditsii 1957 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU,* f. 1957/13.

Slavin, L. V. 1960. Inventarnaia opis nakhodok Olviiskoi ekspeditsii. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU,* f. 1960/11.

Slavin, L. V. 1967. Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii 1967 g. *The Scientific Archives of the Institute of Archaeology NASU*, f. 1967/7.

Slovar antichnosti. Trans. from German. Moscow: Progress. Leiptzigskii bibliograficheskii institut.

Finogenova, S. I. 1992. Terrakoty Germonassy (po materialam raskopok 1968-1981 gg.). *Arkheologia i iskusstvo Bospora* (SGMMII im. A.S. Pushkina, 10). Moscow, p. 257-283.

Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. In: *Olviia*, Kyiv: Izdatelstvo AN URSR, p. 85-103.

Shevchenko, A. V. 2016. *Terrakoty antichnogo Khersonesa i ego blizhaishei selskoi okrugi*. Simferopol.

Shevchenko, T. M. 2015. Olviiski pohruddia-fimiaterii. *Laurea I. Antichnyi mir i Sredniie veka: Chteniia pamiati professora V. I. Kadeeva. Materialy*. Kharkiv: OOO "NTMT", p. 54-58.

Shevchenko, T. M. 2018. Olviiski pohrudni terakoty z lipnymy chasheiu i prykrasamy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), p. 129-139.

Shevchenko, T. M. 2019. Hibrydni terakoty: netypovi pohruddia-fimiaterii z Olvii. *LAUREA III. Antichnyi mir i Srednie veka: Chtenia pamiati professora V. I. Kadeeva*. Kharkiv, p. 34-38.

Shevchenko, T. M. 2020. Olviiski fimiaterii Afrodity. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34) (in press).

Sheiko I.M. 2019. Keramichni lyvarni formy dlia vyhotovlennia antychnykh svitylnykiv. *EMINAK*, 1 (26), p. 119-126.

Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels* (The Gordion Special Studies. II. University Museum Monograph. 83). Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terrecotte votive* (Catalogo del Museo provincial Campano, IV). Citta del Castello.

Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Bosporskii fenomen,* II. Sankt-Peterburg, p. 119-126.

Bilde, P. G. 2010. Terracottas. *The Lower City of Olbia (Secrtor NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. Black Sea Studies*. 13, p. 439-463, pl. 327-348.

Breitenstein, N. 1941. *Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.

Burn, L., Higgings, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London: British Museum Press.

Burr Thompson, D. 1963a. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, III The Late Third Century B.C. The Komos Cistern. *Hesperia,* vol. XXXII, no 3, p. 276-292.

Burr Thompson, D. 1963б. Three Centuries of Hellenistic Terracottas, IV The Early Second Century B. C. *Hesperia,* vol. XXXII, no 3, p. 301-317.

Burr Thompson, D. 1963в. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period* (Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932-1938. Supplementary Monograph. 3). Princeton: Princeton University Press.

Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanta: Muzeul De Archeologie Constanta.

Cantone, F. 2015. The «flower woman» figurines from the Foce Sele Hera sanctuary. Ancient coroplastic digital data management, analysis, and sharing. *Archeologia e Calcolatori,* 26, p. 95-114.

Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.

Carpenter, T. H. 1997. *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*. Oxford: Clarendon Press.

Cueva, E. P. 1996. Plutarch's Ariadne in Chariton's Chaereas and Callirhoe. *American Journal of Philology* 117.3 (Fall), p. 473-484.

D'Alfonso, L., Gorrini, M. E., Mora, C. 2016. The Early Iron Age and the Hellenistic Period at Kinik Höyük, South Central Anatolia. Report of the 5th Campaign (2015). *Athenaeum. Studi di Letteratura e Storia dell'Antichità pubblicati sotto gli auspici dell'Università di Pavia*, vol. Centoquattresimo, II. Pavia, p. 598-612.

Hauch des Prometheus. 1996. Meisterwerke in Ton. Herausgegeben von F. W. Hamdorf. Munchen: Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek,

Japp, S., Schwarzer, H. 2015. Figürliche Terrakotten aus zwei dionysischen Kultgebäuden in Pergamon. In: A. Muller, E. Lafli (eds.), Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine. 2. Iconographie et contextes (Villeneuve d'Ascq), p. 249-265.

Jeammet, V. 2010. *Tanagras. Figurines for Life and Eternity. The Musée du Louvre's Collection of Greek Figurines: Exhibition Catalogue*. Valencia.

Krapivina, V. V. 2010. Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littorial. In: Petropoulos E. K., Maslennikov A. A. *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers s.a., p. 127-170.

Laisné, C. 1995. *L'Art Grec. Sculpture, peinture, architecture*. Paris: Éditions Pierre Terrail

Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*. T. I. Catalogue de la collection du Musee national des antiques a Leiden. Vol. III. Leiden.

Merker, G. S. 2000. *Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods* (Corinth. The Sanctuary of Demeter and Kore, vol. XVIII, part IV). Princeton; New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Mollard-Besques, S. 1963. *Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains*. II. Myrina. Paris: Èditions de Musées Nationaux.

Mollard-Besques, S. 1972. *Catalogue Raisonnè des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, ètrusques et romains*. III. Époques hellènistique et romaine. Gréce et Asie Mineure. Paris: Èditions de Musées Nationaux.

O'Neill, J. P. (ed.) 2000. The Metropolitan Museum of Art. Greece and Rome. New York: The Metropolitan Museum.

Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten. Teil I. Die figurlichen Terrakotten*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*. 13. Online http://acost.revues.org/582

Smith, H. R. W. 1976. *Funerary Symbolism in Apulian Vase-Painting*. Edited by J.K. Anderson. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.

Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten aus Amisos. Ein Beitrag zur kunstgeschichte des Pontos gebietes*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Tavukçu, A. Y. 1999. *Troas Bölgesi Terracotta Fgürinleri (İ.Ö. 1375-İ.S. 395)*. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi. Erzurum.

Töpperwein, E. 1976. *Terrakotten von Pergamon* (Pergamenische Forschungen. Band 3). Berlin: Walter de Gruyter.

Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ. 2002. *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής. Διδακτορική διατριβή.* Αθήνα.

Uhlenbrock, J. P. 2016. Research Perspectives in Greek Coroplastic Studies: The Demeter Paradigm and the Goddess Bias. *Les Carnets de l'ACoSt*, 14. Online http://journals.openedition.org/acost/866

Vafopoulou-Richardson, C. E. 1991. *Ancient Greek Terracottas*. Oxford: Ashmolean Museum.

Van Den Berg, M. 2008. A *Phytochemical Analysis of Some Ancient Narcotics, with Comparative Notes on Some South African Folk Medical Practices*. PhD (NWU) Mini dissertation submitted in fulfilment of the requirements for the degree. Potchefstroom.

Winter, F. 1903. *Die Typen der figurlichen Terrakotten. Die antiken Terrakotten im auflag des Archäologischen Instituts des deutschen Reichs*. Band III. Berlin; Stuttgart: Verlag von W. Spemann.

Zoltán, O. 1930. *Antik terrakotta güyteményének. Katalógusa*. Budapest.

УДК 904.4(4-11)"653" https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.057

О. П. Моця *

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПОСЕЛЕНСЬКІ СТРУКТУРИ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Робота присвячена загальній характеристиці поселеньких структур середньовічних часів, котрі зафіксовані на території України та деяких суміжних землях часів Середньовіччя. Тут відомі численні міста, замки, відкриті поселення, у яких проживали автохтони-землероби — піддані Київської Русі, Української Козацької держави або ж іноземних державних структур (Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Речі Посполитої і т. п.). Населення різноманітних населених пунктів знаходилося на різних щаблях у своїх взаєминах, що й дозволяло активно функціонувати їх утворенням.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, феодалізм, місто, замок, село, соціальний організм, держава, взаємини, аграрне суспільство.

У багатьох країнах Європи і Америки вже декілька десятиліть розробляється та реалізується концепція «археології поселень», суть котрої можна окреслити так: визнання значної ролі давніх поселень для реконструкції соціально-економічних інституцій, що залишило конкретне тогочасне людське суспільство. Як підкреслював Г. Р. Уиллі: *«Поселення являють собою більш пряме відображення соціальної та економічної діяльності стародавньої людини, ніж більшість інших аспектів культури, доступних археологу»*. Він також визначив конкретні операції для розуміння можливостей використання наявної інформації: *«...спосіб, яким людина розміщує себе в оточуючій місцевості. Це стосується жител, їх місця й характеру, та розташування інших споруд, пов’язаних із життям громади. Поселення відображають природне середовище, рівень технології, на якому діють їх будівничі і різні інститути соціальної взаємодії та контролю для підтримання стабільності цієї культури»* (Проблемы изучения ... 1990, с. 4, 5).

Повною мірою це стосується середньовічних об’єктів півдня Східної Європи — земель, де нині переважно розміщені сучасні українські терени. Таке твердження «перегукується» із однією з останніх гіпотез про складові частини середньовічної східнослов’янської цивілізації. Згідно зі згаданою точкою зору, вона складалася із власне Київської Русі, Новгородської республіки, Руської Півночі та центральноруських князівств (Кузык, Яковец 2008, с. 9). Неважко простежити, що територія першої із вищеназваних складових належить до більшої частини південного регіону Східної Європи, де за часів розвинутого середньовіччя були розміщені декілька давньоруських земель-князівств, що мали й певні регіональні відмінності зі східнослов’янською Північчю та Північним Сходом.

Що стосується поселенських структур тих часів, маємо факт наявності чи відсутності такої специфічної категорії пам’яток, як погости. Їх появу дослідники пов’язують із діяннями великих князів київських у тих місцинах, котрі входили (або не входили) до зони регулярного «полюддя» — тобто там, де «сильні світу цього» робили спроби і бажали створити зони власного контролю. За даними писемних джерел, дослідники прийшли до висновку про поступове формування на нових підвладних теренах системи «верв—погост—волость». Надалі вона відчутно трансформувалася: на східнослов’янській Півночі середня із названих ланок отримує своєрідне «друге дихання», у той час як на Півдні погости припиняють своє існування.

Безсумнівно, праві ті, хто пояснює такі зміни географічною специфікою окремих регіонів. На безмежних просторах Східної Європи ґрунтово-кліматичні умови та інші екологічні фактори істотно впливали на саму систему розселення, і зокрема на рівень щільності населення, з якого стягувалися феодальні податі. Північна і Південна Русь тут значно відрізнялися між собою, що й призвело до змін у соціально-економічному житті: кількості додаткового продукту, який відчужувався із конкретного населеного пункту в сільській міс-

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, *oldrus@ukr.net*

цевості чи громади на Півдні, було достатньо для подальшого передавання безпосередньо представникам феодального стану минаючи таку ланку, як погост. А на Півночі аналогічна ланка виявилася об'єктивно необхідною не лише у домонгольські, але й у більш пізні часи, у зв'язку із розрідженістю місцевого населення (Русь в IX—XIV веках 2002, с. 67). Тож на південних територіях традиційна поселенська схема «місто—замок—село» виявилася більш універсальною, хоча з часом кожна із названих ланок протягом Середньовіччя також зазнала значної трансформації.

Початок процесу містоутворення на розглянутих територіях розселення східних слов'ян відбувався у часи формування у них цивілізаційних структур. Основним осередком у цьому стали землі Середнього Дніпра — давнього економічного, адміністративного, військового і культурного центру зі столицею у Києві, хоча зародження урбаністичних центрів відоме і у інших місцевостях. Вивчення ранньої історії урбаністичних осередків особливо успішно проводилося в останні десятиліття минулого XX ст., коли на відміну від досить безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла і торгівлі», з'явилося нове визначення: *«давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, в якому, з широкою сільською округою — волостю — концентрувалася, переброблялася й перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту»* (Древняя Русь 1985, с 52).

Таке визначення давньоруського феодального міста, зроблене А. Кузою, відображає всі його основні соціально-економічні функції та дозволяє, використовуючи кількісні і якісні критерії, досить обґрунтовано виділяти місто з-поміж інших укріплених поселень тих часів. І у цьому розумінні давньоруські та східні міста, аж до XIII ст., певною мірою розвивалися паралельно й аналогічно за основними принципами та темпами під час формування власних цивілізаційних структур (Большаков 1984, с. 10—11).

Подібне розуміння суті середньовічних урбаністичних центрів на розглянутій території практично тоді ж сформулював П. Толочко, який зазначав, що становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою. Такі процеси були багатолінійними й реалізувалися по-різному. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний і власне феодальний (державний). Їх становлення відбувалося у значній мірі одночасно, але на основі різних «стартових майданчиків». Перший шлях виявився безперспективним, оскільки обумовлювався не так внутрішніми, як зовнішніми причинами. Общинно-феодальний і власне феодальний (тобто державний) шляхи формування міст стали закономірною еволюцією нових феодальних форм життя, що виникли із потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, основними функціями котрих являлися адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Для хліборобської округи давньоруське місто являлося природним середовищем, котре власне й «народжувалося» цією округою та без неї і не сприймалося.

Тісний адміністративно-політичний та господарський зв'язок давньоруських міст з сільськогосподарською округою обумовив певну специфічність тогочасного соціально-економічного життя країни. Ремесло і торгівля, у своїй основі загалом достатньо розвинуті, все ж не являлися основою їхнього розвитку. Обсяг додаткового продукту цих галузей був відносно незначним у загально економічному балансі тогочасного суспільства. Міста зростали і розвивалися передусім за рахунок додаткового продукту, котрий створювався у сільськогосподарському секторі економіки держави, на який вона мало право претендувати через значну концентрацію у їх поселенських структурах соціальної знаті із числа землевласників. Окрім того, міста мали безпосередній і тісний зв'язок із сільськогосподарським виробництвом (Толочко 1989, с. 233).

Такі тісні контакти міста і села на межі двох тисячоліть навіть дозволили Б. Рибакову вбачати у тодішніх крупних урбаністичних центрах колективні замки земельних магнатів усього князівства або хоча б їх конкретної значної округи (Древняя Русь 1985, с. 94). Міста відрізнялися від замків не лише за власними специфічними функціями, а і за площею: якщо перші мали укріплену територію як мінімум 2—2,5 га і складалися не менш як із двох укріплених частин, то другі мали лише один захищений майданчик розмірами загалом 1,0 га (Куза 1983, с. 32; Кучера 1984, с. 72). Але, все ж слід зазначити, що дослідження цієї групи пам'яток на цьому етапі їх вивчення заслуговує на значно більшу увагу. У зв'язку з цим, інтерес також викликають пункти перебування військових підрозділів — гарнізонів — на кордонах як усієї держави, так і окремих земель-князівств, а контингенти тимчасового населення у них знаходилися повністю або переважно на утриманні центральних владних структур. Говорячи про замки, слід також підкреслити таку важливу деталь, як відсутність постійного й стаціонарного приміщення на його площі — адже основне його місце розташування було в урбанізаційному центрі (Моця 2000, с. 22, 34). Цьому питанню ми знаходимо аналогії на південь від Русі: «*Характерною особливістю Візантії, як і інших балканських країн, являлася відсутність феодальних замків у істинному розумінні слова. Вотчини мали укріплення, у наявності були й охоронні башти-сховища, але, як правило, самі володарі, за винятком сезонних робіт, проживали у містах, де вони мали власні садиби*» (Литаврин 1985, с. 119).

Територіально й хронологічно міста виникали за ступенем ствердження державності у східнослов’янському середовищі, феодалізації та окняження давньоруських земель, а пізніше за ступенем поширення феодальної роздробленості. Звичайно, це лише загальна тенденція процесу містоутворення, котра мала конкретні прояви в певних місцевостях. Загалом же історія давньоруських міст (зокрема південноруських) свідчить: вони виникали передусім у досить щільно заселених місцинах. У них концентрувалася військово-родова знать, яка поступово перетворювалася на феодальну, і яку обслуговували купці та ремісники. Зростання і значення таких міст багато в чому залежало від розмірів та заселеності їхніх округ-волостей — тобто від можливості вилучати із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання й промислів.

Але спільним і головним для всього процесу містоутворення у цілому було те, що урбанізаційними центрами в Східній Європі ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, данини, судових податків, військових контрибуцій, концентрувався, перерозподілявся та перероблявся додатковий продукт. І ще одне — навколо кожного урбанізаційного центру завжди формувалася сільськогосподарська округа (Куза 1989, с. 162).

Повертаючись до питання впливу географічного чинника на процес містоутворення, слід звернути увагу на дискусію між П. Толочком і Є. Носовим з цього приводу. Якщо перший аргументовано, з нашої точки зору, відстоює аграрний характер давньоруського міста, то другий значною мірою «реанімує» теорію В. Ключевського про «першопоштовх» у цьому неоднозначному процесі торговельних операцій різного рівня, а сільськогосподарським операціям із округи відводиться лише другорядна роль (Толочко 2000, с. 86—90; Носов 2008, с. 133—146).

Але такі протиріччя цілком нівелюються за рахунок якраз географічного чинника: на східноєвропейському півдні, де природні умови цілком сприяли ефективному сільськогосподарському виробництву, а тому «дари ланів» (сучасною мовою) становили вагому частку додаткового продукту, така його концентрація в урбаністичних осередках була цілком логічною. На півночі — за гірших умов для хліборобства зокрема і сільського виробництва у цілому, — де людський потенціал у ті часи являвся набагато меншим на одиницю площі, торговельні операції відігравали набагато більшу роль у становленні перших східнослов’янських міст. Таким компромісом думок згадане питання цілком може бути вирішене.

Після глобальної катастрофи у першій половині XIII ст. — навали орд Батия — у процесі містоутворення на півдні Східної Європи сталися відчутні зміни. У межах степового регіону та в порубіжних лісостепових зонах спочатку виникають т. зв. степові міста, загалом без спеціальних укріплень і розміщені на важливих торговельних маршрутах (на перевозах через річки, міжнародних шляхах, морському узбережжі і т. п.). Пізніше, в часи Османської імперії, у цій географічній зоні з’являються турецькі міста та фортеці — форпости із новими елементами пізньосередньовічної фортифікаційної культури, котрі значно вплинули на топографію урбаністичних осередків автохтонного населення землеробів та зв’язок із оточуючими територіями (Єльніков 2008, с. 120—136; Біляєва 2012, с. 212—245). Але у цьому випадку основна увага буде приділена якраз розвитку місцевих традицій містоутворення.

У зв’язку з цим, багатьом спеціалістам нові часи бачаться так: «*XIII— перша половина XVII ст. — важлива доба в історії українського народу і його культури. Своєрідність побуту, витонченість речей повсякденного вжитку, поетичність звичаїв і обрядів, моральні засади світогляду, яскрава літературна й мистецька творчість, поступове утвердження елементів наукового мислення — все це відображало ментальність та самосвідомість українців і водночас було чинником дальшого їхнього саморозвитку. Багатство і розмаїття культури українців зумовило своєрідність і неповторність їхнього* *внеску в скарбницю світової культури»* (Історія... 2001, с. 5).

І далі вже про другу половину XVII—XVIII ст.: *«Це була переломна епохальна доба, коли невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким протистоянням, своєрідним катаклізмом, що докорінно позначився на всіх сферах життєдіяльності — політичній, економічній, соціальній, конфесійній. Багато в чому визначною ця доба стала і для розвитку національної культури, яка, попри воєнні лихоліття, роз'єднаність українських земель і перешкоди з боку чужоземних режимів, продовжувала успішно розвиватися в загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу, збагачуючи його і одночасно духовну скарбницю власного народу»* (Історія... 2003, с. 5). Але при цьому необхідно враховувати і зовнішні фактори у розвитку тогочасного суспільства, адже різні частини старої Київської Русі були під впливом та контролем правителів різних іноземних країн аж до створення власної Української Козацької держави.

Зокрема під час утворення та укріплення єдиної Руської централізованої держави розвиток міського життя отримав новий напрям. Ускладнилася соціальна структура міста, укріпилося положення посадського «світу», виросло економічне значення міщан у масштабі всієї країни. Але одночасно посилилася адміністративна влада держави над міським населенням, що мала феодально-кріпосницькі риси, поглибилася майнова диференціація посаду.

Розглядаючи розвиток тогочасного міста як економічного й політичного організму в системі феодальної держави, можна зробити висновок, що до монгольського нашестя він проходив у напрямі типовому для ранньофеодальних держав усієї Європи, який на Заході склався в особливий міський устрій; цей напрям сприяв формуванню майбутніх ранньокапіталістичних відносин. А у Московській Русі і на частині українського Дніпровського Лівобережжя цей нормальний шлях розвитку в XIII ст. перервало монголо-татарське нашестя, в результаті чого було порушено стабілізуюче співвідношення між економічними й політичними факторами містоутворення, що однаково відповідали феодалізму. З цього на цій території міста почали далі переформовуватися переважно під впливом політичного фактору — з міст князівсько-вотчинних на міста государевих, адміністративних центрів єдиної держави (Карлов 1976, с. 62, 68). На українських теренах така тенденція особливо проявилася після загибелі держави Б. Хмельницького.

На Дніпровському Правобережжі — між Карпатами та Дніпром — еволюція міст відбувалася іншим шляхом: тут на першому місці відчувався вплив Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, а потім Речі Посполитої.

У фортифікаційному мистецтві укріплених поселень головним нововведенням стало обладнання кам'яних оборонних споруд для використання метальної артилерії. Окрім того, почали використовувати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність нових видів зброї — арбалета й метальних машин під час оборони тих же міст та замків. Як зазначає О. Мальченко та інші дослідники, замок — це середньовічна або ж нового часу оборонна споруда, принаймні частково мурована. Саме слово «замок» з'являється у XV ст. на східнослов'янських землях і означає практично те саме, що і попередній «город» X—XIII ст., тобто місце замкнуте, огороджене укріпленнями (земляними, дерев'яними чи мурованими). Таким чином, різниця між ними досить умовна і щодо східнослов'янських земель застосовується скоріше для визначення нового історичного періоду у суспільних відносинах, ніж винятково у фортифікаційній системі оборони. При цьому слід зазначити, що велику кількість замків та міських укріплень XV — середини XVII ст. було побудовано на місці запустілих городищ попередніх часів. Використання давніх укріплень з метою оборони у нові часи значною мірою впливало на всю фортифікацію: їх довжину, площу та обумовлювало саму систему оборони. У соціальному відношенні в урбанізаційних центрах Східної Європи все більшого поширення отримало Магдебурзьке право, котре означало міську автономію, міське самоврядування із власним судочинством, котре здійснювалося через виборні органи — ради. Але зайняття сільським господарством залишалося в значній мірі пріоритетним для більшості жителів.

Закріплення за Литвою та Польщею майбутніх сучасних українських земель на початку XV ст. зумовило на степовому кордоні цих державних утворень традицію баштової системи оборони у замковому будівництві. Вона полягала у поєднанні стін і башт замку у новий оборонний вузол. Башта тепер завжди була об'єднана із оборонним муром, помітно вивищувалася над ним і призначалася для флангового захисту цього муру. Також, завдяки своїй значній висоті та обширній системі стрільниць із великим радіусом бою, вона послужила посиленню контролю над місцевістю. Та і фланкуючі башти прийшли на зміну баштам старих конструкцій — вежам, характерною особливістю котрих було те, що вони не виступали за лінію оборонних валів, тобто не передбачали фланкуючого вогню. Але поряд із баштовою системою існувала й давня стінова, котра застосовувалася лише для оборони. У той же час важливим завданням оборони замків дерев'яно-земляної конструкції, котрі із середини XVI ст. у прикордонній смузі складали значну більшість, було утримання супротивника на певній відстані від стін з метою запобігання підпалу споруди в цілому. Для цього їх досить часто закладали із зовнішнього боку прошарками глини або піску, що утримувалися плотом (Мальченко 1996, с. 5—12).

Вищеописана інформація стосується земель сучасної Правобережної України. А на Дніпровському Лівобережжі продовжувала панувати стара дерево-земляна традиція зведення аналогічних укріплень, котра базувалася на давньоруській основі. Місцевий розвиток фортифікації був безпосередньо пов'язаний із наявним будівельним матеріалом у цій місцевості, але розміри нових укріплень були меншими ніж у попередні часи. Зумовлювалося це незначною кількістю населення нових фортець. Але все ж кордони Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, а потім Речі Посполитої, укріплювалися системою нових укріплень, хоча існувала і відмінність у порівнянні із московськими традиціями. Справа була у тому, що останні були державними, тоді як литовські чи польські — приватновласницькими. Для московської оборонної архітектури були характерними потужні деревоземляні конструкції зі зрубів, котрі прикривалися чотирьох- або багатогранними баштами. Зазвичай московські укріплення мали дуже чітке планування й регулярні обриси. А на територіях їх супротивників у цих лівобережних районах Дніпра загальних фортифікаційних канонів взагалі не існувало. Кожен володар на свій власний розсуд укріплював замок чи фортецю. Тут переважали легкі гострокольні конструкції, відкриті башти та інші споруди (Бондар 2015, с. 11—15).

Ще раз повертаючись до ситуації на землях між Карпатами та Дніпром слід зазначити, що в розглянутий хронологічний період для Волині була характерною (хоча і не дуже поширеною) група т. зв. стіжкових городищ, котру об'єднувала їхня зовнішня форма: добре морфологічно виражене підвищення із відносно горизонтальним майданчиком для проживання. Аналогічні пам'ятки з'являються у Центральній та Східній Європі (Німеччина, Чехія, Польща, Україна) в період пізнього середньовіччя і належать до феодальних замків. Такий тип городищ слід пов'язувати з одним із етапів розвитку містобудування у поліській зоні, що було зумовлено специфічними кліматичними, соціально-економічними та зовнішньополітичними умовами функціонування тогочасного суспільства в конкретній географічній зоні. Штучний характер насипів не викликає сумнівів. Вони не обмежувалися валами та ровами, а іноді були укріплені фортифікаційними спорудами іншого типу — насипним ескарпом (Панишко 2011, с. 329, 336).

Не менш цікавим з історичної точки зору є історичний період функціонування структур Української Козацької держави XVI—XVIII ст., котрий охоплює кінцеву фазу пізнього середньовіччя і захоплює початок раннього модерну. Тоді найбільш суттєві зміни у зовнішньому вигляді населених пунктів були зафіксовані у матеріалах укріплених поселень і у деталях їх фортифікаційних особливостей. Так, у другій половині XVI — на початку XVII ст. під час облоги замків почали використовувати довгоствольні гармати, що стріляли вже залізними ядрами. Це, у свою чергу, призвело до модернізації баштової й застосування бастейової системи оборони. На території південно-східних кордонів Речі Посполитої такі бастеї у більшості укріплень, де вони замінювали башти, виступали так само в ролі великих башт, розташованих у місцях найбільшої загрози. Вони також виконували роль охорони замкової брами і флангового обстрілу ближнього передполля.

Специфічною особливістю українського степового порубіжжя стало будівництво трикутних за формою бастейових замків, котрі були органічно пов'язані із місцевою традицією мисового розташування укріплень. А на більш округлих півостровах русел річок та на берегових узвишшях будували бастейові замки чотирикутної форми. Системи баштова й бастейова були старішими і менш досконалими, ніж бастіонна, але в першій половині XVII ст. всі вони існували одночасно. Для більшості замків прикордонних територій, невеликих за розмірами і недоступних завдяки своєму вигідному розташуванню на місцевості, вистачало для захисту вежових бастей і башт (Мальченко 1996, с. 12—15).

Вищевказане переважно стосується правобережних дніпровських районів, де інтенсивно розвивалося кам'яне будівництво. А на Дніпровському Лівобережжі укріплення традиційно будувалися із дерева; вони переважно мали легкі гострокольні («острожні») конструкції.

Ще однією й досить специфічною групою археологічних пам'яток козацької доби були січі Нижнього Дніпра, де, власне, й проживали запорожці — незалежний авангард Війська Запорозького. Всього у різний час їх існувало менше 10, хоча в літературі є згадки про більшу їх кількість. Однак археологічних свідчень щодо них поки-що не виявлено.

Своє місце розташування ці пам'ятки змінювали із різних причин: руйнація ворожими військами, вимоги зверхників іноземних держав і т. п. Січі Нижнього Дніпра відіграли важливу роль в історії України впродовж XVI—XVIII ст., але з господарської точки зору мало впливали на економіку країни. Кожна із них була фортецею, оточеною із усіх боків валом висотою інколи понад 10 м і глибоким ровом перед ним. З боку Дніпра вони, як правило, омивалися його річищами, де, власне, стояв козацький флот й приставали купецькі кораблі. Перед валом споруджувалися «вовчі ями», а десь поблизу розміщувалися цвинтарі (Телегін 1997). До складу конкретної Січі входили окремі округи, котрі носили об'єднувальну назву «паланки» (усього вісім) — укріплення невеликих розмірів, де зосереджувалася військово-цивільна адміністрація округи. Але досі археологічних досліджень на подібних об'єктах не проводилося. Як і на площах зимівників — окремих угіддях, де вільні від служби козаки займалися мисливством, рибальством, бджільництвом або ж сільським господарством. І у цих випадках польові роботи поки-що не проводилися.

Провівши коротке дослідження укріплених поселень середньовічної епохи на території Східної Європи перейдемо тепер до місць проживання основної демографічної групи тих часів — жителів ординарних сіл. І розпочати це слід із нагадування, що історія селянства є однією із головних тем у вивченні епохи феодалізму у цілому. Адже воно в ті часи складало головну виробничу масу і у демографічному відношенні явно домінувало. Селянство в широкому значенні охоплювало усіх дрібних селянських виробників, які вели індивідуальне господарство власними силами й засобами виробництва і для яких трудова діяльність складала їх найважливішу функцію. А сама аграрна економіка, як перший вид виробничого господарства, стала відправним пунктом швидкого створення т. зв. другої — «олюдненої», — природи, формування власної, надприродної основи всесвітньо-історичного процесу, підняття людства на ступінь цивілізації. Це цілком стосується і території сучасної України в середньовічні часи.

Якраз у результаті праці самих селян розвивалося сільське господарство: вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку ґрунту (рала, плуга і т. д.), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивалися різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства. Але, як зазначав у свій час Ф. Бродель, навіть у XV—XVIII ст. світ являв собою все ще велику країну, де від 80 до 90 відсотків людей жили плодами землі і тільки ними. Разом із формуванням відносин соціально стратифікованого суспільства, появою урбаністичних центрів (про котрі йшла мова вище), на східноєвропейських теренах, і зокрема на півдні, йшло оформлення сіл у власному значенні цього терміну як особливого типу протилежних містам поселень. Тут концентрувалося сільськогосподарське виробництво — землеробство, скотарство і промисли, розвивалося ремесло, відбувалися торговельні операції. І ще одне важливе спостереження: в кінці I — перші століття II тис. н. е. між містом і селом в багатьох сферах життя існували паритетні відносини (Село Київської Русі 2003, с. 3, 193; 2009).

Серед численних праць, пов'язаних із вивченням історії східноєвропейського села середньовічних часів у цілому, слід згадати фундаментальну роботу Б. Грекова, у котрій він зазначав, що феодальна земельна власність і селянське господарство лягли в основу суспільного життя Русі на багато століть (Греков 1952, с. 43). А дослідження останніх десятиліть вказують на те, що порівняльна характеристика відкритих поселень засвідчила спадковість елементів матеріальної культури та їх розвиток незважаючи на поступову зміну різних факторів. Вдалося також встановити, що окрім ординарних селищ землеробів у середньовічні часи, функціонували й спеціалізовані поселення, де розвивалися різноманітні ремесла, в залежності від наявної у цій місцевості сировини (Моця, Томашевський 1997, с. 28—42).

Натуральне господарство примушувало населення розвивати ремесла, котрі були необхідні для забезпечення їх діяльності й побуту, а також обміну із сусідами. Однак значно складнішим, ніж вважалося раніше, являється питання про зв'язки сільського ремісника з містом. Для низки виробництв сільський «колега» міського видобував і здійснював первинну обробку сировини, виготовляв напівфабрикати, котрі були необхідними як для сільського господарства, так і для міського ремесла, наприклад — залізоробного. Отже, опосередковано продукти сільського ремесла опинялися у сфері інтересів городян (зокрема соціальної верхівки), але цей зв'язок не був досить помітним, як, наприклад, відчуження основної продукції сільського господарства. Існували й безпосередні зв'язки ремісників сільських поселень і міського населення різних соціальних прошарків. Йдеться про наслідки спеціалізації господарської діяльності окремих сіл, що відбувалися не лише шляхом внутрішньообщинної спеціалізації, але і в межах спеціалізації декількох поселень.

Поряд із відкритими населеними пунктами, де основним заняттям було традиційне сільськогосподарське виробництво, існували і селища, де переважали ремісничі і промислові галузі або ж селища виключно ремісничі. Відомі села, жителі котрих займалися видобуванням та обробкою залізної руди, виготовленням речей із шиферу, гончарством. Соціальна роль таких селищ була різною, що обумовлювалося специфікою і характером якраз ремісничої діяльності, як і попитом на соціально-економічну продукцію, виготовлену в конкретній місцевості. Це могли бути вироби для внутрішнього попиту, що не виходили за межі сільської громади, продукція товарообігу між групою поселень, селищем та містом, а також продукція загальнодержавного попиту. Для міжобщинного попиту та обміну між містом і селом найважливішим було видобування й обробка залізної руди, виготовлення заліза й отримання напівфабрикатів-криць, котрі потрапляли на подальшу обробку як сільським, так і міським ковалям. Видобування та обробка шиферу для монументального будівництва мали загальнодержавне значення. Спеціалізовані селища ремісників були поселеннями сільського типу, а залежно від характеру виробництва, тривалими, постійними, або тимчасовими (Бєляєва, Кубишев 1995, с. 96).

У післямонгольські століття української історії сільськогосподарські традиції розвитку автохтонів продовжували переважати, звичайно трансформуючись згідно з вимогами часу. Так, у першій половині XVI ст. традиційний селянський уклад середньовічної України поступово зазнавав помітних змін внаслідок втілення як регіональних, так і загальнодержавних реформаторських проектів. Основною метою аграрної політики керманичів Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського являлося примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності того ж сільськогосподарського виробництва. На основі ретельного обліку великокнязівської шляхетської та селянської землі передбачалося підвищити продуктивність фільваркових (а там, де їх не було — створення) і селянських господарств з метою збільшення, передусім, товарного збіжжя. Для цього великокнязівська влада прагнула усунути всі перешкоди, котрі зберігалися у структурі фільваркових та селянських земель, та створити умови для остаточного переходу таких господарств з метою застосування досконаліших землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний перерозподіл землі згідно з виробничими можливостями кожного окремого дворогосподарства та встановлення адекватної економічної спроможності останніх (одномірних у різних регіонах) податків й повинностей. У цілому ж аграрна реформа на українських землях мала відчутне суспільне значення. Насамперед, через наступ на селянське землеволодіння, посполиті повинні були відтіснитися на південний схід сучасної України, де значна їх частина згодом влилася в козацьке середовище.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. відбулося, хоча й повільніше, але неухильне зростання кількості населення України, частка селянства в якому була значно переважаючою. У ці часи формування основ законодавчої бази кріпацтва загалом завершилося, особливо після входження українських земель до складу Речі Посполитої.

Нові кардинальні зміни у «селянському питанні» відбулися після повстання під проводом гетьман Б. Хмельницького і формування структур Української Козацької держави. Тоді кардинальної зміни зазнало становище селянства, яке з феодально-залежного й закріпаченого стану перетворилося на стан дрібних особисто вільних землеробів, які володіли правом власності (розділеної з державою) на землю й сільськогосподарські угіддя і вступу до козацького стану. Селяни вважали себе вільними людьми, що, безперечно, відповідало реальному стану справ, а відтак не вбачали принципової різниці між власним становищем і становищем козаків (за винятком тієї обставини, що останні відбували військову повинність Війську Запорозькому). Власне, обов'язковість виконання військової повинності й становила головну ознаку відмінності соціальної функції козацтва порівняно із селянством (Історія українського селянства 2006, с. 118, 124, 133; 2003, 225).

У контексті цитованої вище праці слід звернути увагу на те, що тісним зв'язкам між містом і селом сприяли й особливості полково-сотенного устрою Гетьманату: представникам реєстрового козацтва надавалися конкретні земельні наділи, а за отримання цих «вольностей» вірнопіддані й служили їй. Якраз так велося господарство фермерського зразка, що і стало підґрунтям козацького стану. Окрім права на володіння земельними маєтностями за реєстровими козаками закріплювався цілий ряд прав і привілеїв. Поруч із посполитими представники нового соціального стану податки сплачували якраз у місто чи містечко, де й перебували нові «сильні світу цього» (Горєлов, Моця, Рафальський 2005, с. 258).

Але ще одне вищенаведене підтвердження тісних зв'язків міста і села у козацькі часи вказує на універсальність і повсюдність його поширення на міжнародному рівні: *«Однією із найважливіших особливостей розглянутого періоду феодального суспільства являється взаємопов'язаний розвиток і ствердження самого міста та перебудова села під впливом міста й товарно-грошових відносин у цілому. Взаємопов'язаність цих двох феноменів означає, що неможливо обмежуватися констатацією одностороннього впливу міста й товарного виробництва на село: немало істотних рис економіки, соціального й політичного устрою міста, сама спрямованість міської еволюції були обумовлені аграрною специфікою округи і всього регіону, в якому розміщувалося місто»* (История крестьянства в Европе 1986, с. 64). А це, в свою чергу, переводить розгляд піднятої тут проблеми ще в одну, більш узагальнюючу площину.

Історично і стадіально із терміном «середньовіччя» (винесеним у назву цієї праці), пов'язаний термін «феодалізм», тобто суть суспільної системи, для котрої характерним являється наявність двох основних соціальних стратів — феодалів-землевласників і залежних від них селян, а економічна основа державного ладу знаходиться у відношенні до конкретних земельних володінь та специфічній ієрархії: той, хто стоїть нижче (васал), отримає за службу земельний наділ (лен, феод чи ф'єф) і залежних селян від того, хто стоїть вище (сеньйора). «Бути людиною» іншої людини: у феодальному словнику не було більш поширеного словосполучення або такого, яке мало б повніший і точніший визначений смисл (Блок 2002, с. 158).

Але існувала і регіональна специфіка, зокрема у східноєвропейському регіоні. «Державність» феодалізму в Київській Русі знаходилася у державній приналежності земельних володінь, котрі роздавалися князем відповідної землі, але не просто як приватним володарем, а як главою держави» (Толочко 1992, с. 160). Особливості такої початкової моделі державотворення знаходили свої відголоски і в післямонгольські часи — аж до того факту, що в Російській імперії кріпацтво було відмінене лише у 1861 р., тобто набагато пізніше завершення середньовічних часів у більшості європейських країн.

Таку затримку суспільного розвитку в цій частині Європи можна пояснити й іншими факторами. *«Сільське життя із його неквапливою розміреністю й періодичною зміною виробничих сезонів, що вічно поверталися, було головним регулятором соціального ритму суспільства. Гранична відданість традиції, котра знаходила своє закінчене вираження в установці на старовину і у ворожості чи недовірі до любої новизни, невідомої їй, відповідно, такої, що не отримала схвалення, консерватизм усього суспільного життя, починаючи із способів ведення господарства і форм поселення та закінчуючи навиками мислення, пануванням стереотипу в художній творчості, — чи не пов'язані ці корінні ознаки суспільної свідомості тієї епохи із переважанням селянства у ранньофеодальній структурі?»* (Гуревич 1990, с. 63).

На таке риторичне запитання може бути лише позитивна відповідь. Але феодальне суспільство одночасно є й аграрним суспільством, тобто протилежним за своєю суттю суспільству індустріальному. І у цьому відношенні усі складові повинні бути «притертими» один до одного. Зокрема це стосувалося і поселенських структур — міста і села, — котрі й розглядалися в цьому випадку. А такі роздуми знову схиляють нас до вищенаведених формулювань: «місто — центр концентрації, переробки та перерозподілу додаткового продукту» і «місто — центр сільськогосподарської округи», а не до протилежного твердження: «місто — центр ремесла і торгівлі» по відношенню до середньовічних часів у цілому. Перше в більшій мірі відповідало аграрній суті феодального світу на відміну від послідуючого індустріального, що знайшло фіксацію у протилежній вищенаведеній формулі.

Ще одним, і останнім у цьому випадку, прикладом такого вищенаведеного універсального явища являються спостереження за найбільш «ідеальним» для давньоруського суспільства сусідом — Візантією, де на різних етапах його розвитку від рабовласництва до феодалізму дослідники спостерігають аналогічну ситуацію:

«У античному полісі із найбільшою очевидністю виражалася соціально-економічна функція міста як центра, де збиралася і розпоряджалася додатковим продуктом підпорядкована йому округа. Право власності на такий продукт виражалося у самій безпосередній формі: місто в особистості окремих його громадян володіло усіма або ж основною частиною земель залежного від нього району. Бути громадянином означало у принципі бути землевласником, який виконував за рахунок ренти свої зобов'язання перед самоуправляючим колективом співгромадян, членом якого він являвся» (Большаков 1984, с. 16).

І далі хронологічно: *«Висхідна маса населення міста переважно аграрна, сільська. Навіть якщо формально вважати, що на матеріалі Сард ми маємо, так би мовити, до кінця до кінця аграризовану міську громаду, котра потім начебто відроджуватися для нового життя і, відповідно, більша частина аграрності візантійського міста може розглядатися як свого роду прямий спадок аграрного характеру античного, то у дійсності ми дозволимо собі в цьому вагатися. Формально може бути, що справа у тому, що ми не можемо все-таки недооцінювати той факт, що, за своєю суттю, місто все ж розкладається на окремі сільські поселення, села із достатньо самостійним існуванням, Таким чином, навіть у такому випадку нам здається більш справедливим висновок, що візантійське провінційне місто народжувалося заново і переважно із сільського аграрного поселення, котре у цілому вже не мало або ж не зберегло сталі міські традиції.*

Судячи із тих же даних, його «ущільнення», поповнення, котре призвело в X ст. до зливання розміщених на території міста окремих сільських поселень у єдине місто, хронологічно співпадає із посиленням розорення вільного селянства. Те, що у місті і послідуючого часу його аграрне населення складало до 60—70 відсотків, на наш погляд, може бути пов'язане не лише із спадком античної міської громади, але й з фактом допливу у місто, на міські землі нового сільського населення... Судячи з того, що являло собою місто, його торговельно-ремісниче населення й землеробсько-чиновницька верхівка, яка у цілому, вірогідно, не дуже вже й потребувала покращення її поповнення у провіанті силами аграрного населення міста, не нагальна вимога у його примноженні викликало доплив сільського населення, а фіскальна політика держави, і відповідно, її результатом стало переважання міського «селянства», котре обумовило надалі величезну роль аграрних занять у візантійському феодальному місті. Це у подальшому призвело і до зростання товарного аграрного виробництва в місті й стало його істотною особливістю. Візантійське феодальне місто стає не просто центром збуту, перепродажу феодального господарства, але й центром їх виробництва,що на наш погляд, й визначило особливу роль візантійського міста феодальної пори у торгівлі сільськогосподарськими продуктами, у тому числі і на зовнішній ринок. Аграрний характер візантійського феодального міста багато в чому стимулював цю його діяльність» (Становление и развитие... 1986, с. 179—181).

Подібні паралелі між рабовласництвом і феодалізмом підштовхують до подальшого вивчення подібних аналогій у межах аграрного суспільства, котре має більш високий рівень відносно міжцивілізаційного нинішнього стану наукового розуміння функціонування людства у цілому.

Бєляєва, С. О., Кубишев, А. І. 1995. *Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст.* Київ.

Біляєва, Світлана, 2012. *Слов'янські та тюрські світи в Україні (з історії взаємовідносин у XIII—XVIII ст.).* Київ.

Блок, Марк. 2002. *Феодальне суспільство*. Київ.

Большаков, О. Г. 1984. *Средневековый город Ближнего Востока. VII — середина XIII в.* Москва.

Бондар, О. 2015. *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV—XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ.

Горєлов, М. Є., Моця, О. П., Рафальський, О. О. 2005. *Цивілізційна історія України*. Київ.

Греков, Б. Д. 1952. *Крестьяне на Руси. С древнейших времен до XVII века*. Москва, кн. 1.

Гуревич, А. Я. 1990. *Средневековый мир: культура безмолствующего большинства.* Москва.

Древняя Русь. Город, замок, село. 1985. (Серія «Археология СССР». Москва.

Єльніков, Михайло. 2008. *Золотоординські часи на українських землях.* (Серія «Невідома Україна»). Київ.

История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. 1986. Т. 2. Крестьянство Европы в период развитого феодализма. Москва.

Історія української культури. Київ, 2001, т. 2.

Історія української культури. Київ, 2003, т. 3.

Історія українського селянства. Київ, 2006, т. 1.

Карлов, В. В. 1976. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса). В: *Русский город (историко-методологический сборник)*. Москва, с. 32-69.

Куза, А. В. 1983. Социально-историческая типология древнерусских укрепленных поселений IX — первой половины XIII вв. (Методика исследования). *Археологические памятники Лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э.* Воронеж, с. 21-41.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси*. Москва.

Кузык, Б. Н., Яковец, Ю. В. 2008. *Цивилизации: теория, история, диалог, будущее.* Т. IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. Москва.

Кучера, М. П. 1984. Размеры древнерусского города на территории Украинской ССР. В: *Древнерусский город*. Киев, с. 69-72.

Литаврин, Г. Г. 1985. Византийское государство в VII—XII вв. *Раннефеодальные государства на Балканах VII—XII вв*. Москва, с. 99-131.

Мальченко, О. 1996. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.). В: *Наукові записки Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Київ, т. 1, с. 5-23.

Моця, О. П. Томашевський, А. П. 1997. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 28-42.

Моця, Олександр 2000. Замки Київської Русі як соціальний тип поселення. *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVI століть.* Київ, с. 22-37.

Носов, Е. Н. 2008. О путях становления городов Древней Руси. *Дьнеслово*. Киев, с.133-146.

Панишко, С. 2011. Стіжкові городища Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, с. 329-337.

Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). 1990. Москва.

Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. 2002. Москва.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). 2003. Київ.

Становление и развитие раннеклассовых обществ. Город и государство. 1986. Ленинград.

Телегін, Д. Я. 1997. *Часи козацькі. Січі Запорозькі*. Київ.

Толочко, А. П. 1992. *Князь в Киевской Руси: власть, собственность, идеология*. Киев.

Толочко, П. П. 1989. *Древнерусский феодальный город.* Киев.

Толочко, П. П. 2000. Еще раз о проблеме становления древнерусских городов. *Диалог культур и народов средневековой Европы.* Санкт-Петербург, с. 86-90.

Надійшла 21.01.2020

А. П. Моця

Член-корреспондент НАН Украины, профессор, заведующий отделом древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ПОСЕЛЕНЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

На протяжении последних десятилетий во многих странах Европы и Америки активно разрабатывается концепция «археологии поселений» в основе которой находится признание огромной роли древних населенных пунктов в процессе изучения и реконструкции социально-экономических институций различных разновременных человеческих коллективов и целых народов. В полной мере это относится и к населенным пунктам юга Восточной Европы — в первую очередь к территории современной Украины — в средневековые времена.

В данной местности зафиксированы многочисленные города, замки, открытые поселения, история которых в многих случаях насчитывает многовековую протяженность. В первую очередь это касается урбанистических центров, что устанавливается на основании письменных и археологических данных. В многих из них проводятся археологические исследования, но объемы современных полевых работ явно недостаточны для получения новой информации для дальнейшей реконструкции их развития в пространстве и времени. Да и сосредоточены они в основном лишь в зонах проведения современных строительных работ, а не там, где это необходимо для общего понимания жизни здесь на протяжении разных столетий.

При этом актуальным остается и вопрос взаимодействия составных структур на разных территориях и в разное время, что особенно важно для объяснения действия разных механизмов функционирования всех разновременных государственных организмов: Киевской Руси, Украинской Казачеcкой державы или же в составе различных иностранных образований — Великого княжества Литовского, Русского и Жемайтийского, Речи Посполитой и т. п. Но в целом вся имеющаяся в наличии информация убедительно подтверждает феодальный характер социальных структур средневекового времени у автохтонного населения на рассматриваемой в данном случае территории.

В связи с вышесказанным, уточнение используемой ныне терминологии, несомненно, следует скорректировать на предмет ее соответствия новой уточненной модели восприятия конкретной социальной структуры, которая постоянно развивалась в цивилизационном отношении на протяжении многих прошедших столетий в условиях именно аграрного общества, что, несомненно, накладывало отпечаток на все социальные структуры (в том числе и поселенческие) на протяжении всего средневекового периода в жизни каждого народа. Необходимо постоянно помнить и уяснять для себя принципиальные отличия между обществами аграрным и последующим индустриальным, у каждого из которых имелись отличительные главные черты, хотя в некоторых деталях оба могли в чем-то и накладываться.

Ключевые слова: средневековья, феодализм, город, замок, село, социальный организм, государство, взаимоотношения, аграрное общество.

Oleksandr P. Motsia

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DSc, Head of the Old Rus and Medieval archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

MIDDLE AGE SETTLEMENT STRUCTURES OF THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

Over the past decades, in many countries of Europe and America, the concept of "archaeology of settlements" has been actively developed, which is based on the recognition of the enormous role of ancient settlements in the process of studying and reconstructing the socio-economic institutions of various diverse human groups and entire nations. This fully applies to the settlements of the south of Eastern Europe — first of all, to the territory of modern Ukraine — in medieval times.

In this area, numerous cities, castles, open settlements have been recorded, the history of which in many cases has a centuries-old extent. First of all, it concerns urban centers, which is established on the basis of written and archaeological data. Many of them carry out archaeological research, but the volumes of modern field work, are clearly insufficient to obtain new information for further reconstruction of their development in space and time. Moreover, they are concentrated mainly only in areas of modern construction work, and not where it is necessary for a common understanding of life here over the centuries.

At the same time, the issue of the interaction of composite structures in different territories and at different times remains relevant, which is especially important for explaining the effect of different mechanisms of functioning of all different-time state organisms: Kievan Rus, the Ukrainian Cossack State, or as a part of various foreign entities — the Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitian, Polish-Lithuanian Commonwealth, etc. However, in general, all available information convincingly confirms the feudal nature of social structures of the middle ages time among indigenous population under consideration, in this case, territory.

In connection with the mentioned above, the clarification of the terminology currently used should undoubtedly be adjusted for its conformity with the new refined model of perception of a specific social structure, which has been constantly developing in a civilizational sense over the past many centuries under the conditions of an agricultural society, which undoubtedly left its mark on all social structures (including settlement) throughout the medieval period in the life of every nation. It is necessary to constantly remember and clarify for oneself the fundamental differences between agricultural and subsequent industrial societies, each of which had distinctive main features, although in some details both could overlap in some ways.

K e y w o r d s: the Middle Ages, feudalism, city, castle, village, social organism, state, relations, agricultural society.

References

Biliaieva, S. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia X-XV st.* Kyiv.

Biliaieva, Svitlana, 2012. *Slovianski ta tiurski svity v Ukraini (z istorii vzaiemovidnosyn u XIII-XVIII st.).* Kyiv.

Blok, Mark. 2002. *Feodalne suspilstvo.* Kyiv.

Bolshakov, O. H. 1984. *Srednevekovyi gorod Blizhnego Vostoka. VII - seredina XIII v.* Moskva.

Bondar, O. 2015. *Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV-XVIII st.: iliustrovanyi dovidnyk.* Kyiv.

Grekov, B. D. 1952. *Krestiane na Rusy. S drevneishykh vremen do XVII veka.* Mockva, book 1.

Gurevych, A. Ya. 1990. *Srednevekovyi mir: kultura bezmolstvuiushchego bolshynstva.* Moskva.

Horielov, M. Ye., Motsia, O. P., Rafalskyi, O. O. 2005. *Tsyviliztsiina istoriia Ukrainy.* Kyiv.

Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo. 1985. (Seriia Arkheolohyia SSSR). Moskva.

Elnikov, Mykhailo. 2008. *Zolotoordynski chasy na ukrainskykh zemliakh.* (Seriia Nevidoma Ukraina). Kyiv.

Istoriia krestianstva v Evrope. Epokha feodalizma. 1986. Vol. 2. Krestianstvo Evropы v peryod razvytoho feodalyzma. Moskva.

Istoriia ukrainskoho selianstva. 2006. Kyiv, vol. 1.

Istoriia ukrainskoi kultury. 2001. Kyiv, vol. 2.

Istoriia ukrainskoi kultury. 2003. Kyiv, vol. 3.

Karlov, V. V. 1976. O faktorakh ekonomicheskogo i politicheskogo razvitiia russkogo goroda v epokhu srednevekovia (k postanovke voprosa). In: *Russkii gorod (istoriko-metodologicheskii sbornik).* Moskva, s. 32-69.

Kuchera, M. P. 1984. Razmery drevnerusskogo goroda na territorii Ukrainskoi SSR. In: *Drevnerusskui gorod.* Kyiv, s. 69-72.

Kuza, A. V. 1983. *Sotsyalno-istoricheskaia tipologiia drevnerusskikh ukreplennykh poselenii IX - pervoi poloviny XIII vv. (Metodika issledovaniia). Arkheologicheskie pamiatniki Lesostepnogo Podonia i Podneprovia I tysiacheletiia n. e.* Voronezh, s. 21-41.

Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi.* Moskva.

Kuzik, B. N., Yakovets, Yu. V. 2008. *Tsyvilizatsii: teoriia, istoriia, dialog, budushchee.* Vol. IV. Istoki i vershiny vostochnoslavianskoi tsivilizatsii. Moskva.

Litavrin, H. H. 1985. Vizantiiskoe gosudarstvo v VII-XII vv. In: *Rannefeodalnyie gosudarstva na Balkanakh VII-XII vv.* Moskva, s. 99-131.

Malchenko, O. 1996. Typologiia zamkovykh ta miskykh fortyfikatsiinykh system na pivdenno-skhidnomu ukrainskomu porubizhzhi (kinets XIV - seredyna XVII st.). In: *Naukovi zapysky Instytutu ukrainskoi istoriohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho.* Kyiv, vol. 1, p. 5-23.

Motsia, O. P. Tomashevskyi, A. P. 1997. Prostorovi ta ekoloho-hospodarski aspekty doslidzhen davnoruskoho selyshcha Avtunychi. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*, 1, p. 28-42.

Motsia, Oleksandr 2000. Zamky Kyivskoi Rusi yak sotsialnyi typ poselennia. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi. *Studii z istorii XI-XVI stolit.* Kyiv, p. 22-37.

Nosov, E. N. 2008. O putiakh stanovlenyia gorodov Drevnei Rusy. *Dneslovo.* Kiyv, p. 133-146.

Panyshko, S. 2011. Stizhkovi horodyshcha Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 15, p. 329-337.

Problemy izucheniia drevnikh poselenii v arkheologii (sotsiologicheskii aspekt). 1990. Moskva.

Rus v IX-XIV vekakh: vzaimodeistviie Severa i Yuga. 2002. Moskva.

Selo Kyivskoi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel). 2003. Kyiv.

Stanovlenie i razvitie ranneklassovykh obshchestv. Gorod i gosudarstvo. 1986. Leningrad.

Telehin, D. Ya. 1997. *Chasy kozatski. Sichi Zaporozki.* Kyiv.

Tolochko, A. P. 1992. *Kniaz v Kievskoi Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiia*. Kyiv.

Tolochko, P. P. 1989. *Drevnerusskii feodalnyi gorod.* Kyiv.

Tolochko, P. P. 2000. Eshche raz o probleme stanovleniia drevnerusskikh gorodov. *Dialog kultur i narodov srednevekovoi Evropy.* Sankt-Peterburh, p. 86-90.

УДК [904.5:291.3](477)"653" https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.069

Д. В. Бібіков *

РЕЛІГІЙНА НАЛЕЖНІСТЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ КАМЕРНИХ ПОХОВАНЬ

Розглядається поширена останніми роками гіпотеза про належність камерних гробниць або певної їх частини першим давньоруським християнам. Аналізуються знахідки в подібних похованнях християнських символів, язичницьких амулетів, свічок, візантійських монет.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, X ст., камерні поховання, релігійні вірування, християнізація.

Камерні гробниці належать до найяскравіших поховальних пам'яток епохи вікінгів та найбільш інформативних джерел для вивчення широкого кола питань, пов'язаних із формуванням Давньоруської держави. Останніми роками у східноєвропейській медієвистиці спостерігається нова хвиля інтересу до цих пам'яток (Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011; Івакін 2012; Janowski 2015; Михайлов 2016; Liwoch 2018). Однією з найбільш дискусійних наразі є проблема осмислення релігійного змісту камерного обряду.

Від моменту відкриття перших «зрубних гробниць», як тоді називали камерні поховання, основні вектори дослідницьких суперечок стосувалися їх етнічної та соціальної інтерпретації. Багатство інвентарю та наявність у деяких похованнях убитих рабинь протягом десятиліть свідчить про безсумнівний язичницький характер цих пам'яток. Нечисленні спроби іншої трактовки окремих поховань (Вельмин 1910, с. 138) сприймалися рішуче скептично (Каргер 1958, с. 176, 212).

Лише нові археологічні відкриття кінця 1970-х — початку 1980-х рр. у Гньоздові та Тімерьові дозволили поставити питання належності деяких зрубних гробниць першим давньоруським християнам. До них дослідники зараховують комплекси зі знахідками хрестоподібних підвісок і накладок (Н. Г. Недошивіна, Т. А. Пушкіна, Ю. Е. Жарнов, Н. І. Платонова, О. Є. Мусін, В. М. Зоценко, А. Яновскі та ін.), свічок (Т. А. Пушкіна, Ю. Е. Жарнов, А. Яновскі), візантійських монет-підвісок (Н. І. Платонова, О. Є. Мусін) (Недошивина 1983, с. 224; Авдусин, Пушкина 1989, с. 204; Жарнов 1998, с. 103; Платонова 1998, с. 379; Мусин 2002, с. 170—172; Зоценко, Звіздецький 2006, с. 76—80; Janowski 2014, s. 129—130).

С. С. Ширинський запропонував вважати ранньохристиянськими всі інгумаційні поховання Середнього Подніпров'я IX—X ст., зокрема, де «*тіла могли поміщатися у викладені деревом могильні ями, складність і розміри конструкцій яких визначалась лише ступенем знатності й багатства похованих у них людей*» (Ширинский 1978, с. 205). Подібна позиція найбільш повно і послідовно представлена в працях О. П. Моці та О. Є. Мусіна (Моця 1993, с. 86—93; Мусин 2002). Науковці акцентують увагу на біритуальному характері давньоруських могильників IX—X ст. і принциповій відмінності нового обряду від традиційної для слов'ян кремації, що могла бути викликана лише докорінними змінами в релігійній свідомості.

Деякі дослідники (В. Я. Петрухін, Ф. А. Андрощук, Н. Прайс, К. О. Михайлов) продовжують наголошувати на суто язичницькому характері камерного обряду, можливо пов'язаного з ідеєю «живих мерців». Як аргумент наводяться наявність у камерах супровідних поховань жінок — вбитих рабинь, нехарактерні для християнства пози померлих; знахідки язичницьких амулетів (Петрухин 1976, с. 155—156; Андрощук, Осадчий 1994, с. 105—106; Price 2002, p. 127—197; Михайлов 2016, с. 161—162). Наявність курганних насипів чи багатого поховального інвентарю сучасними дослідниками як показника релігійної належності небіжчиків серйозно не розглядається.

* БІБІКОВ Дмитро Валентинович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4288-2091, *bibikov-@bigmir.net*

Здавалося б, найбільш очевидним проявом релігійної належності небіжчика мають бути сакральні предмети у складі поховального інвентарю. Проте, язичницькі амулети тісно вплелися в християнську матеріальну культуру Русі, про що мова піде нижче. У свою чергу, хрести в ранньосередньовічних похованнях Східної Європи традиційно сприймаються багатьма науковцями як суто декоративні предмети або ж поганські обереги, взагалі не пов'язані з християнством (див.: Мусин 2002, с. 43—45).

При семантичному аналізі ***хрестів*** у камерних похованнях потрібно враховувати якомога ширший контекст знахідок: їх місце в поховальному інвентарі, поєднання хрестів із іншими групами амулетів, склад решти інвентарю, положення тіл і статево-віковий склад небіжчиків, інші обрядові риси. Основні дані про знахідки хрестів у давньоруських камерних похованнях викладено в таблиці (табл. 1).

Християнські символи походять із 15 камерних поховань Давньої Русі. Усі зразки виконано зі срібла. Більш ранніми є хрестоподібні підвіски з листового срібла з розширеними кінцями, вписані до умовного кола (Київ, поховання 124, 125; Гньоздово, поховання Ц-301; Тімерьово, поховання 459). Прототипом для цих виробів могли слугувати золоті хрестоподібні кулони та фібули другої половини VII—IX ст. з Британських островів і Франкських королівств (Staecker 1999, s. 91—94). Генетично пов'язаними з ними були хрести т. зв. «скандинавського типу» (Київ, поховання 49/1999; Підгірці, «Велика подвійна могила № 1»; Псков, камера 6), що виникають, імовірно, наприкінці X ст. (Чуракова 2017, с. 165, 168) чи принаймні після 950 р. (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 81—82). Можна припустити їх місцеве походження, цілком можливо, пов'язане з Володимировим хрещенням. Перехідним варіантом між хрестами цих двох типів В.М. Зоценко вважав екземпляр із гньоздівського поховання Ц-198 (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 82). Лита підвіска з Шестовиці мала прямі вузькі лопаті, верхня з яких — сплющена. Витоки цього типу варто шукати у візантійському середовищі (Staecker 1999, S. 99—101, 461—463, 478—479). Ще один литий хрест походить з поховання Дн-4 Гньоздівського могильника. Усі перераховані вище типи добре відомі за матеріалами північноєвропейських пам'яток доби вікінгів (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 76—79). Рівноконечна, з розширеними лопатями лита підвіска з гньоздівського «поховання 97» знаходить найближчі аналогії серед наперсних хрестів VIII—XI ст. з балканських провінцій Візантійської імперії та Першого Болгарського царства (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 81). Роль християнських символів також могли відігравати хрестоподібні накладки (Київ, поховання 110 (фібула — ?), 49/1999), дирхем із продряпаним хрестом із трьома перекладинами (Київ, поховання 110), хрест, сплетений із двох золотих позументів (Псков, камера 8), дерев'яна дошка з намальованим фарбою хрестом (ікона — ?), геральдична підвіска з монограмою у вигляді птаха і хреста (Псков, камера 6),

Одразу привертає увагу факт присутності у вибірці від трьох до п'яти поховань в сидячому положенні. 11 із 16 поховань (зокрема три сидячі) мали західну орієнтацію з сезонними відхиленнями на південь чи північ, або ж таку орієнтацію можна реконструювати за взаємним положенням поховального інвентарю. Ще в чотирьох випадках положення тіл не вдалося встановити через відсутність інформації, перевідкладений стан чи повне зотління кістяка. Лише в шестовицькому кургані 78 небіжчицю було поховано в сидячій позі обличчям на схід (Бліфельд 1977, с. 22, рис. 5: 161, 162, рис. 36). Положення тіл головою на захід в цілому характерне для східно- і північноєвропейських камерних поховань. Так, за підрахунками К. О. Михайлова (2016, с. 73), таку орієнтацію мали щонайменше 63 % похованих у давньоруських камерах. Звісно, пояснювати цю рису християнізаційними впливами було б неправильно: західна орієнтація була панівною у східних слов'ян та багатьох інших етнічних груп і в попередній час (Моця 1990, с. 28).

Положення рук, на жаль, вдалося встановити лише у двох похованнях. У підгірцівській «Великій подвійній могилі № 1» руки чоловіка і жінки були випростані та схрещені, наче вони тримають за них одне одного (Liwoch 2018, s. 31, 134, rys. 22). У похованні 49/1999 біля Михайлівського Золотоверхого собору руки померлої, як видно з креслення, складені на животі (Івакін, Козюба 2003, с. 50, рис. 6: а), що можна розцінювати як типову для християнських поховань ознаку. Подібне положення рук фіксувалось і під час розкопок деяких інших південноруських камер, наприклад, розташованого неподалік поховання на розі вул. Десятинної і Михайлівської пл. (1984 р) або великого кургану в Гущині під Черніговом.

Гіпотезі про виняткове декоративний характер хрестоподібних підвісок і накладок

Таблиця 1. **Знахідки християнських символів у камерних похованнях**
Table 1. **Finds of Christian symbols in chamber graves**

Поховальний комплекс	Найменування предмета	Техніка	Місце знахідки	Стать	Положення та орієнтація померлих	Інші амулети	Соціально значущі знахідки	Молодша монета	Датування
Київ II, 124	Хрест із лист. металу, впис. в коло	Кування, зубчате колесо	?	Ж	? ?	—	Сканд. прикраси	931—944 рр.	с. — тр.чв. X ст.
Київ II, 125	2 хрести із листового металу, впис. в коло	Кування, пуансон	Біля шиї (поясу — ?)	Ж	Сидяче (?), зх. орієнт.	—	Сканд. прикраси	754—775 рр.	с. — тр.чв. X ст.
Київ I, 110	Дирхем із продряп. хрестом; хрестопод. накладка;	Гравіювання; Лиття	На грудях	Ч	Сидяче (?), зх. орієнт.	Ікла вепря, мініатюрна сокирка, 2 мініатюрних оселка	Терези	911/912 рр.	X ст.
Київ I, 49/1999	Хрест «сканд. типу»; хрестопод. накладка	Лиття, штамп	Біля лівого ліктя	Ж	Випростане, зх. орієнт., руки на животі	—	Сканд. прикраси, візант. прикраси	—	с. — др.п. X ст.
Шестовиця, 78	Хрест з вузькими лопатями	Лиття, штамп	В намисті, по центру	Ж	Сидяче, сх. орієнт.	Щитоподібна підвіска	Сканд. прикраси	913/914 рр.	к. X — поч. XI ст.
Підгірці, ВПМ 1/1	Хрест «сканд. типу»	Лиття, штамп	На ключиці	Ч	Випростане, зх. орієнт.	—	Набір зброї	—	к. X — поч. XI ст.
Підгірці, ВПМ 1/2	Хрест «сканд. типу»	Лиття, штамп	Біля скроні	Ж	Випростане, зх. орієнт.	Ікла вепря	Візант. прикраси	—	к. X — поч. XI ст.
Гньоздово, 97	Хрест із рельєфною окантовкою	Лиття	?	Ч+Ж	? ?	Гривня з «молоточками Тора»	Набір зброї, сканд. прикраси	913 р.	X ст.
Гньоздово, Ц-198	Хрест із лист. металу, впис. в коло	Лиття, штамп	В намисті, по центру	Ж	Сидяче, зх. орієнт.	Лунниця	Сканд. прикраси, терези	—	др.п. X ст.
Гньоздово, Ц-301	Хрест із лист. металу, впис. в коло	Кування, пуансон	В намисті (?)	Ч	? ?	—	Сканд. прикраси	—	X ст.
Гньоздово, Дн-4	Прямокутний хрест	Лиття, штамп”	На грудях (?)	Ч	Випростане (?), зх. орієнт.	—	Набір зброї, важок	—	975 р. (дендро-дата)
Тімерьово, 459	Хрест, вирізаний з дирхема	Вирізання	На грудях (?)	Ж	?, пд.-зх. орієнт. (?)	Гривня з підвісками	важок	—	X ст.
Псков, камера 1	Хрест із лист. металу	Кування, пуансон	В намисті	Ж	Сидяче, зх. орієнт.	Гривня, лунниця	Терези	920—945 рр.	др.п. X с.т
Псков, камера 6	Хрест «сканд. типу»; підвіска з монограмою-із хрестом ; дошка з намальов. хрестом	Лиття, штамп; лиття; розпис по дереву	?	Ч	? ?	—	Терези	920—945 рр.	с. — др.п. X ст.
Псков, камера 8	Хрест із двох позументів	Плетіння з золотих ниток	На потилиці	Ж	Випростане (?), пд.-зх. орієнт.	—	Терези	—	др.п. X ст.
Удрай II, КН-5	Масивний хрест неправ. форми	Кування	?	М	Випростане (?), зх. орієнт.	—	Набір зброї, поясний набір	977—997 рр.	к. X — п.п. XI ст.

дещо суперечить статево-віковий склад їх «власників». Як і на території Скандинавії, у вибірці переважають жіночі захоронення, проте трапляються також чоловічі (Гньоздово, Дн-4; Псков, камера 6; Удрай, KH-5), дитяче (Київ, поховання 110). Цікаво, що єдине достовірно парне поховання з хрестами (Підгірці), імовірно, було здійснено вже після Володимирового хрещення. Ця обрядова риса мала передусім соціальний зміст, що глибоко вкоренився в свідомості давньоруської еліти. Імовірно, залишки парного поховання з конем виявлено в гньоздівському «кургані 97». Загалом же супровідні поховання досить рідко виявляють в «камерах з хрестиками», попри їх багатство.

У переважній більшості камер хрестоподібні підвіски представлені одним екземпляром. Винятком є київське поховання 125 (2 хрести), проте, інформація про деталі обряду, зокрема кількість похованих, у цьому випадку є малодостовірною. У парному похованні Підгірцівського могильника («Велика подвійна могила № 1») по одному хресту виявлено на обох кістяках (Liwoch 2018, s. 134, гус. 22).

Як правило, хрестоподібні підвіски знаходили на шиї чи на грудях: окремо або у складі жіночого намиста. Хрести зі згаданого поховання в Підгірцях, хоча й були знайдені в зміщеному положення (на ключиці та біля скроні), мали кільця для підвішування із залишками тканини (на думку Т. Зємєцькі, це була стрічка, що вішалася на шию) (Liwoch 2018, s. 35). Лише в київському похованні 49/1999 хрест лежав біля лівого ліктя небіжчиці, імовірно у знайденій тут же сумці, що мала стилістично схожу хрестоподібну накладку (Івакін, Козюба 2003, с. 41—42, с. 49, рис. 5: б, 2, с. 50, рис. 6: а).

Інформація про місце хрестів у жіночому намисті в більшості випадків не збереглася, причинами чого можуть бути недосконалість методики досліджень (стосовно розкопок кінця XIX — початку XX ст.), перевідкладений стан знахідок (стосовно частково розграбованих комплексів) чи посмертна деформація кістяків (за умов сидячої пози). Проте, матеріали деяких комплексів (Гньоздово, поховання Ц-198 і Ц-301; Шестовиця, курган 78) демонструють, що хресту в намисті відводилося центральне місце. Крім того, у деяких випадках (Псков, камера 1; Тімерьво, поховання 459) натільні хрести, імовірно, вішали окремо від намиста. Цілком очевидно, що цим підвіскам надавали особливе значення.

Н. Г. Недошивіна зазначала, що хрестоподібні підвіски з Тімерьова, недбало зроблені, призначались спеціально для поховального обряду і пояснила цей факт ритуальними потребами: підвіски були не просто прикрасами, а відігравали роль християнських амулетів (Недошивина 1983, с. 224—225). У київському похованні 110 на груди небіжчика поклали хрестоподібну накладку, що, вочевидь, мала імітувати натільний хрест (щоправда, В. М. Зоценко вважав цей артефакт пластинчатою фібулою західнобалтської схеми (Зоценко, Звіздецький 2006, с. 82)). На думку О. Є. Мусіна, хрести в похованнях X ст. несли специфічну церемоніальну функцію, що підтверджується і практично повною їх відсутністю в культурних шарах синхронних поселень (Мусин 2002, с. 143).

З іншого боку, досить часто їх знаходили разом із ***амулетами***, котрі прийнято зараховувати до язичницьких. Поблизу жіночого кістяка у «Великій подвійній могилі 1» Підгірців, а також у київському похованні 110, знайдено ікла вепра, два і три відповідно (Liwoch 2018, s. 38). У двох випадках (Гньоздово, поховання Ц-198; Псков, камера 1) до складу намиста, крім хрестоподібних підвісок, входили лунниці. Крім цих двох комплексів, лунниці, за нашими підрахунками, траплялися в камерних гробницях лише чотири рази, зокрема у камері з гробовищем (Гньоздово, поховання Ц-171). У шестовицькому кургані 78 до жіночого намиста, разом із хрестиком, входила срібна кругла підвіска з опуклою центральною частиною та вісьмома дугоподібними променями у вигляді сегнерового колеса. Найближчою аналогією цьому предмету є підвіска з дореволюційних розкопок В. І. Сізова у Гньоздові (1902, с. 128, табл. V: 18). Г. Л. Новікова вважає подібні знахідки скандинавськими амулетами — щитовидними підвісками (1991, с. 186—192). Зі скандинавською традицією, імовірно, пов'язана і знахідка мініатюрної сокирки та двох мініатюрних оселків із київського поховання 110 (Каргер 1958, с. 176). Залізні гривні з підвісками було виявлено в чотирьох давньоруських камерних гробницях (Гньоздово, поховання Ц-241/II, «курган 97»; Тімерьово, поховання 459; Псков, камера 1), в усіх випадках — разом із хрестами.

Пераховані різновиди амулетів (лунниці, гривні, мініатюрні копії зброї, щитовидні підвіски, вепрячі ікла) самі по собі не можуть вважатися атрибутом язичництва. Кістяні амулети, що виконували роль оберегів від навроки, досить часто зустрічаються і в пізніших християнських похованнях Києва та інших давньоруських міст, причому відомі зразки з християнськими молитовними написами-графіті (Івакін 2008, с. 140). Ще більш поширеними знахідками є лунниці та підвіски-сокирки. В одному з курганів Гочева чотири лунниці було виявлено разом із чотирма литими образками з зображенням християнських святих (Моця 1990, с. 47, табл. 3: 49).

Загалом амулети, характерні для крематійних поховань раннього Середньовіччя, в камерних гробницях знаходяться досить рідко. При цьому факт частого їх поєднання із християнськими символами потребує подальшого дослідження.

Унікальними є матеріали частково розкопаного під час будівництва залізниці гньоздівського т. зв. «кургану 97» або «поховання 14/VII-1899». З-поміж винятково багатого поховального інвентарю трапилися литий хрест і залізна гривня з п'ятьма підвісками у вигляді «молоточків Тора». Об'єкт інтерпретують як парне поховання з конем у камері (Булкин 1982, с. 140; Жарнов 1998, с. 93), проте цілковитої впевненості, що речі, знайдені 14 липня 1899 р., походять з одного комплексу, немає.

Крім цього малодостовірного випадку, єдина на території Русі знахідка гривні з «молоточками Тора» в камерній гробниці походить з гньоздівського поховання Ц-241/II (Жарнов 1991, с. 208). При цьому, на півночі Русі подібні амулети є досить стійкою ознакою скандинавських кремаційних поховань: лише на тому ж Гньоздівському могильнику вони фіксувались щонайменше три десятки разів (Новикова 1991, с. 181). У Бірці гривні з «молоточками Тора» також переважно пов'язані з язичницькими похованнями за обрядом трупоспалення (Фехнер 1966, с. 102).

У той же час, хрестоподібні підвіски та накладки досі не виявляли в давньоруських крематійних похованнях (за винятком малодостовірних повідомлень О. С. Уварова), на що звертала увагу ще Н. Г. Недошивіна (1983, с. 224). Поруч із камерними гробницями, на тих же могильниках (Гньоздово, Київ, Тімерьово) і практично в тій же кількості вони знайдені в рядових ґрунтових могилах X ст. — поза сумнівом, християнських. У Бірці хрестики траплялися переважно у ґрунтових могилах із гробо-

Таблиця 2. **Знахідки свічок і воску у камерних похованнях**
Table 2. **Finds of candles and wax in chamber graves**

Поховальний комплекс	Предмет, кількість	Місце знахідки	Стать	Положення та орієнтація померлих	Соціально значущі знахідки	Датування, молодша монета
Шестовиця, 42	Шматок воску	На підлозі, у пд. куті	Ч+Ж	Ч — сидяче, пн.-сх. орієнт.; Ж — випростане, пд.-зх. орієнт	Кінь, набір зброї	др. п. X ст.
Седнів, б/н (?)	«шматок смоли» (?)	На підлозі, у коробці	Ч	? ?	Набір зброї	X ст.
Гньоздово, Ц-198	8 свічок	На підлозі: 2 — між черепом і зх. стінкою, 6 — у пд.-зх. част. біля скрині.	Ж	Сидяче, зх. орієнт.	Сканд. прикраси, терези	др. п. X ст.
Гньоздово, Ц-301	11 свічок	2 — на перекритті, у пд.-сх част.; 9 — на підлозі, в сх. част.	Ч	? ?	Сканд. прикраси, візант. шовк	X ст.
Гньоздово, Ц-306	12 свічок: 9 тонких і 3 товстих	На підлозі, загалом — у сх. част.	Ж	Сидяче (?) ?	Сканд. прикраси	979 р. (дендродата)
Тімерьово, 100	Свічка	На перекритті	Ч+Ж	Випростані (?), пд.-зх. орієнт(?)	Кінь, набір зброї, терези, важок	к. X ст. (м.м. 976/977 р.)
Псков, камера 3	Свічки, краплі воску	На перекритті та на підлозі	Ж	? ?	Сканд. прикраси	др. п. X ст. (м.м. 920—945 рр.)
Псков, камера 4	Плями воску	На підлозі, біля похованого	Ч+Ч	Випростане, пн.-зх. орієнт.	Набір зброї	др. п. X ст.
Псков, камера 6	Свічка	На підлозі, під стіною	Ч	? ?	Підвіска зі знаком Рюриковичів, терези	др. п. X ст. (м.м. 920—945 рр.)

вищами (Лебедев 1977, с. 152). Про християнську приналежність деяких багатих камерних поховань із хрестами (Підгірці, Удрай) свідчить і їх датування в межах кінця X — першої половини XI ст. Малоймовірно, щоб в умовах активного насадження нової ідеології представники вищої еліти давньоруського суспільства відкрито практикували обряд, неугодний великокнязівській адміністрації.

У складі інвентарю поховань, що нас цікавлять, досить часто трапляються торговельний інвентар, етновизначальні прикраси, набори зброї. Безсумнівно, поховані з хрестами в камерних гробницях належали до середовища воїнів-купців, переважно скандинавського походження.

Не менш дискусійним є й питання інтерпретації в поховальних комплексах ***свічок та воску***. На давньоруських землях їх знахідки походять з одиничних поховань за обрядами кремації на стороні та на місці, інгумації в ґрунтовій ямі та на рівні горизонту (Пушкина 1997, с. 123, 129—132). Проте основна частина зразків пов'язана із камерними гробницями (табл. 2). Свічки та плями воску в поховальних камерах або на їх перекритті тричі фіксувалися в Гньоздові та Пскові, один раз — у Тімерьові. Для Південної Русі цей обрядовий елемент не є характерним. Імовірно, залишки свічки являли собою шматок воску, знайдений у південному куті камери шестовицького кургану 42 (Бліфельдь 1977, с. 141). Так само Т. А. Пушкіна трактує знайдений Д. Я. Самоквасовим «шматок смоли» у дерев'яній коробці з кургану на виїзді з Седнева в Городню (Чернігівщина) (Пушкина 1997, с. 131).

Більшість свічок мали оплавлений край, деякі з них були зовсім розплавлені, а поруч завжди фіксувалися краплі воску (Недошивина, Фехнер 1985, с. 111—112; Авдусин, Пушкина 1991, с. 193—196). Отже, вони мали горіти під час поховальної церемонії. Н. Г. Недошивіна і М. В. Фехнер, привівши датські та південнонорвезькі аналогії, пов'язували звичай запалювання свічок із охоронними магічними властивостями воску (Недошивина, Фехнер 1985, с. 112). Звернувши увагу на спільні знахідки свічок і хрестів, Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна трактували свічки як християнський оберіг від «нечистої сили» (1991, с. 193—196). Цю гіпотезу підтримав А. Яновські (2014, s. 129—130). На думку К. О. Михайлова (2016, с. 161—162), свічки на перекриттях імітували вогнище, що мало оберігати світ живих від світу мертвих.

Важливо, що частина данських камер зі свічками на перекритті була споруджена вже після хрещення Данії (Brondsted 1936, p. 106—107, 119—120). У трьох комплексах (кургани 198 і 301 Центральної групи Гньоздівського могильника та камера 6 у Пскові) залишки свічок були знайдені разом із підвісками-хрестиками.

За переконанням О. Є. Мусіна (2002, с. 170—172), як релігійні символи могли використовуватися ***візантійські монети-підвіски***, що через зображення хреста чи імператора демонстрували зв'язок із християнським світом. Подібна гіпотеза, що висловлювалася і раніше (Бугославский 1995; Платонова 1998, с. 379), не позбавлена сенсу [1], проте серед матеріалів камерних поховань вона не знаходить вагомих підтверджень. Візантійські монети рівною мірою поширені у камерах (за нашими підрахунками — сім випадків; табл. 3) і в багатих кремаціях, так само як і численніші арабські дирхеми. Лише в трьох жіночих камерних похованнях їх знайдено в складі намиста, причому, двічі — разом із дирхемами. Меліарисії з київського поховання 124 не мали отворів або вушок для підвішування (Каргер 1958, табл. XXVIII). У похованнях чоловіків жодна з візантійських монет не відігравала роль підвіски, на відміну від дирхему з продряпаним хрестом із київського поховання 110 (Каргер 1958, с. 176). У той же час, у псковській камері 6 підвіскою слугував мідний фоліс, що навряд-чи міг відігравати роль прикраси (Kovalev 2012, p. 464).

Варто звернути увагу на той факт, що в половині випадків візантійські монети в камерних гробницях знайдено разом із хрестами. Така кореляція дозволяє зробити інше припущення: частина людей, похованих із цими монетами, могла особисто бувати в Константинополі чи Херсонесі й там охреститися, чи навіть отримати їх як хрестильні дари. У камерах із хрестами знайдено й інші предмети візантійського імпорту: персні (Київ, поховання 49/1999; Підгірці, «Велика подвійна могила 1»), шовк (Гньоздово, поховання Ц-301). За рахунок шовкових виробів ця вибірка може бути суттєво розширена (адже понад 70 % із них надходило на Русь із Візантії (Фехнер 1982, с. 69)), проте, в більшості випадків виробничі центри визначено не було. У будь-якому разі, часте поєднання християнських символів і ві-

[1] Так, у похованні 122 біля Десятинної церкви, здійсненому в ґрунтовій ямі, у центрі намиста розміщувалася срібна із позолотою імітація соліда Василія I і Константина (Каргер 1958, с. 206).

зантійських речей в інвентарі поховальних камер заслуговує на увагу.

Проте Візантія не була єдиним центром поширення на Русь окремих елементів християнського поховального обряду. Культурні імпульси, пов'язані з північно- та центральноєвропейськими країнами (Мусин 2002, с. 149—150), особливо яскраво проявлялися в тих давньоруських регіонах, що були до них територіально найближчими. Свічки в поховальних камерах, понад половина з яких походить із Гньоздова та Пскова, знаходять найближчі аналогії в поховальних комплексах Данії та Південної Норвегії. В обох парних похованнях Підгірцівського могильника зафіксовано звичай класти до рота небіжчиків золоті пластинки — «обол мертвих», характерний передусім для багатих поховань Великої Моравії (Моця 1990, с. 101—106). Досить широку географію мають і вихідні форми хрестів, представлених у давньоруських камерах.

Серед камерних гробниць виділяється група поховань, де тіло небіжчика додатково клали до «рухомого» дерев'яного ***гробовища***. У Середньому Подніпров'ї можемо виділити принаймні вісім таких комплексів [2]. Вочевидь, цей обряд є хронологічно більш пізнім і виник уже на території Русі: як зазначає А. С. Грьослунд (1980, с. 40—41), поєднання дерев'яного облицювання могильних ям і гробовищ не виявлене у похованнях Бірки. Беручи до уваги твердження про семантичну тотожність камери з потойбічним житлом небіжчика, слід зазначити, що така ритуальна ознака, як труна рішуче суперечить усій логіці поховального обряду. Сама по собі її наявність свідчить про вплив християнського ритуалу. В кургані 61/1 Шестовицького могильника в подібному похованні було виявлено візантійський перстень-печатку із зображенням Христа (Бліфельд 1977, с. 150—151). Як правило, камери з гробовищами відзначаються значно біднішим за класичні камерні гробниці (хоча й багатшим за рядові могили) складом інвентарю. У шестовицькому кургані 119 взагалі знайдено лише залізний ніж (Бліфельд 1977, с. 179—180).

Наостанок необхідно розглянути категорію пам'яток, яку можемо назвати «***парні біритуальні поховання***». Так, у шестовицькому кургані 145 П. І. Смолічевим було виявлено два синхронних чоловічих поховання, одне з яких здійснене на підсипці за обрядом трупоспалення на місці, а інше — в ямі овальної форми за обрядом інгумації. Яма мала розміри 2,65 × 4,10 м по верхньому краю і 1,7 × 3,5 м — по дну. З огляду на наявність розташованих чотирикутником масивних стовпових ям, поховальна споруда являла собою ка-

[2] Серед них: Київ, поховання 1986 р. та 12/1997 на Михайлівській пл.; Шестовиця, кургани 41, 61/1, 119. Три з них є земляними камерами; Левінка, курган 2; Седнів, курган на виїзді в Чернігів, Клонів, курган 16.

Таблиця 3. **Знахідки візантійських монет у камерних похованнях**
Table 3. **Finds of Byzantine coins in chamber graves**

Поховальний комплекс	Імператор, номінал, метал	Дата	Місце знахідки	Поза та орієнтація померлого
Київ, В. Житомирська 2	Лев VI, міліарисій ср.; Константин VII, міліарисій ср.	886—912 рр.; 920-і рр.	У гаманці	Випростана, зх. орієнт.,
Київ, 124	Константин VII, Роман І, Стефан і Константин, міліарисій ср.	931—944 рр.	?	?
Гньоздово, Ц-171	Лев VI,міліарисій	886—908 рр.	У намисті, з лунницею	Випростана (?), зх. орієнт., Гробовище
Гньоздово, Поль-25	Лев VI, міліарисій ср.	886—911 рр	У намисті, з дирхемом і лунницею	Пн.-зх орієнт. (?)
Псков, камера 1	Роман І, міліарисій позол.; Константин VII і Роман II, міліарисій позол.	920—945 рр.; 945—955 рр.	У намисті, з хрестом і лунницею	Сидяча, зх. орієнт.
Псков, камера 6	Роман І, фоліс бр.	920—945 рр.	На підлозі, з 2 дирхемами і терезами	?

меру каркасно-стовпової конструкції. Обидва поховання мали багатий інвентар: на вогнищі знайдено залишки поясного набору та сумки, а в ямі — набір зброї та кістяк коня з бойовим спорядженням (Бліфельд 1977, с. 188—189). Подібний приклад не є поодиноким: у кургані 25 Заольшанської групи Гньоздівського могильника виявлено багате жіноче поховання в камері та трупоспалення дитини, здійснені одночасно (Каменецкая 1991, с. 137—140). В обох випадках мова не може йти про супровідні поховання: померлі могли мати родинні зв'язки. На нашу думку, різницю в обряді можна пояснити лише відмінностями релігійних поглядів небіжчиків.

З'ясування причин виникнення обряду поховання у камерних гробницях виходить за межі поставлених нами завдань. Утім, цілком можливо, що обряд цей, початково поганський, виявився зручним для християнізованої частини давньоруської еліти, оскільки відповідав головній вимозі місіонерів — відмові від спалення небіжчиків «задля спасіння душі» (Рыбаков 1958, с. 821). Про неодноразові випадки охрещення русів, добре відомі і з писемних джерел, свідчить поява в камерах натільних хрестів, які практично не знаходять у кремаційних похованнях. Стосовно семантики свічок і візантійських монетних підвісок важко бути настільки ж упевненим. Камери зі знахідками християнської символіки в рівній пропорції представлені практично на всіх давньоруських некрополях, де взагалі виявлено поховання цього типу. У більшій частині комплексів (10 випадків) фіксується комбінація з двох і більше подібних предметів, або/та їх поєднання зі свічками чи візантійськими монетами. Поза сумнівом, наявність сакральних символів не відображає реальної кількості охрещених представників давньоруської еліти, похованих у камерних гробницях. Про поширення християнських ідей можуть свідчити і такі елементи поховального обряду, як поміщення тіл до рухомого гробовища, схрещене положення рук небіжчика на животі чи грудях, здійснення біритуальних парних поховань. Навіть у настільки віддалених від візантійського середовища пунктах, як Тімерьово, у X ст. існували згуртовані християнські общини, адже деякі натільні хрести виготовлялися спеціально для поховальної церемонії.

Разом із тим, етно-соціальна належність продовжувала мати у свідомості неофітів із числа панівного класу не менше значення, ніж релігійна. Цей факт знайшов відображення у таких обрядових елементах, як сидячі пози померлих, у поодиноких випадках — наявність супровідних поховань рабинь (?) і коней. Поза сумнівом, для багатьох русів хрещення мало і суто декларативний характер. Обряд «неповного хрещення» відомий із ісландських саг і практикувався задля зручності співпраці з християнами (Жарнов 1998, с. 103). А отже, відповідь на питання «Язичники чи християни» стосовно людей, що практикували камерний обряд, не може бути такою однозначною, як хотілося б багатьом науковцям.

Авдусин, Д. А., Пушкина, Т. А. 1989. Три погребальные камеры из Гнёздова. В: Кобрин, В. Б. (ред.). *История и культура древнерусского города*. Москва: МГУ, с. 190-205.

Андрощук, Ф. А., Осадчий, Р. М. 1994. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Киева та Чернігова). *Археологія*, 3, с. 99-106.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Киев: Наукова думка.

Бугославский, О. И. 1995. Об одном круге древностей Юго-Восточного Приладожья (к проблеме распространения христианства на Северо-Западе Руси). В: Белецкий, С. В. (ред.). *Церковная археология*. Ч. 1. Распространение христианства в Восточной Европе. Санкт-Петербург–Псков: ИИМК РАН, с. 90-91.

Булкин, В. А. 1982. «Курган 97» из раскопок С. И.Сергеева в Гнёздове. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Северная Русь и её соседи в эпоху раннего средневековья*. Ленинград: ЛГУ, с. 138-142.

Вельмин, С. П. 1910. Археологические изыскания Археологической комиссии в 1908 и 1909 гг. на территории древнего Киева. *Военно-исторический вестник*, 7-8, с. 121-153.

Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнёздово*. Москва: МГУ, с. 200-225.

Жарнов, Ю. Э. 1998. Гнёздовские курганы с остатками трупоположения. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина)*. Москва: Памятники исторической мысли, с. 92-105.

Зоценко, В., Звіздецький, Б. 2006. Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня. В: Толочко, П. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 73-99.

Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КИТ.

Івакін, В. Г. 2012. Київські поховальні камери. В: Толочко П. П. (ред.). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі.* Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів–Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.). Київ; Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 122-130.

Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. 2003. Нові поховання X—XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997—1999 рр.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Дружинні старожитності*

Центрально-Східної Європи VIII—IX ст. Чернігів: Сіверянська думка, с. 38-50.

Каменецкая, Е. В. 1991. Заольшанская курганная группа Гнездова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленски и Гнёздово (к истории древнерусского города).* Москва: МГУ, с. 125-175.

Каменецкая, Е. В.1989. Камерные погребения Заольшанской курганной группы Гнездова. *XI Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии.* Ч. 1. Тезисы. Москва: МГУ, с. 150-151.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Т. I. Москва; Ленинград: Академия наук СССР.

Лебедев, Г. С. 1977. Социальная топография могильника «эпохи викингов» в Бирке. *Скандинавский сборник*, 22, Таллинн: Ээсти Раамат, с. 147-151.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси.* Санкт-Петербург: Бранко.

Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв*. Киев: Наукова думка.

Мусин, А. Е. 2002. *Христианизация Новгородской земли в IX—XIV веках: погребальный обряд и христианские древности*. Санкт-Петербург: Центр «Петербургское Востоковедение».

Недошивина, Н. Г. 1983. Средневековые крестовидные подвески из листового серебра. *Советская археология*, 4, с. 222-225.

Недошивина, Н. Г., Фехнер М.В. 1985. Погребальный обряд Тимеревского могильника. *Советская археология*, 2, с. 101-115.

Новикова, Г. Л. 1991. Скандинавские амулеты из Гнёздова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленски и Гнёздово (к истории древнерусского города).* Москва: МГУ, с. 175-199.

Петрухин, В. Я. 1976. К характеристике представлений о загробном мире у скандинавов эпохи викингов. *Советская этнография*, 1, с. 44-54.

Платонова, Н. И. Камерные погребения XI — начала XII вв. в Новгородской земле (аналіз погребального обряда). В: Седов, В. В (ред.). *Труды Международного конгресса славянской археологии*. Т. 4. Общество, Экономика, культура и искусство славян. Москва: Эдиториал УРСС, с. 372-380.

Пушкина, Т. А. 1997. Воск и свечи в древнерусских погребениях. *Труды Государственного исторического музея. Археологический сборник*, 93, с. 122-133.

Рыбаков, Б. А. 1958. Предпосылки образования Древнерусского государства. В: Греков, Б. Д. (ред.). *Очерки истории СССР: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III—IX вв*. Москва: АН СССР.

Сизов, В. И. 1902. Курганы Смоленской губернии. Выпуск 1. Гнездовский могильник близ Смоленска. *Материалы по археологии России*, 28. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов.

Фехнер, М. В. 1966. О происхождении и датировке железных гривен. *Труды Государственного Исторического музея. Археологический сборник,* 40, с. 101-104.

Фехнер, М. В. 1982. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе. *Советская археология*, 1, с. 57-70.

Чуракова, А. Ю. 2017. Подвески-кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси XI—XII вв. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Бранко, с. 159-177.

Шинаков, Е. А., Гурьянов, В. Н., Чубур, А. А. 2011. *Погребальный обряд в Среднем Подесенье как источник для исторической реконструкции*. Брянск: Курсив.

Ширинский, С. С. 1978. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии. В: Николаева, Т. В. (ред.). *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с. 203-206.

Brondsted, J. 1936. Danish inhumation graves of the Viking Age. *Acta Archaeologica*. YII, p. 8l-228.

Gräslund A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2014. Przestrzeń rozświetlona. Znaleziska świec i wosku w grobach komorowych na terenie Europy Środkowowschodniej. *Acta Archaeologica Lodziensia*, t. 60, s. 121-130.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Kovalev, R. K. 2012 Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem. *Russian History*, t. 4 (39), p. 460-516.

Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plìsnes´k (Pìdgìrcì in Ukraine)*. Kraków: Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Price, N. 2002. *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia.* Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.

Staecker, J. 1999. *Rex Regnum et Dominus Dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz-und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Stockhom.

Надійшла 13.01.2020

Д. В. Бибиков

Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украини, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

РЕЛИГИОЗНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ДРЕВНЕРУССКИХ КАМЕРНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ

Статья посвящена дискуссионной проблеме религиозной принадлежности камерных погребений эпохи викингов на территории Древней Руси. Особое внимание уделено находкам в таких комплексах крестообразных подвесок и накладок; делается вывод об их сакральном значении. При этом учитывался широкий контекст таких находок: их место среди погребального инвентаря, сочетание крестов с другими группами амулетов, состав остального инвентаря, положение тел и половозрастной состав покойников, другие обрядовые черты. Христианские символы часто находят в сочетании с предметами византийского происхождения. Если крест входил в состав ожерелья, ему отводилось центральное место. Некоторые предметы изготавливались специально для погребальной церемонии. Также роль христианских символов в камерных погребениях могли играть свечи и византийские монеты-

подвески. Амулеты, которые принято считать языческими, достаточно редко встречаются в камерах. В свою очередь, крестообразные подвески и накладки практически не встречаются в кремационных захоронениях.

Культурные импульсы, связанные с проникновением на Русь отдельных элементов христианского погребального обряда, исходили как из Византии, так и из стран Центральной и Северной Европы. Одним из таких элементов стало появление в камерных погребениях дополнительной конструктивной детали — деревянного гробовища. Разницей в религиозных верованиях умерших можем объяснить наличие биритуальних парных захоронений.

Вероятно, изначально камерный обряд по своей сути был языческим. Однако постепенно его стали использовать неофиты из числа древнерусской элиты, ведь обряд этот отвечал главному требованию христианских миссионеров — отказу от сжигания покойников. Некоторые обрядовые черты «камер с крестами», такие как сидячие позы покойников или наличие сопроводительных захоронений рабынь и лошадей, можно расценивать скорее как проявления этносоциального, а не религиозного сознания. Часть таких захоронений были совершены уже после крещения 988 г., что свидетельствует о крепком укоренении традиционных погребальных обычаев. Дальнейшие исследования камерных погребений позволят получить новую ценную информацию о ранних етапах христианизации Руси.

Ключевые слова: Древняя Русь, Х в., камерные погребения, религиозные верования, христианизация.

Dmytro V. Bibikov

PhD, Junior Research Fellow of the Kyiv Archaeology department of the Institute of Archaeology of the NASU,
ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

RELIGIOUS APPROPRIATION OF ANCIENT RUS CHAMBER GRAVES

The article is devoted to the discussion of the religious identity of Viking age chamber burials in the territory of Ancient Rus. Particular attention is paid to the finds in such complexes of cruciform pendants and linings; their sacred meaning is concluded. The wide context of such finds was taken into account: their place among the burial equipment, the combination of crosses with other groups of amulets, the composition of the rest of the equipment, the position of the bodies, age and sex composition of the dead, and other ritual features. Christian symbols are often found in combination with artifacts of Byzantine origin. If the cross was a part of the necklace, it was given a central place. Some items were made specifically for the funeral ceremony. Wax candles and Byzantine coin pendants could also play the role of Christian symbols in chamber burials. Amulets, commonly considered pagan, are quite rarely found in chambers. In turn, cruciform pendants and linings are almost never found in cremation graves.

Cultural impulses associated with the penetration into Ancient Rus of certain elements of the Christian funeral rite, came from both Byzantium and the countries of Central and Northern Europe. One of such elements was the appearance in chamber burials of an additional structural part — a wooden coffin. Differences in the religious beliefs of the dead can be explained by the presence of biritual pair burials.

Initially, the chamber rite was pagan in its essence. However, it was gradually used by neophytes among the ancient Rus elite, because the rite met the main requirement of Christian missionaries — denial of burning the dead. Some of the ceremonial features of “chambers with crosses”, such as sitting postures of the deceased or the presence of accompanying burial places for slaves and horses, can be regarded as manifestations of ethnosocial rather than religious awareness. Some of these burials were made after the christening of 988, which testifies to the strong rooting of traditional burial customs. Further study of chamber burials will provide new valuable information on the early stages of the Christianization of Ancient Rus.

Key words: Ancient Rus, X century, chamber burials, religious beliefs, Christianization.

References

Androshchuk, F. A., Osadchyi, R. M. 1994. Pro kulturnyi typ ta konstruktyvno-rytualni osoblyvosti kamernykh pokhovan Pivdennoi Rusi (za materialamy Kyeva ta Chernihova). *Arheologia*, 3, p. 99-106.

Avdusin, D. A., Pushkina, T. A. 1989. Tri pogrebalnye kamery iz Gnyozdova. In: Kobrin, V. B. (ed.). *Istoriya i kultura drevnerusskogo goroda*. Moskva: MGU, p. 190-205.

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pamiatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Bugoslavskij, O. I. 1995. Ob odnom kruge drevnostej Yugo-Vostochnogo Priladozhya (k probleme rasprostraneniya xristianstva na Severo-Zapade Rusi). Beleczkij, S. V. (ed.). *Czerkovnaya arkheologiya*. Ch. 1. Rasprostranenie khristianstva v Vostochnoj Evrope. Sankt-Peterburg; Pskov: IIMK RAN, p. 90-91.

Bulkin, V. A. 1982. ‘Kurgan 97’ iz raskopok S.I.Sergeeva v Gnyozdove. In: Stolyar, A. D. (ed.). *Severnaya Rus i eyo sosedi v epokhu rannego srednevekovya*. Leningrad: LGU, p. 138-142.

Velmin, S. P. 1910. Arkheologicheskie izyskaniya Arkheologicheskoj komissii v 1908 i 1909 gg. na territorii drevnego Kieva. *Voenno-istoricheskij vestnik*, 7-8, p. 121-153.

Zharnov Yu. Ye. 1991. Zhenskie skandinavskie pogrebeniya v Gnyozdove. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnyozdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva: MGU, p. 200-225.

Zharnov, Yu. Ye. 1998. Gnyozdovskie kurgany s ostatkami trupopolozheniya. In: Yanin, V. L. (ed.). *Istoricheskaya arkheologiya. Tradiczii i perspektivy (k 80-letiyu so dnya rozhdeniya Daniila Antonovicha Avdusina)*. Moskva: Pamyatniki istoricheskoj mysli, p. 92-105.

Zotsenko, V., Zvizdetskyi, B. 2006. Typolohiia ta khronolohiia artefaktiv 'skandynavskoho' typu iz rozkopok starodavnoho Iskorostenia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoi derzhavy) IX-XI st*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 73-99.

Ivakin, H. Yu., Koziuba, V. K. 2003. Novi pokhovannia X-XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 1997-1999 rr.). Tolochko, P. P. (ed.). *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Evropy VIII-IX st*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 38-50.

Ivakin, V. H. 2008. *Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KYT.

Ivakin, V. H. 2012. Kyivski pokhovalni kamery. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi*. Materialy *Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Ye. Dovzhenka (Chernihiv-Shestovytsia, 16-19 lypnia 2009 r.)*. Kyiv; Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, p. 122-130.

Kameneczkaya, E. V. 1991. Zaolshanskaya kurgannaya gruppa Gnezdova. In: Avdusin, D. A. (red.). *Smolenski i Gnyozdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva: MGU, p. 125-175.

Kameneczkaya, E. V.1989. Kamernye pogrebeniya Zaolshanskoj kurgannoj gruppy Gnezdova. *XI Vsesoyuznaya konferencziya po izucheniyu istorii, ekonomiki, literatury i yazyka skandinavskikh stran i Finlyandii*. Ch. 1. Tezisy. Moskva: MGU, p. 150-151.

Karger, M. K. 1958. *Drevnij Kiev*. Vol. I. Moskva; Leningrad: Akademia nauk SSSR.

Lebedev, G. S. 1977. Soczialnaya topografiya mogilnika 'epoxi vikingov' v Birke. *Skandinavskij sbornik*, 22, Tallinn: Eesti Raamat, s. 147-151.

Mixajlov K. A. 2016. *Elitarnyj pogrebalnyj obryad Drevnej Rusi*. Sankt-Peterburg: Branko.

Moczya, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamyatniki yuzhnorusskikh zemel IX-XIII vv*. Kyiv: Naukova dumka.

Musin, A. E. 2002. *Khristianizacziya Novgorodskoj zemli v IX-XIV vekakh: pogrebalnyj obryad i khristianskie drevnosti*. Sankt-Peterburg: Czentr 'Peterburgskoe Vostokovedenie'.

Nedoshivina, N. G. 1983. Srednevekovye krestovidnye podveski iz listovogo serebra. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 222-225.

Nedoshivina, N. G., Fexner M. V. 1985. Pogrebalnyj obryad Timerevskogo mogilnika. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 101-115.

Novikova, G. L. 1991. Skandinavskie amulety iz Gnyozdova. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolenski i Gnyozdovo (k istorii drevnerusskogo goroda)*. Moskva: MGU, p. 175-199.

Petrukhin, V. Ya. 1976. K kharakteristike predstavlenij o zagrobnom mire u skandinavov epokhi vikingov. *Sovetskaya etnografiya*, 1, p. 44-54.

Platonova, N. I. Kamernye pogrebeniya XI - nachala XII vv. v Novgorodskoj zemle (analiz pogrebalnogo obryada). In: Sedov, V. V (ed.). *Trudy Mezhdunarodnogo kongressa slavyanskoj arkheologii*. T. 4. Obshhestvo, Ekonomika, kultura i iskusstvo slavyan. Moskva: Editorial URSS, p. 372-380.

Pushkina, T. A. 1997. Vosk i svechi v drevnerusskikh pogrebeniyakh. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya. *Arkheologicheskij sbornik*, 93, p. 122-133.

Rybakov, B. A. 1958. Predposylki obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Grekov, B. D. (ed.). *Ocherki istorii SSSR: Krizis rabovladelcheskoj sistemy i zarozhdenie feodalizma na territorii SSSR III-IX vv*. Moskva: AN. SSSR.

Shinakov, E. A., Guryanov, V. N., Chubur, A. A. 2011. *Pogrebalnyj obryad v Srednem Podesene kak istochnik dlya istoricheskoj rekonstrukczii*. Bryansk: Kursiv.

Shirinskij, S. S. 1978. Arkheologicheskie paralleli k istorii khristianstva na Rusi i v Velikoj Moravii. In: Nikolaeva, T. V. (ed.). *Drevnyaya Rus i slavyane*. Moskva: Nauka, p. 203-206.

Sizov, V. I. 1902. Kurgany Smolenskoj gubernii. Vyp. 1. Gnezdovskij mogilnik bliz Smolenska. *Materialy po arkheologii Rossii*, 28. Sankt-Peterburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov.

Fexner, M. V. 1966. O proiskhozhdenii i datirovke zheleznykh griven. *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya*. Arkheologicheskij sbornik, 40, p. 101-104.

Fexner, M. V. 1982. Shelkovye tkani v srednevekovoj Vostochnoj Evrope. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, p. 57-70.

Churakova, A. Yu. 2017. Podveski-kresty 'skandinavskogo tipa' v kontekste pogrebalnoj kultury Drevnej Rusi XI-XII vv. In: Platonova, N. I. (ed.). *Élite ou Égalité... Severnaya Rus i kulturnye transformaczii v Evrope VII-XII vv*. Sankt-Peterburg: Branko, p. 159-177.

Brondsted, J. 1936. Danish inhumation graves of the Viking Age. *Acta Archaeologica*. VII, p. 8l-228.

Gräslund A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2014. Przestrzeń rozświetlona. Znaleziska świec i wosku w grobach komorowych na terenie Europy Środkowowschodniej. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 60, s. 121-130.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Kovalev, R. K. 2012 Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem. *Russian History*, vol. 4 (39), p. 460-516.

Liwoch, R. 2018. *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie). Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plìsnes´k (Pìdgìrcì in Ukraine)*. Kraków: Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

Price, N. 2002. *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.

Staecker, J. 1999. *Rex Regnum et Dominus Dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz-und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. Stockhom.

УДК 904.23(470.61)"652"
https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.080

Nadia O. Gavrylyuk, Marcin Matera *

HANDMADE POTTERY FROM TANAIS ON THE MATERIAL FROM THE EXCAVATION TRENCH XXV [1] (closed vessels [2])

The paper is about a Hellenistic ceramic complex of the western area of the ancient city of Tanais. The new material from the trench XXV is shown in comparison with the handmade ware of other districts of the city that was examined by T. M. Arsenieva. Comparison of these materials with the ceramic complex of synchronous layers of the ancient centers of the Northern Black Sea region (collections from cities of the European Bosporus (Kitei, Artesian, etc.), settlements and hill-forts of the Western Crimea ("Chaika", Kulchuk, etc.) and Lower Bug River region will help to distinguish specific features of the handmade ceramic complex from Tanais and the peculiarities of the ethnic structure of the population of the city.

K e y w o r d s: Hellenistic period, Tanais, handmade ceramics, Northern Black Sea, Bosporus, ethnic structure.

For a long time, it was believed that in Antiquity the carriers and manufacturers of handmade pottery were peoples, who belonged to the so-called barbarian world that surrounded ancient cities. Findings of recent years allow saying that this statement is only partially true. To develop a modern approach of the issue on relationship between the local and Greek population in the ancient centers of the Northern Black Sea region, the processing of archaeological materials of each of these centers is necessary. Only a comprehensive study of ceramics in general (handmade, tableware and cooking ware, container ware) will allow drawing reasonable conclusions about the ratio of barbaric and Greek components in the material culture of the Greeks Northern Black Sea region and the history of each of the Greek poleis. One of the authors has already processed materials from settlements and hill-forts of the North-Western Black Sea region, the Lower Bug Region, Crimea and the European part of the Bosporus during Hellenistic period.

The purpose of the article is to show the Hellenistic ceramic complex of one of the Tanais districts on the background of materials from synchronous antique centers of the Northern Black Sea region: a collection of materials from the cities of the European Bosporus (Kitei, Artesian, etc.), Western Crimea ("Chaika", Kulchuk, etc.) and Lower Bug River region, would be compared and revealed the general and specific features of the handmade ceramic complex from Tanais.

Historiography of the handmade ceramics study. The first work devoted to the study of handmade ceramics not only of the Cis-Azov region, but also to the study of this group of ceramics in general, appeared in 1920-ies (Книпович 1933—1934, c. 90—111). T. N. Knipovich, on materials close to Tanais by origin, territory and time of existence, developed the basic principles of the study, presentation and interpretation of this material. In 1950-ies a series of works appeared devoted to the study of the abovementioned group of archaeological material (Кругликова 1951; 1954; Кастанаян 1952; Дашевская 1958; Арсеньева 1965; 1969). At the same time, the problem of ethno cultural identifi-

* GAVRYLYUK Nadia O. — D. Hab., Classical Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2369-5701, *gavrylyuk-na@ukr.net*
MATERA Marcin — Dr. hab., Research fellow in the Institute of Archaeology, the University of Warsaw, ORCID 0000-0003-4913-0749, *marcinmatera@uw.edu.pl*

[1] The paper was written as a part of a project "Hellenistic Buildings in Tanais — fortifications and adjacent intramural district. Further research" financed by the National Science Centre, Poland (2016/21/B/HS3/03423)".

[2] The second part of the collection — "Opened vessels" will be published in the next issue of the journal.

cation of the carriers of the handmade pottery was defined and a hypothesis was formulated about the barbaric origin of all handmade ceramics. In complete form, this hypothesis was formulated in 1980-ies and presented in the works of E. G. Kastanaian (Кастанаян 1981, с. 127, 128) and K. K. Marchenko (Марченко 1976; 1988).

In a different way ceramic complexes of ancient sites were evaluated by V. V. Lapin. Based on the experience of studying handmade pottery of Berezan and comparing it with the materials of other antique monuments, including the metropolises, he put forward a hypothesis that handmade ceramics of Berezan belong to the material culture of the Greek population. He believed that *"the existence of both types of ceramic production — handmade and wheel-made — is a natural phenomenon in a society with underdeveloped commodity production"*. The fact that in the materials of ancient monuments of the Northern Black Sea region there are much more handmade ware than in Greece itself, the researcher explained by the following: *"in the Black Sea region there are more elements of subsistence farming preserved and the distribution of home-made ceramics in such conditions should become more widespread than in the metropolis"* (Лапин 1966, с. 162, 165).

Studying handmade ceramics based on the mass materials of the basic antique centers of the entire Northern Black Sea region (Gavrilyuk 2011), expanding the circle of taken analogies led to the conclusion about more complex nature of the handmade pottery manufacturers ethnicity and the establishment of several diachronous and synchronous differentiations of the handmade ceramic complex. The controversial issues were the ethno cultural origin of a number of ceramic groups and their role in the formation of the ceramic complex of the ancient centers of the Northern Black Sea region.

The abovementioned phenomenon of handmade ceramics examined earlier from materials of ancient centers of the entire Northern Black Sea region during Hellenistic period (about 5000 finds among materials out of more than 40 monuments) made it possible to divide the handmade ceramic complex of this region into nine genetic groups: Greek, Scythian, Thracian, Chersonesus, Kizil- Koba, "Sarmatian", Bosporus, North Caucasian, Late Scythian (Crimean) (Гаврилюк 1981; 2013; 2014; 2016; Гаврилюк, Соколова 2007; Гаврилюк, Молев 2013; Гаврилюк, Винокуров 2016; etc.).

However, the improvement or addition of the existing formal-typological classification of the handmade ceramic complex, as well as the analysis and generalization of the appearance, development and disappearance of the characteristic types of it remains relevant on the background of the complex picture of the intensive socio-economic interaction of Greek and non-Greek substrates of the population in the macroeconomic space of the Northern Black Sea. The only way to solve this problem is to study the ceramic complexes of the basic monuments of ancient culture, which include Tanais.

Studying of Tanais handmade ceramics has its own deep tradition. The handmade pottery typology of this ancient center, developed by T. M. Arsenieva (Арсеньева 1965; 1969), retains its relevance and is fully used in this work. Created picture of the handmade ware development is supplemented by new materials from studies of the Tanais necropolis, which gives complete forms of vessels (See more: Арсеньева 1977; Арсеньева, Безуглов, Толочко 2001), as well as individual districts of the city. This paper presents the results of handmade ceramics processing of Hellenistic and later times from the trench XXV in the western city of Tanais (Арсеньева, Науменко 2004, с. 29—74).

Part of the ware was published in the works devoted to the first results of research at trench XXV (in the eastern half of the trench, on the rampart) in the western urban area of Tanais in 2012. Thus, a complete pot with a short concave neck in section (Fig. 1: 1) was found in strata of the first centuries of our era in squares nos. 115—117 (Арсеньева и др. 2016, с. 124, 140, рис. 9); a fragment of a handmade pot with an ornament belongs to the Late Hellenistic period (Fig. 3: 15) (Арсеньева и др. 2016, с. 154, 146, рис. 34). In 2014, when studying the filling of the kiln in C1 near wall no. 20 (Арсеньева и др. 2016, с. 129, 165, рис. 80), a part of the pot with a flaring rim was found.

Description of the collection. For classification, 225 both complete fragmented handmade vessels were selected. Below are the results of the classification of the ware according to morphological features, which are ultimately grouped into genetically heterogeneous groups, typical for this monument of handmade pottery. The ceramics of these groups differ not only by their shapes, but also by nature of the external and internal surfaces treatment of the vessel, the composition of the molding material, and the impurities in it. All these features are fixed during visual survey of the vessel and handmade ware groups are formed already at the level of processing the material, presented below.

Pots with short concave neck are represented by one archaeologically complete and fragments of 19 vessels (Fig. 1), which makes up 8.44 % of the handmade ware collection (Table 1). Pots with

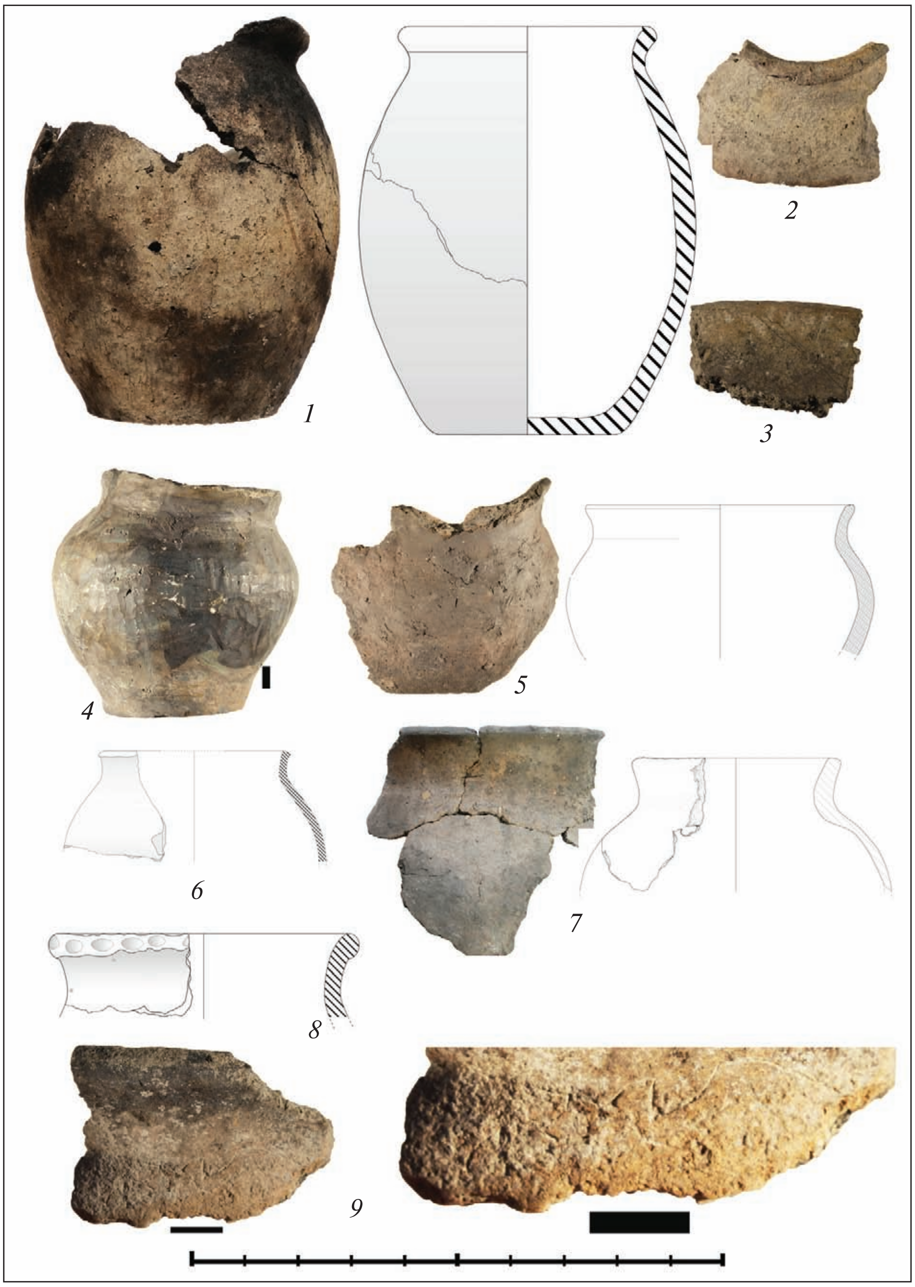

Fig. 1. Pots with short concave necks

short concave in section neck are vessels with a rounded rim, a uniformly convex body and a flat base (Fig. 1: 1, 4, 5). Pots of this type are ornamented extremely rare. The ornament is located, as a rule, along the rim — fingernail tucks along the rim section (Fig. 1: 8).

Medium-sized pots are described here — with a height of 10 to 35 cm, a rim diameter of 7 to 21 cm, a base of 7 to 10 cm. The molding mass of most vessels of this type is with organic impurities, as well as coarse lime impurities, grog. The outer surface of some vessels has vertical traces of smoothing (pot IVC from the excavations of 2012). The pot no. 157 from the excavations of 2016 had a gray burnishing of the outer surface (Fig. 1: 7). The outer surface of all pots with short concave neck is smoothed and sooted in the upper part — both on the outer and inner surface of the rim.

A fragment of the throat and shoulders of a pot with short concave neck belongs to a group of unique vessels with a drawn "plotted" figure at the point where the throat of the vessel passes into the shoulders there is a head of a cat predator against some large animal (Fig. 1: 9). A series of handmade vessel fragments with similar graffiti has been published by Danish colleagues. These are images dated by 1—3 centuries AD, applied on fragments of handmade ware of an earlier time (Acta interna-

Fig. 2. Pots with flaring rims

tional Coloquium... 2008, Fig 10). The same group includes the image of a horseman discovered by me on a fragment of a handmade vessel from Nymphaeum (No. 371).

A complete pot with a short concave neck in section (Fig. 1: 1) was found in the layers of the first centuries AD in squares nos. 115—117 (Арсеньева и др. 2016, с. 124, 140, рис. 9). Due to classification of T. M. Arsenieva, pots, similar to those described above, are of type XXXV and are found in Tanais in objects of 3rd century BC — 1st century AD (Арсеньева 1969, с. 182, 183, табл. II: 3, 4). Pots from trench XXV, according to the find conditions, relate to 3rd century BC (Fig. 1, 1) and to Ist centuries AD (Fig. 1, 5).

The shape of pots with a short concave neck is traditional for steppe monuments of the Northern Black Sea region. A continuous line of development of such vessels is traced, starting from the Late Bronze Age, (Sabatynivka and Bilozirka monuments). They are found in the pre-Scythian burials of the steppe zone of the Northern Black Sea region (Гаврилюк 2017, с. 244), archaic layers of ancient monuments of the Northern Black Sea region of the settlement of Berezan and Olbia (Гаврилюк 1981).

The spread ranges of the pots are extremely wide. In addition to the Lower Dnieper, they are found in ancient monuments of the North-Western Crimea: mid-IV century BC — West Donuzlav

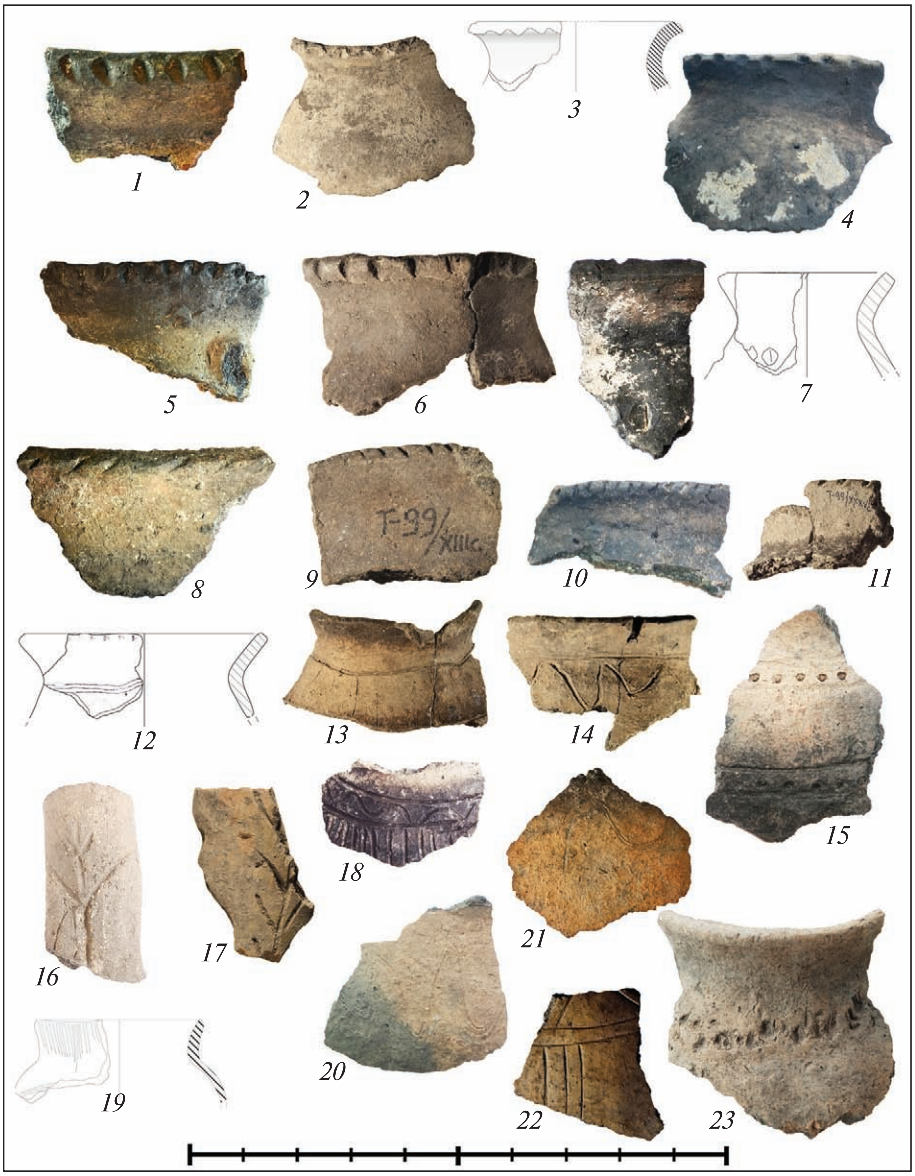

Fig. 3. Pots with ornament

(Дашевская, Голенцов 1999, с. 167, 174, рис. 6: 13, 17), in layers of 4—3 centuries BC of Elizavetovka settlement (Марченко 1972, с. 126—129), in the monuments of the Bosporus — Panticapaeum, Phanagoria, Myrmekion (Кругликова 1951, с. 95; Кругликова 1954, с. 93; Кастанаян 1952, с. 252; 1981, с. 138, табл. 1), Nymphaeum (Гаврилюк, Соколова 2007, с. 270—273).

In the materials of ancient monuments of the Hellenistic period, the number of pots with a short concave neck in section is noticeably reduced. They are still numerous in the layers of settlements of III century BC of South Donuzlav settlement (Дашевская 1991, с. 73, табл. 17: 1—4) and in the layers of the Greek building of III century BC at "Chaika" hill-fort, but in later layers they almost disappear. In the course of handmade ceramic complex studying of "Chaika" hill-fort, it was suggested that the pots with such neck disappeared in the materials of this monument at the turn of our era (Гаврилюк 2016, табл. 2). However, the materials of Tanais testify that pots with a short concave neck in a small amount continue existing in the materials of ancient monuments of the Eastern Cis-Azov region and "survive" until 4—5 centuries AD (Арсеньева 1977, с. 44, 67, табл. XVII: 1).

Pots with flaring rim. 80 items of excavation materials from site XXV (1999—2017) can be attributed to this type. They make up 35.56 % of the collection handmade ceramics (Table 1). These are vessels with a sharply bent neck and a rounded, flatly cut or pointed edge of the rim and a body with the greatest expansion in the middle part (Fig. 2). Among the described pots with a flaring rim, medium-sized pots prevailed, with rim diameters from 15 to 26 cm (61 vessels), 5 small pots with rim di-

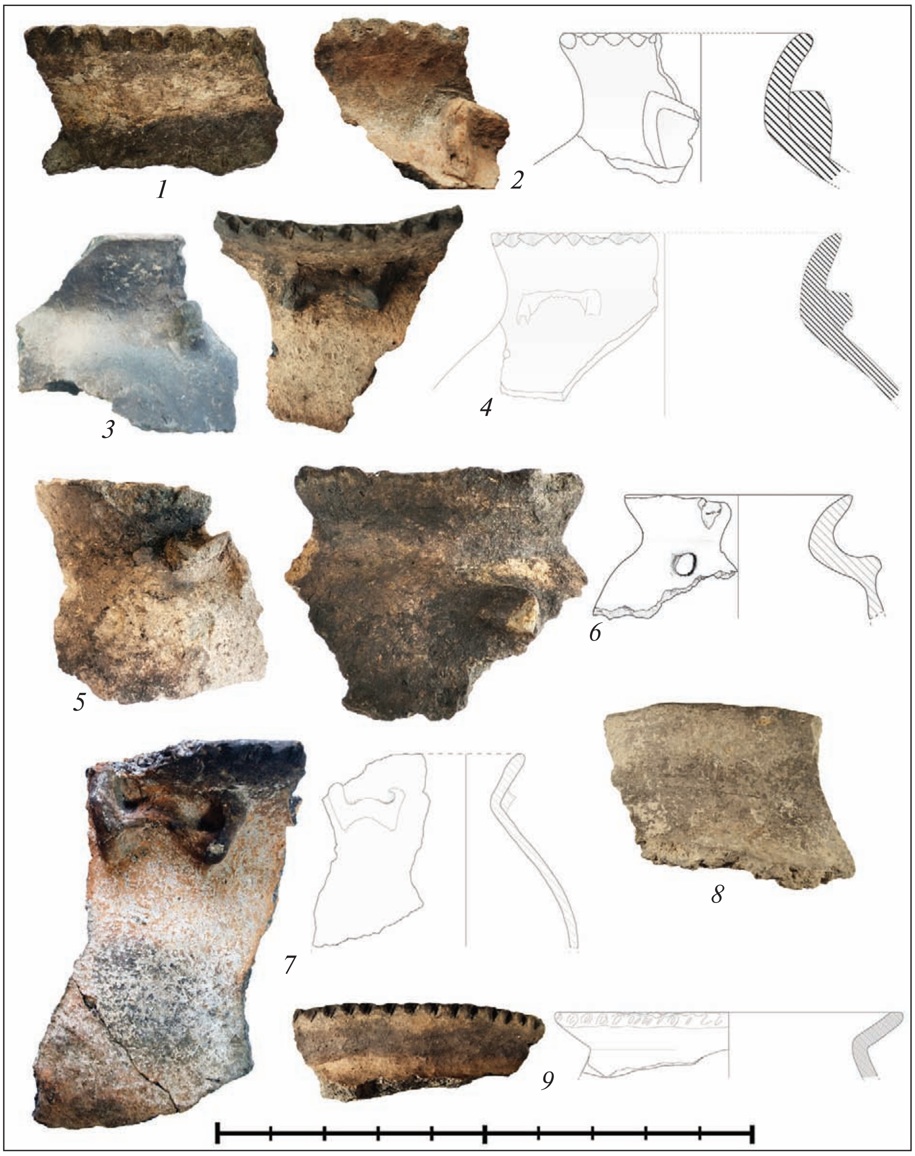

Fig. 4. Pots with horizontal sticking for lids and saucepans

ameters of 9 to 14 cm. Pots of large sizes (rim diameter from 27 cm to 38/40 cm) were revealed 13 items (for example, Fig. 2: 5).

Ornament. 50 (63 %), out of 80 pots with a flaring rim, were ornamented. Most of the vessels were ornamented with finger-nail impressions located on the outer edge of the rim (16 vessels) (Fig. 3: 5, 6). Only one pot was ornamented with finger-nail prints at the base of the neck (Fig. 3: 7). In two cases (Fig. 4: 1), the finger-nail ornament was supplemented with convex parts on the neck or shoulders of the vessels.

12 pots of the described type are ornamented with fingerprints or finger tucks. The ornament was located mainly on the outer edge of the rim (Fig. 3: 1—3). Very rarely, finger impressions were located on the rim, in a distance from each other (Fig. 3: 4).

By oblique incisions on the outer edge of the rim and along its section, 6 pots with a flaring rim were ornamented (Fig. 3: 8—11). Here are oblique cuts made with a knife (Fig. 3: 9) or prints of the side part of the splinter (Fig. 3: 8). Nail prints are less common — they are single (Fig. 3: 10) or paired (Fig. 3: 11).

The ornament drawn on raw clay is fixed on 7 vessels (Fig. 3: 12—14, 18, 20—22). As a rule, one or more horizontal lines emphasize the base of the vessel's neck (Fig. 3: 12, 13, 14). Vertical lines hang from the neck to the shoulders — one (Fig. 3: 13) or several (Fig. 3: 18, 22). Sometimes there are oblique lines (Fig. 3: 12, 22). The second popular motif of ornamenting pots with a flaring rim is a carelessly executed wave drawn on raw clay, located under a horizontal line (Fig. 3: 14) or on the shoulders of vessels (Fig. 3: 20, 21).

A separate group of ornamentation of pots with a flaring rim is made up of combs in the form of multidirectional groups along the surface of the throat and vessel walls or simply vertical combs on the rim (Fig. 3: 19)

Fingerprints of rather primitive “stamps” are not often used in pot ornamentation. Two fragments (a handle and a wall) with prints forming a twig without leaves are noteworthy (Fig. 3: 16, 17). They are found at different ends of the excavation and belong to different vessels. Most likely, this is not an ornamentation, but a sign that is found on ceramics of nomads of Tocharistan and is dated by 1—3 centuries AD (Ильясов 2019, c. 137).

Imprints of the butt-end of the stick are also rare. In one case, this is a series of round punctures placed in two narrow borders (Fig. 3: 15), in the other — an uneven row of carelessly made prints, supplemented by nail and finger impressions, located at the base of a small vessel neck.

Relief ornamentation (nipple-shaped convex parts) is extremely rare (Fig. 4: 3) and complements the finger-nail ornamentation of vessels. Often, convex parts in the form of twines imitate the horizontal handle of the pan on the transitional handmade forms from pots with a flaring rim to the pans (Fig. 4: 2, 4).

A part of the pot with a flaring rim (T014-39, etc.) was found in 2014 when examining the filling of the kiln in C1 premise near wall no. 20 (Арсеньева и др. 2016, c. 129, 165, рис. 80). Fragmented vessels with a flaring rim T011-52 and an incense cup T011-64 (Fig. 3: 23; 8: 1) were found in layer IVa of probe trench no. 3 and are dated by the first centuries AD (Арсеньева, Шолль 2013, c. 193, рис. 51: 52—146).

A fragment of a pot with a flaring rim, ornamented with oblique incisions along the rim, comes from the filling of the western defensive ditch (T011-45) at the Western urban area of Tanais. It was found in layer III, dated exclusively by Hellenistic period (Арсеньева и др. 2013, c. 143, 178, рис. 23). Pots were found in the trench XXV: type XXXVIII (2—1 centuries BC) (Fig. 2: 4, 6); type XXVI (first half of 3 century AD) (Fig. 2: 2); type XLV (3 century AD) (Fig. 2: 1, 3) (Арсеньева 1969, c. 178, 189, 190).

Pots with a flaring rim appear at ancient monuments of the Lower Bug region in 6 century BC. Among handmade ceramics of Velyka Chornomorka 2 settlement, 6.0 % of vessels belong to them, among materials of Beikush settlement — 3.1 %, of Yahorlyk — 3.3 % (Gavryluik 1981, p. 80).

In addition to the Lower Bug region monuments, these pots were found in layers of 6—5 centuries BC in Myrmekion (Kastanaijan 1952, p. 252) and Nymphaeum (Yakovenko 1978, p. 58, Fig. 1), among materials of the estate no. 6 of Panske 1 settlement (Hannestad, Stolba, Sceglov 2002, pl. 137. D19, 20, 72, 22.81). They are found in the Hellenistic and Roman layers of Ilurat (Kastanajian 1981, pl. 29, 1; 31: 1).

Thus, having appeared in the Northern Black Sea region in 6 century BC. in the area of Borysthenes or Olbia, pots with a flaring rim spread to all Bug River region, and in 5 to the first half of 4 century BC — to all ancient monuments of the Northern Black Sea region and to the entire territory of Steppe Scythia. That is, the shape of these pots was borrowed by the steppe Scythians from the first Greek settlers in 4 century BC and became the ethnically determining element of the steppe Scythians.

Saucepans (Fig. 4: 6—9; 5: 1—7) are represented by 17 vessels, which makes up 7.56 % of the collection (Table 1). The ceramic materials of the trench XXV show three groups of saucepans. The first is pots with a flaring rim with a horizontal protrusion on the inner surface, designed top rop the lid “concaved” into the high throat (Fig. 4: 1—5). According to the classification of A. M. Arsenieva these are pots of group E, which are dated by 3—1 centuries BC (Арсеньева 1969, c. 202). Finger or finger-nail ornamentation, typical for ordinary pots with a flaring rim, connects the pots of the described group with pots with a flaring rim.

On the other hand, the presence of a protrusion for the lid and horizontal adherence in the shape of twine-handles (Fig. 4: 2, 4, 5) allows considering such vessels as transitional saucepans. In other ancient monuments of the Northern Black Sea region such transitional forms are rare and they are recorded in layers of 5 century BC (for example, materials from the single-layer archaic settlement Velyka Chornomorka 2, located in Lower Bug River region — nos. БЧ76-61; БЧ76-322; БЧ76-1164 — Funds of the National historical and archaeological reserve “Olbia”).

The second group consists of handmade saucepans imitating wheel-made saucepans with horizontal handles that appear in the Northern Black Sea region much later than the saucepans of the first group (for example, vessel no. 332 from layer of 4—3 centuries BC, from materials of the South-Western Agora sector in Olbia). In the materials of the trench XXV of Tanais, such vessels are represented by 12 vessels (Fig. 4: 6—9; 5: 1—7). These are saucepans in the shape of low pots with horizontal handles-convex parts and a flat bottom (Fig. 4: 6, 7; 5: 5, 7). These saucepans, like transi-

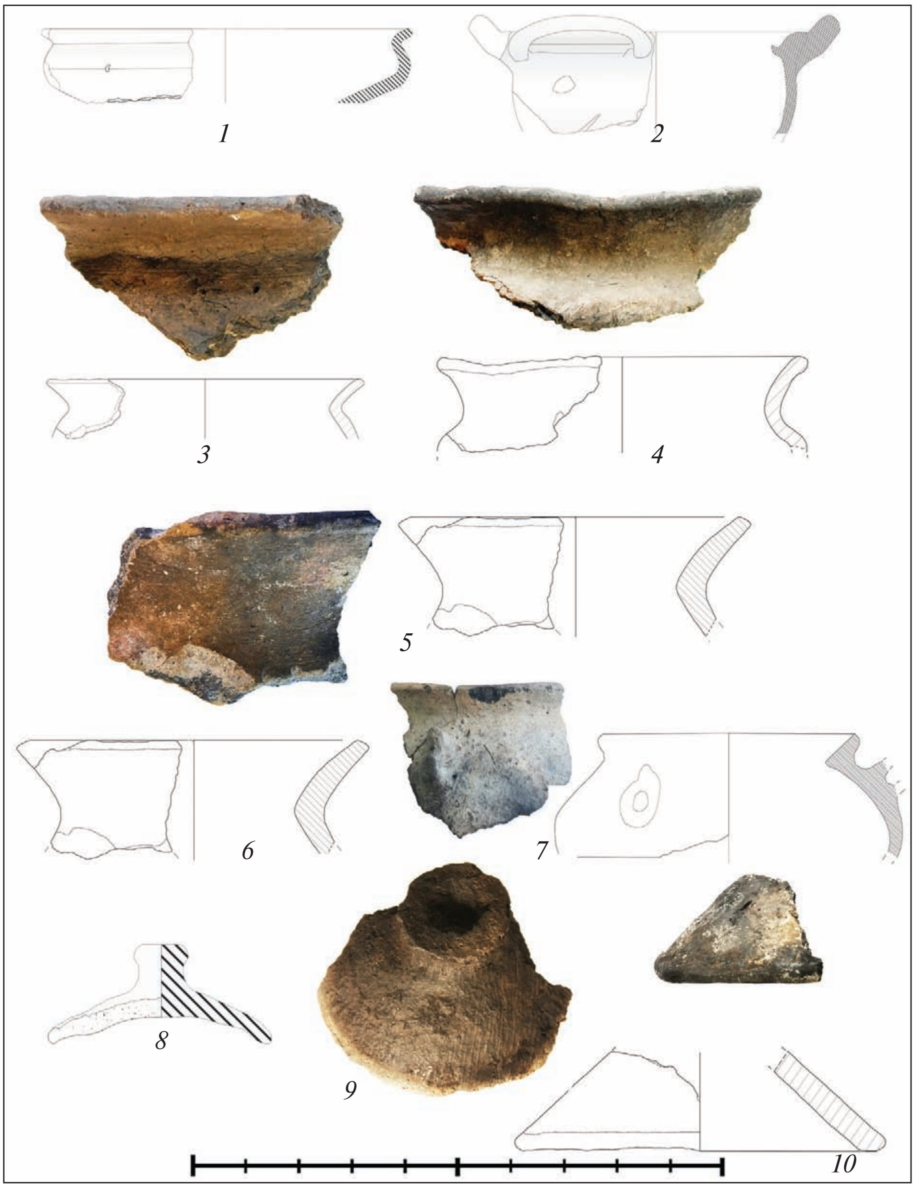

Fig. 5. Saucepans and lids

tional vessels, were designed to stew products under a concaved lid (under such a lid, the heat lasts longer, but the pressure rises).

Stocky opened vessels (*lopades / casseroles*) that repeat the shape of wheel-made vessels intended for baking products differ from pot-shaped saucepans (Гаврилюк 2014, с. 435—485). In the materials of Tanais, they are represented by vessels, in which a well-profiled rim passes into a stocky convex body, the base is round (for example, Fig. 5: 1, 2), the horizontal handle is either pressed to the shoulders or rises above the edge of the rim. The outer surface of such braziers is, as a rule, very sooted. According to the classification of A. M. Arsenieva, these are the pots of group D. In the materials of Tanais, saucepans are dated by 3—1 centuries BC (Арсеньева 1969, с. 201, 202, табл. 1: 8—10). According to K. K. Marchenko, the time of handmade saucepans appearance in the materials of ancient monuments of the Northern Black Sea region — the second half — end of 4 century BC, and the most widespread they are during the second half of 3—2 centuries BC (Marchenko 1988, p. 87).

In our opinion, handmade saucepans appear in the Northern Black Sea region much earlier — in the materials of Borysthenes — in the collection of V. V. Lapin, in which there are pot-shaped saucepans with horizontal handles (Funds of the Institute of Archaeology of the NASU, nos. AB64-1143; AB 79-232; AB790732; AB80-140 and etc.). There is no doubt that such vessels are an imitation of the handmade technique of one of the most common forms of cooking ware pottery. Imitations of antique pottery made of local clays, but using a

Fig. 6. Pots with a straight throats for lids and lids

potter's wheel, are known in other regions of the ancient world. It may be noticed some features of the saucepans spreading. If, for example, for Olbia saucepans with horizontal handles in the shape of handmade convex parts twines are more typical, then in the materials of the Bosporus monuments (for example, Nymphaeum, Panticapaeum or Myrmekion) saucepans with horseshoe-shaped handles are more common.

The closest analogies to the saucepans with horseshoe-shaped handles from Tanais (Fig. 5: 7) are pans of Type 1 from Nymphaeum. They appear in the layers of this ancient city no earlier than in 4 century BC and are spread at the turn of the era (Гаврилюк, Соколова 2007, с. 273). In the materials of Kitei, saucepans with such handles are dated by 2—1 centuries BC (Гаврилюк, Молев 2013, с. 88 рис. 13: 1—6).

Lids (15 items — 6.67 %) are not common in excavation materials in Tanais (Table 1). They are represented by either segmented (Fig. 5: 8), conical vessels in section (Fig. 5: 9, 10) dated from 2 century BC to 1 century AD. All of them have round projection-handles in the center.

The first vessels with handmade lids are found among antique wheel-made ceramics during the Archaic period. At the same time the first handmade lids appear, which repeat the forms of wheel-made ones. Apparently, with the appearance of lids, a change in cooking technology can be associated, as was mentioned above. On vessels with a protrusion for the lid, a soot is easily traced on the outer and a little on the inner side of the neck and shoulders of the vessels. There is no soot on the near-base body part and on the bases of saucepans and pots with a protrusion for the lid. The outer surface of

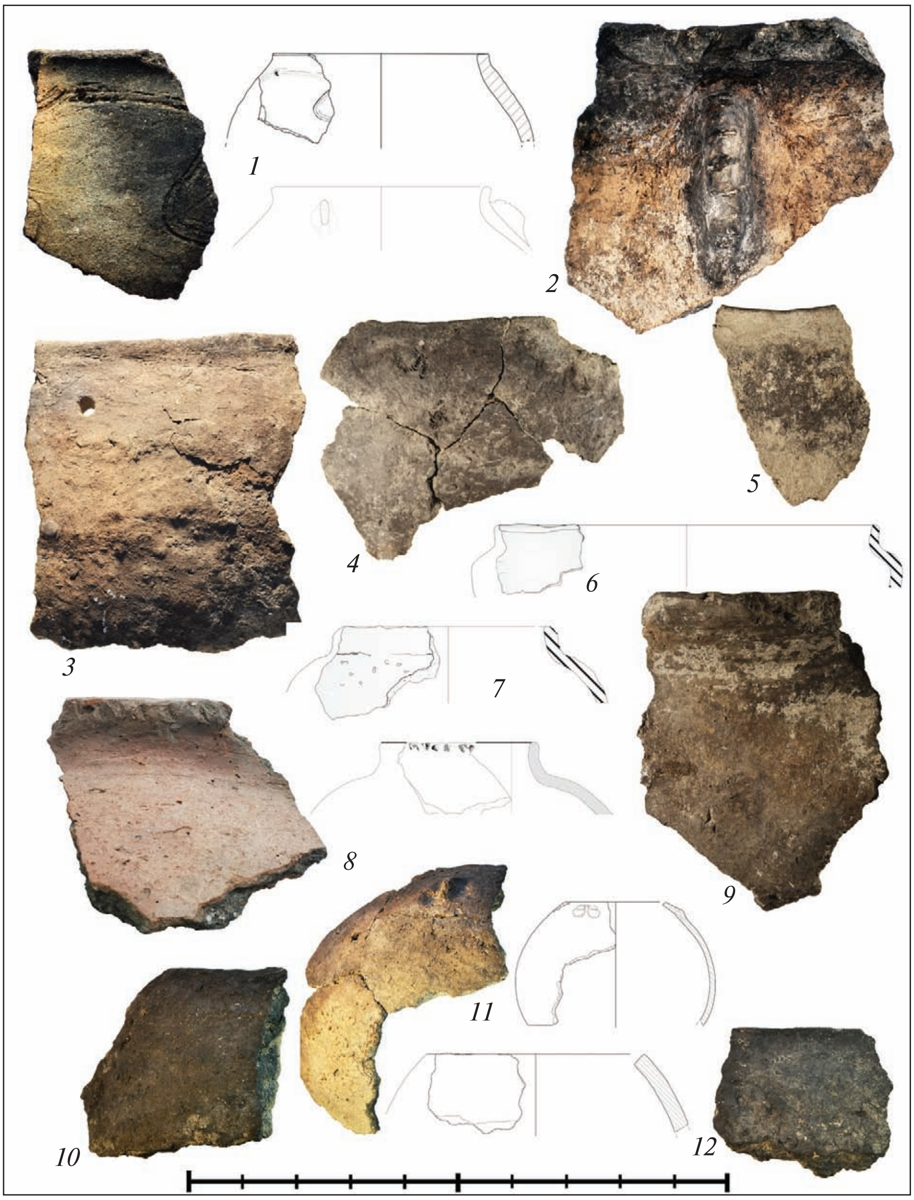

Fig. 7. Vessels with a short throat or without a throat (Pithoi)

lids is also always very sooted. Apparently, the vessel was buried with the base into ash, covered with a lid and strewed with punky coal. That is, something was baked or stewed in vessels with lids.

Pots with a straight throat (Fig. 6) are represented by fragments of 10 vessels (4.44 % of handmade ceramics) (Table 1). Such pots have a short straight rim with a rounded, flat-cut or pointed edge of the rim and with almost cylindrical throat. The body has the greatest expansion in the middle part or has a spherical shape. Such vessels are extremely rare. The molding material is dark gray with an admixture of grus and grog.

The time spread of pots with a straight throat indicates that such vessels appeared in the materials of the ancient settlement "Chaika" only in 3 century BC. However, their greatest number falls on 1 century BC — 1 century AD (Гаврилюк 2016, с. 243, табл. 5).

Handmade pots with a straight throat are distinguished in a separate type by B. N. Grakov based on the materials of Kamenka settlement (Граков 1954, с. 76). Such pots are found in small quantities in the Scythian steppe burials of 4 century BC (Гаврилюк 1980, с. 22). The earliest straight throat pot in the Crimea was found in Nymphaeum in sector M of the northern cutting, in cistern no. 1, which is dated by the last quarter of 4—3 centuries BC (Соколова 2004, с. 183). Pots of this type had existed on the monument until the first centuries AD (Гаврилюк, Соколова 2007, с. 173).

Pithoi (vessels with a short throat or without a throat) (Fig. 7) (20 vessels, 8.89 % — Table 1). These are container vessels of large sizes (height over 40 cm). They have a strongly swollen (spherical) body. They are made of coarse molding material with large admixtures of grus and grog. According to A. M. Arsenieva these are "pots without a distinguished throat" — group A. The author believes that such vessels were widespread on the hill-forts of the Lower Don and in the Kuban region (Арсеньева 1969, с. 180—182).

Pithoi with a low throat and a bent rim (Fig. 7: 1—4, 6—9), which is sometimes ornamented with finger-nail prints (Fig. 7: 2) or oblique incisions (Fig. 7: 3), are more numerous. Drawn ornament is extremely rare — horizontal lines under the rim of the vessel, which are sometimes supplemented by oval figures located on the shoulders of the vessels (Fig. 7: 1). On some pithoi ornaments and signs are found that are not typical for handmade dishes of the ancient centers. On the shoulders of one of the vessels, a vertical short convex part was noted, supplemented by short horizontal incisions (Fig. 7, 2). On the shoulders of the other pithos there is a sign that has analogies among the ceramics of the Kairagach sanctuary (Смагулов, Яценко 2019, с. 247, рис. 5: 2).

Pithoi without a throat are less numerous. They also have a spherical body, but the rim edges are beveled inwards (Fig. 7: 5, 10—12). As a rule, they are not ornamented. Only sometimes on the shoulders are noticeable triple deep impressions-handles (Fig. 7: 11). On the vessel among materials from 2017 season (Figs. 7: 12), one of the Sarmatian tamgas is seen that have analogies among graffiti on the walls of the temple at the Baite sanctuary on the Ustyurt plateau (Яценко 2019, с. 77—78; рис. 4; с. 82, рис. 8).

Table 1. **The main groups of handmade pottery of the trench XXV**

Shape	Quantity	%
Pots with arched neck	19	8.44
Pots *with flaring rim*	80	35.56
Pots with straight rim	10	4.44
Pithoi (without neck or with a short neck)	20	8.89
Chytres (saucepans, lopades / casserole)	17	7.56
Lids	15	6.67
Bases	10	4.44
Jugs	6	2.67
Mug	2	0.89
Kraters	2	0.89
Handles	3	1.33
Handmade incese cup	2	0.89
Miniature	3	1.33
Bowls	18	8.0
Pans	4	1.78
Cups on foot	4	1.78
Ornaments	10	4.44
Total amount	225	100

Pythoi without a throat from the filling of the western defensive ditch (nos. T011-46 and T011-50) of the Western urban area of Tanais were found in layer III dated exclusively by Hellenistic period (Арсеньева и др. 2013, с. 143, 178, рис. 23).

Vessels "without a distinguished throat" — Type XXXIII comprise 30 % of the handmade ceramics of Tanais of 3—1 centuries BC (Арсеньева 1969, с. 181—182). The appearance of such vessels here is confidently associated with the resettlement of Maeotian tribes in Taman and in the Kuban region (Рогов, Кашаев, Форназир 2005, с. 196; Виноградов 2006, с. 72). In the Crimea, the spread of pithoi is limited to a short chronological period — 1 century BC — 1 century AD. Moreover, they are typical for ancient monuments of the North-Western Crimea — several vessels are recorded in the materials of "Chaika" (Гаврилюк 2016, с. 179—271) and Kulchukhill-forts (Гаврилюк 2013, с. 350—351, рис. 4). Previously, their appearance was associated with vessels of the "Kizil-Koba" group. According to the classification of Ch.I. Chris, these are "pithoi" of Type 2 Variant II (Крис 1975, с. 20—21, 92, табл. 12: 3, 4, 6). V. P. Vlasov, after O. D. Dashevskaia (Дашевская 1991, табл. 32: 6) notes the similarity of such ceramics with wheel-made antique vessels (Власов 2005, с. 79, рис. 2: 1, 2), more precisely — with red clay pythoi from monuments close to Chersonesus.

However, on the basis of numerous findings in the trench XXV in Tanais and recorded tamgason the outer surface of such pithoi, it can be assumed that these vessels belong to the early nomads of Central Asia.

Jugs (Fig. 8: 5, 6, 7; 9: 3) (6 — 2.67 %). These are undoubtedly table vessels with a high curved or straight throat and a handle that was attached to the rim and at the side of the greatest expansion of the body, it is evenly convex, the bottom is flat. They are sometimes ornamented — threaded (the border on the shoulders, filled with vertical lines and the knife tip pinned down by rows of dots — on the throat and on the shoulders) (Fig. 8: 7) or drawn on raw clay (the border at the place transitional from the throat to the shoulders, filled with a zigzag) (Fig. 8: 6) patterns.

Fig. 8. Incense cups, mugs, jugs and miniature vessels

Vessels of this form have analogies in the monuments of the Crimea, where their greatest spread occurs during 1 century BC (Гаврилюк 2016, с. 243, табл. 7). Unlike the materials of Tanais, in the monuments of the North-Western Crimea they are more numerous (their percentage in the handmade ceramics of "Chaika" hill-fort is more than 46) (Гаврилюк 2016, с. 243, табл. 7). In the monuments of the Central Crimea, jugs with a pot-like body were recorded in the materials of the cemetery of Scythian Naples (Дашевская 1991, с. 105, табл. 49: 12), which are dated by 2—3 centuries AD. According to the classification of V. P. Vlasov, developed on the materials of Bulganak Late Scythian hill-fort, such vessels are included in the category "ladles", class "closed vessels", "type 3" (pot-shaped). The author rightly considers them to be "specifically Crimean late Scythian ware" (Власов 1997, с. 264—266, табл. VII: 14).

Mugs are represented by vessels without rims and with handles (Fig. 8: 4; 9: 5) (2 items — 0.89 %). They have a convex body, a flat base and a loop-shaped handle attached to the shoulders. Sometimes it has a disk-shaped protrusion on the top (Fig. 9: 5). Sometimes these vessels are called bowls with handles. They also have analogies in the Crimean monuments of the first centuries AD [3].

Incense cups (Fig. 8: 1; 9) in the studied collection are represented by two vessels of different

[3] See more details about them in the second part of the paper, devoted to the opened vessels from the materials of the trench XXV in Tanais.

Fig. 9. Vessels with handles

types (0.89 %, Table 1). The full profile of the pot-shaped incense cup with the largest extension of the body in the middle part and decorated with oblique canellures on the body belongs to Type Ib, distinguished from numerous finds of Glinoe burial ground of the Slobodzeyskii district on the left bank of the Dniester River (Синика, Меньшикова, Тельнов 2014, с. 72, рис. 3: 1, с. 87). To numerous analogies of such vessels, one cup can also be added with oblique canellures from materials of the Lower City sector in Olbia, which reliably is dated by 2 century BC (Gavrylyuk 2010, p. 330).

The earliest pot-shaped incense cups with vertical grooves were found in layers of 4—3 centuries BC at Elizavetovka settlement. E. V. Yakovenko connected pot-shaped incense cups with finds of 7 century BC from Karmir Blur and the monuments of the Kuban and wrote about the Thracian origin of the vessels. V. S. Sinika, V. A. Menshikova and N. P. Telnov believe that "probably the Meotian vessels were the prototypes of the handmade incense cups with cannelures from the monuments of the Northern Black Sea region, which then spread to the entire region and are dated by 3—2 centuries BC (Синика, Меньшикова, Тельнов 2014, с. 97).

The incense cup of a spherical shape (Fig. 8; 9) with through holes on the body and a flattened base has exact analogies in the materials of the Ust-Almin hill-fort. Wide analogies in the Crimean monuments to such vessels make it possible to date this find by 1—2 centuries AD. Researcher of the Ust-Almin

Fig. 10. Vessels with tamga-shaped signs and images

burial ground A. E. Puzdrovsky notes many analogies to such vessels and quite justifiably connects such incense cups with Sarmatian culture (Пуздровский 2007, с. 128—129, 358, рис. 84: 3, 5).

Miniature vessels, toys, models (Fig. 8: 2, 3, 8). Usually small vessels of various shapes are united in this group. In the studied collection, 3 specimens belong to such (1.33 %) group. The most interesting item on a stand is from materials of 2007 — a vessel on a stand formed by fingers compressing of a lump of clay (finger squeezing). The stand is thin-walled with a deep depression in the center. The body is low, barrel-shaped. The vessel is sloppy with a tuberous sooted surface (Fig. 8: 2). It looks like a trial "vessel", which is molded and fired by potters in order to determine the plastic characteristics of clay and the required firing temperature.

The other two vessels (Fig. 8: 3, 8) have a hemispherical shape with a rounded base. The closest analogies are known among the materials of the Crimean monuments, which are dated by 1 century BC — 1 century AD (Гаврилюк 2016, с. 264, рис. 17: 9, 10, с. 244, табл. 8).

Crater-shaped handmade vessels are represented by fragments of two items (Fig. 9: 1—2), which is 0.89 % of the handmade ceramics from the excavation. These are vessels with a spherical body, set on a high curved stand. The flaring rim is bent, which, as a rule, was an abutment for the lid (a fragment of a flat lid was found next to one of the crater-shaped vessels from Tanais). On the shoulders there are conical-shaped convex handles.

The closest analogies to such vessels are crater-shaped vessels or cauldrons from the Hellenistic layers of the Lower City of Olbia (Gavrylyuk 2010, V. 1, p. 352). A larger collection of crater-shaped vessels comes from materials of the of the Didova Hata hill-fort near Olbia dated by 4—3 centuries BC. V. V. Ruban suggested that this group of vessels may serve as one of the ethnic characteristics typical only for the population of Olbia and its rural district during Hellenistic period. The author believed that they repeat the shape of the Corinthian vessels with handles (Рубан 1980, с. 290). Other researchers agreed with this assumption. Handmade vessels with handles do repeat the forms of wheel-made vessels with handles of Corinthian production. That is, we can agree with the opinion of V. V. Ruban that handmade vessels with handles repeat the shape of the antique ones. However, his claim that handmade vessels with handles are common only in the Bug River region is not supported by material from the trench XXV in Tanais.

Conclusions

A preliminary [4] analysis of a small collection of handmade ceramics of the Hellenistic and Roman periods from Tanais made it possible to identify several groups, which are combined by vessel shapes, ornamentation, and close analogies.

The most numerous "universal" group consists of pots with an arched neck in section, with a flaring rim, and a straight throat. These are vessels that during the Hellenistic period are found in materials of ancient monuments of all areas of the Northern Black Sea region, as well as in Scythian steppe burials. The latter circumstance became the reason that they began to be called "Scythian", although they were "Scythian" only by the place of discovery. Among the materials of the trench XXV in Tanais, these vessels prevailed.

The "Greek" group includes handmade saucepans, pots with a strongly bent flaring rim, forming anprop for the lid, imitating Greek wheel-made forms, jugs with a high cylindrical throat, and lids. In the materials of the trench XXV in Tanais, this group of handmade ceramics is not as great as in other ancient centers of the Northern Black Sea region, however it is present.

The group of handmade ceramics, showing the connection with the ware of the Late Scythian and Bosporus monuments in the trench XXV in Tanais, is more numerous. Pots with a straight throat, jugs, some types of ornamentation of pots, testify to the connections of the Don River and Cis-Azov regions monuments with the North-West and Central Crimea, are connected with the Crimean Late Scythian ceramic complex by origin.

The presence of a significant group of "neckless" vessels, some types of ornamentation, and incense cups allows talking about the penetration of representatives of the Maeotian population into the composition of the inhabitants of Tanais. Compared with the materials of European Bosporus cities, the amount of ceramics of local tribes in the layers of Tanais is greater.

A. M. Arsenieva, a recognized expert on handmade ceramics of Tanais, rightly notes that in the population of this city, "there were other ethnic groups besides the Maeotians" (Арсеньева 1969, с. 206), primarily the Sarmatians, with whom some types of handmade ceramics can be associated.

Moreover, the presence of zoomorphic handles (Fig. 9: 6—8) and tamga-shaped signs and images (Fig. 10) on the handmade vessels at the trench XXV, suggest penetration, especially during 3 century AD of more "distant" nomads.

The presence of various groups of handmade vessels in the ceramic complex of Tanais indicates the heterogeneity of this complex of this ancient monument and that it is impossible to consider all handmade ware of ancient monuments as "barbaric" and use this part of material culture as an argument in confirming the hypothesis of a significant number of barbarians among the population of this ancient monument, although the influence of various kinds of "barbarians" on the inhabitants of ancient Tanais in the Hellenistic period increases.

[4] Studying the open forms of handmade vessels of this collection may make some adjustments to the results obtained.

Acts of the International Colloquium Held at the Danish and Canadian Institutes in Athens, June 20-22, 2008. 2011. In: Lawall, M. L., Lund, J. (eds.). Aarchus: Aarhus University Press.

Gavrylyuk, N. A. 2010. Handmade pottery. *The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD.* In: Lejpunskaja, N. A., GuldagerBilde, P., HØjte, J., Krapivina, V. V., Kryzickij, S. D. (eds.). Aarhus: Aarchus University Press, p. 325-335.

Арсеньева, Т. М. 1965. ЛепнаякерамикаТанаиса. I. Открытые сосуды. *Древности Нижнего Дона. Материалы и исследования по археологии СССР*, 127, с. 169-201.

Арсеньева, Т. М. 1969. Лепная керамика Танаиса. II. Горшки. *Античные древности Подонья-Приазовья. Материалы и исследования по археологии СССР*, 154, с. 173-220.

Арсеньева, Т. М. 1977. *Некрополь Танаиса*. Москва: Наука.

Арсеньева, Т. М., Безуглов, С. И., Толочко, И. В. 2001. *Некрополь Танаиса (раскопки 1981—1995 гг.).* Москва: Палеограф.

Арсеньева, Т. М., Ильяшенко, С. М., Шолль, Т., Матера, М., Науменко, С. А. 2016. Исследования в Западном городском районе Танаиса в 2012—2014 гг. (раскоп XXV). *Novensia*, 27, с. 123-180.

Арсеньева, Т. М., Науменко, С. А. 2004. Новые данные о фортификации Танаиса. *Боспорские Древности*, 7, с. 29-74.
Арсеньева, Т. М., Шолль, Т. Матера, М., Балюкевич-Рышковская, Б., Науменко, С. А. 2013. Исследования в Западном городском районе Танаиса в 2011 г. (раскоп XXV). *Novensia*, 27, с. 141-146.
Власов, В. П. 2005. Античные влияния в позднескифской керамике Крыма. *Боспорские исследования*,VII, с. 75-95.
Гаврилюк, Н. А. 2011. Обработка массового археологического материала античных поселений. *Методика полевых археологических исследований. Греческие и варварские памятники Северного Причерноморья*, 5, с. 7-17.
Гаврилюк, Н. А. 2017. *Лепная керамика Северного Причерноморья IX—VII*. Киев: Издатель Олег Филюк.
Гаврилюк, Н. А. 2013. Лепная керамика причерноморских памятников Европейского Боспора 1—4 вв. н. э. *Таврійські студії. Історичні науки*, 1 (43), с. 43-51.
Гаврилюк, Н. А. 2014. Кухонная керамика. В: Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А. (ред.). *Жилые дома Центрального квартала Ольвии*. Симферополь-Керчь: б.и., с. 435-485.
Гаврилюк, Н. А. 2016. Лепная керамика городища «Чайка». В: Попова, Е. А., Пежемский, Д. В., Беловинцева, Н. И., Егорова, Т. В. (ред.). *Очерки археологии Северо-Западного Крыма (по материалам городища «Чайка и некрополя у поселка Заозерное)*. Москва: б. и., с. 179-271.
Гаврилюк, Н. А., Винокуров, Н. И. 2016. Лепная керамика из слоя пожара времени боспоро-римской войны 44/45-49 гг. городища Артезиан. *Древности Боспора,* 20, с. 143-177.
Гаврилюк, Н. А., Молев, Е. А. 2013. Лепная керамика Китея. *Древности Боспора,* 17, с. 65-51.
Гаврилюк, Н. А., Соколова, О. Ю. 2007 Лепная керамика Нимфея. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А. (гл. ред.). *Античный мир и варвары на юге Украины и России. Скифия. Ольвия. Боспор*. Москва; Киев; Запорожье: Дикое поле, с. 257-342.
Гаврилюк, Н. А. 1981. *Лепная керамика Степной Скифии*. Автореферат диссертации к.и.н. Институт археологии НАН Украины.
Дашевская, О. Д. 1958. Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 248-272.
Дашевская, О. Д., Голенцов, А. С. 1999. Западно-Донузлавское городище в Крыму. В: Меликова, А. И. (ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: Архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: Институт археологии РАН, с. 161-177.
Дашевская, О. Д. 1991. *Поздние скифы в Крыму*. Москва: Наука.
Ильясов, Дж. Я. 2019. Тамги Бактрии/Тохаристана. В: Сулейманов, Р. Х. (ред.). *Тамги доисламской Центральной Азии*. Самарканд: МИЦАИ, с. 89-140.
Кастанаян, Е. Г. 1952. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 25, с. 249-288.
Кастанаян, Е. Г. 1981. Лепная керамика *Боспорских городов*. Ленинград: Наука.
Книпович, Т. Н. 1934. Опыт характеристики городищ у ст. Елизаветовской по находкам экспедиции Государственной академии истории материальной культуры в 1928 году. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*, 104, с. 90-101.
Кругликова, И. Т. 1951. Фанагорийская местная керамика из грубой глины. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 19, с. 87-106.
Кругликова, И. Т. 1954. О местной керамике Пантикапея и ее значении для изучения состава населения этого города. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 33, с. 78-113.
Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
Марченко, К. К. 1972. Лепная керамика V—III вв. до н. э. городища у станици Елизаветовской на Нижнем Дону. *Советская археология*, 1, с. 120-130.
Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.
Рубан, В. В. 1980. Раннеэллинистические лепные кратеры из Нижнего Побужья. *Советская археология,* 1, с. 287-290.
Синика, В. С., Меньшикова, В. А., Тельнов, Н. П. 2014. Лепные курильницы из памятников Северного Причерноморья IV—I вв. до н. э. *STRATUM plus*, 3, с. 65-101.
Смагулов, Э. А., Яценко, С. А. 2019. Знаки святилища Кайрагач. В: Сулейманов, Р. Х. (ред.). *Тамги доисламской Центральной Азии*. Самарканд: МИЦАИ, с. 228-248.
Стоянов, Р. В. 2016. Лепная керамика второй половины III — первой половины II до н. э. из раскопок поселения Артющенко I (1999—2006 гг.). *Боспорские исследования,* 32, с. 261-285.

Received 14.01.2020

Н. О. Гаврилюк[1], М. Матера[2]

[1]Доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_n@iananu.org.ua

[2]Доктор хаб., науковий співробітник Інституту археології Варшавського університету, ORCID 0000-0003-4913-0749, marcinmatera@uw.edu.pl

ЛІПНА КЕРАМІКА З ТАНАЇСА ЗА МАТЕРІАЛАМИ З РОЗКОПА XXV (закриті посудини)

Представлено ліпний керамічний комплекс західного району античного міста Танаїса. Новий матеріал з розкопу XXV показаний у порівнянні з ліпним посудом інших районів міста, опрацьованого свого часу Т. М. Арсеньєвою. Порівняння цих матеріалів з керамічним комплексом синхронних шарів античних центрів Північного Причорномор'я (колекції з міст європейського Боспору (Кітей, Артезіан і ін.), поселень і городищ Західного Криму («Чайка», Кульчук та ін.) та Нижнього Побужжя дозволить виявити загальні та специфічні риси ліпного керамічного комплексу з Танаїса і особливості етнічного складу населення цього міста. Розроблена Т. М. Арсеньєвою типологія ліпного посуду цього античного центру зберігає свою актуальність і в повній мірі використовується в цій роботі.

Для класифікації відібрано 225 і цілих, і фрагментованих ліпних посудин елліністичного та пізнішого часу з розкопу XXV (1999—2017 рр.) на території Західного міста Танаїса. В результаті класифікації за морфологічними ознаками посудин виділено 17 типів посуду. У статті досліджуються лише 10 типів закритих посудин п'яти видів: горщики, каструлі, глечики, кружки, кухлі, курильниці. Горщики представлені зразками трьох типів.

Горщики з дугоподібною в перетині шийкою (19 екз.), що становлять 8,44% досліджуваної колекції. Форма горщиків із дугоподібною в перетині шийкою традиційна для степових пам'яток Північного Причорномор'я. Простежується безперервна лінія розвитку таких посудин, починаючи з періоду пізньої бронзи. Їх виявляють у передскіфських і скіфських похованнях степової зони Північного Причорномор'я, а також у шарах античних центрів Нижнього Побужжя. У період еллінізму їх кількість скорочується в пам'ятках Побужжя, зрідка трапляються в кримських пам'ятках межі ер, але матеріали Танаїса свідчать, що горщики з дугоподібною шийкою в невеликій кількості в матеріалах античних пам'яток Східного Приазов'я «доживають» до IV—V ст. н. е.

Горщики з горлом у вигляді розтруба (80 екз.) становлять 35, 56% ліпної кераміки колекції розкопу XXV. З'явившись в Північному Причорномор'ї в VI ст. до н. е. в районі Борисфена або Ольвії, ці посудини поширюються на все Побужжя, а в V — першій половині IV ст. до н. е. — на всі античні пам'ятки Північного Причорномор'я і на всю територію Степової Скіфії. Ця форма була запозичена степовими скіфами у перших грецьких переселенців в IV ст. до н. е. і стала етнічно визначальним елементом степових скіфів не за походженням, а територіально. У Танаїсі горщики з горлом у вигляді розтруба переважають протягом усього періоду еллінізму.

Горщики з прямим горлом представлені фрагментами 10 посудин, тобто 4,44% ліпної кераміки. У таких горщиків короткий прямий вінчик із заокругленим, плоско зрізаним або загостреним краєм вінець і майже циліндричним горлом. Виділені вони Б. М. Граковим на матеріалах Кам'янського скіфського городища. Територія їх поширення — східні райони степу. У елліністичному Танаїсі їх виявляють нечасто.

Каструлі представлені 17 екз., що становить 7,56% колекції. У матеріалах кераміки розкопу XXV представлені каструлі трьох типів (з горизонтальними, вертикальними або підковоподібними ручками). Ліпні каструлі з'являються в Північному Причорномор'ї в матеріалах Борисфена, а потім Ольвії. Не підлягає сумніву, що такі посудини — імітація в ліпній техніці однією з найбільш поширених форм гончарного кухонного посуду. Є деякі особливості поширення каструль. Якщо, наприклад, для Ольвії більш характерні каструлі з горизонтальними ручками у вигляді наліпних джгутів, то в матеріалах боспорських пам'яток частіше виявляють каструлі з підковоподібними ручками. Для Танаїса і пам'яток Приазов'я також характерні каструлі з підковоподібними ручками.

Піфоси (20 екз.) — це безгорлі тарні посудини великих розмірів. Т. М. Арсеньєва вважає, що такі посудини були розповсюджені на городищах Нижнього Дону і в Прикубанні. Деякі з них використовуються мешканцями кримських античних пам'яток.

Глечики і кухлі — столові посудини з високим вигнутим або прямим горлом і ручкою повторюють форми гончарних сіроглиняних посудин.

Курильниці в досліджуваній колекції представлені двома посудинами: горщикоподібною і сферичною. Повний профіль у горщикоподібної курильниці з найбільшим розширенням тулуба у середній частині і орнаментацією косими канелюрами. Мініатюрні посудини, іграшки, моделі в досліджуваній колекції представлені 3 екз. — іграшками та пробною «технологічною» посудиною.

Наявність зооморфних ручок і тамгоподібних знаків і зображень на ліпній кераміці з розкопу XXV, дозволяє припустити проникнення до Танаїсу, особливо у III ст. н. е., більш «далеких» кочовиків.

Дослідження різних груп ліпних посудин в ліпному керамічному комплексі Танаїса свідчить про неоднорідність ліпного керамічного комплексу цієї античної пам'ятки і про те, що не можна весь ліпний посуд античних пам'яток вважати «варварським» і використовувати цю частину матеріальної культури як аргумент на підтвердження гіпотези про значну кількість варварів серед населення цієї античної пам'ятки, хоча вплив різного роду «варварів» на мешканців античного Танаїсу в період еллінізму посилюється.

К л ю ч о в і с л о в а: період еллінізму, Танаїс, ліпна кераміка, Північне Причорномор'я, Боспор, етнічний склад.

Н. А. Гаврилюк[1], М. Матера[2]

[1] Доктор исторических наук, Институт археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0002-2369-5701, gavrylyuk_n@iananu.org.ua
[2] Доктор хаб., научный сотрудник Института археологии Варшавского университета,
ORCID 0000-0003-4913-0749, marcinmatera@uw.edu.pl

ЛЕПНАЯ КЕРАМИКА ИЗ ТАНАИСА ПО МАТЕРИАЛАМ ИЗ РАСКОПА XXV (закрытые сосуды)

Представляется лепной керамический комплекс западного района античного города Танаиса. Новый материал из раскопа XXV показан в сравнении с лепной посудой других районов города обработанный в свое время Т. М. Арсеньевой. Сравнение этих материалов с керамическим комплексом синхронных слоев античных центров Северного Причерноморья (коллекции из городов Европейского Боспора (Китей, Артезиан и др.), поселений и городищ Западного Крыма («Чайка», Кульчук и др.) и Нижнего Побужья, позволит выявить общие и специфические черты лепного керамического комплекса из Танаиса и особенности этнического состава населения этого города. Разработанная Т. М. Арсеньевой типология лепной посуды этого античного центра сохраняет свою актуальность и в полной мере используется в этой работе.

Для классификации отобрано 225 и целых и фрагментированных лепных сосудов эллинистического и более позднего времени из раскопа XXV (1999-2017) на территории Западного города Танаиса. В результате классификации по морфологическим признакам сосудов выделено 17 типов сосудов. В статье исследуются лишь 10 типов закрытых сосудов пяти видов: горшки, кастрюли, кувшины, кружки, кружки, курильницы. Горшки представлены сосудам трех типов.

Горшки с дуговидной в разрезе шейкой (19 экз.), что составляют 8,44 % изучаемой коллекции. Форма горшков с дуговидной в разрезе шейкой традиционна для степных памятников Северного Причерноморья. Прослеживается непрерывная линия развития таких сосудов, начиная с периода поздней бронзы. Они встречаются в предскифских и скифских погребениях степной зоны Северного Причерноморья, а также в слоях античных центров Нижнего Побужья. В период эллинизма их количество сокращается в памятниках Побужья, изредка встречаются в крымских памятниках рубежа эр, но материалы Танаиса свидетельствуют, что горшки с дуговидной шейкой в небольшом количестве в материалах античных памятников Восточного Приазовья «доживают» до IV—V вв. н. э.

Горшки с горлом в виде раструба (80 экз.) составляют 35,56 % лепной керамики коллекции раскопа XXV. Появившись в Северном Причерноморье в VI в. до н.э. в районе Борисфена или Ольвии, эти сосуды распространяются на все Побужье, а в V — первой половине IV вв. до н. э. на все античные памятники Северного Причерноморья и на всю территорию Степной Скифии. Эта форма была заимствована степными скифами у первых греческих переселенцев и в IV вв. до н. э., и стала этнически определяющим элементом степных скифов не по происхождению, а территориально. В Танаисе горшки с горлом в виде раструба преобладают в течение всего эллинистического периода.

Горшки с прямым горлом представлены фрагментами 10 сосудов 4,44 % лепной керамики. У таких горшков короткий прямой венчик с закругленным, плоско срезанным или заостренным краем венчика и почти цилиндрическим горлом. Выделены они Б. Н. Граковым на материалах Каменского скифского городища. Территория их распространения — восточные районы степи. В эллинистическом Танаисе они встречаются редко.

Кастрюли представлены 17 сосудами, что составляет 7,56 % коллекции. В материалах керамики раскопа XXV представлены три типа кастрюль (с горизонтальными, вертикальными или подкововидными ручками). Лепные кастрюли появляются в Северном Причерноморье в материалах Борисфена, а потом Ольвии. Не подлежит сомнению, что такие сосуды — имитация в лепной технике одной из наиболее распространенных форм гончарной кухонной посуды. Есть некоторые особенности распространения кастрюль. Если, например, для Ольвии более характерны кастрюли с горизонтальными ручками в виде налепных жгутов, то в материалах боспорских памятников чаще встречаются кастрюли с подкововидными ручками. Для Танаиса и памятников Приазовья также характерны кастрюли с подкововидными ручками.

Пифосы (20 сосудов) — безгорлые тарные сосуды больших размеров Т. М. Арсеньева считает, что такие сосуды имели широкое распространение на городищах Нижнего Дона и в Прикубанье. Некоторые из них используются обитателями крымских античных памятников.

Кувшинчики и кружки, столовые сосуды с высоким изогнутым или прямым горлом и ручкой повторяют формы гончарных сероглиняных сосудов

Курильницы в исследуемой коллекции представлены двумя сосудами: горшковидным и сферическим. Полный профиль горшковидной курильницы с наибольшим расширением тулова в средней части и орнаментированный косыми каннелюрами. Миниатюрные сосуды, игрушки, модели в исследуемой коллекции представлены 3 экземплярами — игрушками и пробным «технологическим» сосудом.

Наличие зооморфных ручек и тамгоподобных знаков и изображений на лепной керамике из раскопа XXV, позволяет предположить проникновение, особенно в III в. н.э. более «дальних» кочевников.

Исследования различных групп лепных сосудов в лепном керамическом комплексе Танаиса свидетельствует о неоднородности лепного керамического комплекса этого античного памятника и о том, что нельзя всю лепную посуду античных памятников считать «варварской» и использовать эту часть материальной культуры в качестве аргумента в подтверждении гипотезы о значительном количестве варваров среди населения этого античного памятника, хотя влияние различного рода «варваров» на обитателей античного Танаиса в эллинистический период усиливается.

Ключевые слова: период эллинизма, Танаис, лепная керамика, Северное Причерноморье, Боспор, этнический состав.

References

Arseneva, T. M. 1965. Lepnaia keramika Tanaisa. I. Otkrytye sosudy. Drevnosti Nizhnego Dona. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 127, p. 169-201.

Arseneva, T. M. 1969. Lepnaia keramika Tanaisa. II. Gorshki. Antichnye drevnosti Podonia-Priazovia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 154, p. 173-220.

Arseneva, T. M. 1977. *Nekropol Tanaisa*. Moskva: Nauka.

Arseneva, T. M., Bezuglov, S. I., Tolochko, I. V. 2001. *Nekropol Tanaisa (raskopki 1981-1995 gg.)*. Moskva: Paleograf.

Arseneva, T. M., Iliashenko, S. M., Sholl,T., Matera, M., Naumenko, S. A. 2016. Issledovaniia v Zapadnom gorodskom raione Tanaisa v 2012-2014 gg. (raskop XXV). *Novensia*, 27, p. 123-180.

Arseneva, T. M., Naumenko, S. A. 2004. Novye dannye o fortifikatsii Tanaisa. *Bosporskie Drevnosti*, 7, p. 29-74.

Arseneva, T. M., Sholl, T. Matera, M., Baliukevich-Ryshkovskaia, B., Naumenko, S. A. 2013. Issledovaniia v Zapadnom gorodskom raione Tanaisa v 2011 g. (raskop XXV). *Novensia*, 27, p. 141-146.

Vlasov, V. P. 2005. Antichnye vliianiia v pozdneskifskoi keramike Kryma. *Bosporskie issledovaniia*, VII, p. 75-95.

Gavrylyuk, N. A. 1981. *Lepnaia keramika Stepnoi Skifii*. Avtoreferat dissertatsii k.i.n. Institut arkheologii NAN Ukrainy.

Gavrylyuk, N. A., Molev, E. A. 2013. Lepnaia keramika Kiteia. *Drevnosti Bospora*, 17, p. 65-51.

Gavrylyuk, N. A., Sokolova, O. Yu. 2007. Lepnaia keramika Nimfeia. In: Maslennikov, A. A., Gavriliuk, N. A. (eds.). *Antichnyi mir I varvary na iuge Ukrainy i Rossii. Skifiia. Olviia. Bospor.* Moskva; Kiev; Zaporozhe: Dikoe pole, p. 257-342.

Gavrylyuk, N. A. 2011. Obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala antichnykh poselenii. *Metodika polevykh arkheologicheskikh issledovanii. Grecheskie i varvarskie pamiatniki Severnogo Prichernomoria,* 5, p. 7-17.

Gavrylyuk, N. A. 2013. Lepnaia keramika prichernomorskikh pamiatnikov Evropeiskogo Bospora 1-4 vv. n. e. *Tavriiski studii. Istorichnie nauki*, 1 (43), p. 43-51.

Gavrylyuk, N. A. 2014. Kukhonnaia keramika. In: Kryzhitskii, S. D., Leipunskaia, N. A. (ed.). *Zhilye doma Tsentralnogo kvartala Olvii.* Simferopol; Kerch: b.i., p. 435-485

Gavrylyuk, N. A. 2016. Lepnaia keramika gorodishcha "Chaika". In: Popova, E. A., Pezhemskii, D. V., Belovintseva, N. I., Egorova, T. V. (eds.). *Ocherki arkheologii Severo-Zapadnogo Kryma (po materialam gorodishcha "Chaika" i nekropolia u poselka Zaozernoe)*. Moskva: n. p., p. 179-271.

Gavrylyuk, N. A. 2017. *Lepnaia keramika Severnogo Prichernomoria IX-VII.* Kyiv: Izdatel Oleg Filiuk.

Gavrylyuk, N. A., Vinokurov, N.I. 2016 Lepnaia keramika iz sloia pozhara vremeni bosporo-rimskoi voiny 44/45-4949 gg. Gorodishcha Artezian. *Drevnosti Bospora*, 20, p. 143-177.

Dashevskaia, O. D. 1958. Lepnaia keramika Neapolia i drugikh skifskikh gorodishch Kryma. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 64, p. 248-272.

Dashevskaia, O. D., Golentsov, A. S. 1999. Zapadno-Donuzlavskoe gorodishche v Krymu. In: Melikova, A. I. (ed.). *Evraziiskie drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: Arkhivnye materialy, publikatsii, stati.* Moskva: Institut arkheologii RAN, p.161-177.

Dashevskaia, O. D. 1991. *Pozdnieskify v Krymu*. Moskva: Nauka.

Iliasov, Dzh. Ya. 2019. Tamgi Baktrii / Tokharistana. In: Suleimanov, R. Kh. (ed.). *Tamgi doislamskoi Tsentralnoi Azii*. Samarkand: MITsAI, p. 89-140.

Kastanaian, E. G. 1952. Lepnaia keramika Mirmekiia i Tiritaki. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 25, p. 249-288

Kastanaian, E. G. 1981. *Lepnaia keramika Bosporskikh gorodov*. Leningrad: Nauka.

Knipovich, T. N. 1934. Opyt kharakteristiki gorodishch u st Elizavetovskoi po nakhodkam ekspeditsii Gosudarstvennoi akademii istori i materialnoi kultury v 1928 godu. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istori i materialnoi kultury*, 104, p. 90-101.

Kruglikova, I. T. 1951. Fanagoriiskaia mestnaia keramika iz gruboi gliny. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 19, p. 87-106.

Kruglikova, I. T. 1954. O mestnoi keramike Pantikapeia I ee znachenii dlia izucheniia sostava naseleniia etogo goroda. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 33, p. 78-113.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.

Marchenko, K. K. 1972. Lepnaia keramika V - III vv. do n. e. gorodishcha u stanitsi Elizavetovskoi na Nizhnem Donu. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 120-130.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. - III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki.* Simferopol: Biznes-Inform.

Ruban, V. V. 1980. Ranneellinisticheskie lepnye kratery iz Nizhnego Pobuzhia. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 287-290.

Sinika, V. S., Menshikova, V. A., Telnov, N. P. 2014. Lepnye kurilnitsy iz pamiatnikov Severnogo Prichernomoria IV-I vv. do n. e. *STRATUM plus*, 3, p. 65-101.

Smagulov, E. A., Yatsenko, S. A. 2019. Znaki sviatilishcha Kairagach. In: Suleimanov, R. Kh. (ed.). *Tamgi doislamskoi Tsentralnoi Azii*. Samarkand: MITsAI, p 228-248.

Stoianov, R. V. 2016. Lepnaia keramika vtoroi poloviny III - pervoi poloviny II do n. e. iz raskopok poseleniia Artiushchenko I (1999-2006 gg.). *Bosporskie issledovaniia*, 32, p. 261-285.

УДК 903.23(477.62)"637" https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.099

А. В. Корохіна, Я. П. Гершкович *

КЕРАМІКА ПОСЕЛЕННЯ ГЛИБОКЕ ОЗЕРО 2

Розглядаються питання морфологічної класифікації керамічного посуду багатошарового поселення Глибоке Озеро 2 (бережнівсько-маївська зрубна культура, XV—XIV ст. до н. е., та початок постзрубного часу, кінець XIII—XII ст. до н. е.).Висвітлено типологічну структуру колекції. Здійснено її стратиграфічний аналіз із залученням статистичниих методів до обгрунтування хронологічної зміни співвідношення основних морфологічних таксонів. Апробовано методику порівняння класифікацій посуду близьких за часом пам'яток різних територій, оброблених за єдиною методикою.

К л ю ч о в і с л о в а: поселення Глибоке Озеро 2, доба пізньої бронзи, кераміка, класифікація, типологія, стратиграфія, статистичний аналіз.

Вступ

Пропонована до уваги стаття є частиною роботи із систематизації та інтерпретації матеріалів багатошарового поселення Глибоке Озеро 2 (БМЗК та початок постзрубного часу), що в середній течії Сіверського Дінця. Розглядаються питання морфологічної класифікації керамічного посуду пам'ятки, проводиться зіставлення отриманих даних зі схемою, розробленою на аналогічних методичних засадах для посуду Суботівського городища у Середньому Подніпров'ї (Гершкович 2016). Доречність саме такого порівняння зумовлена відсутністю аналогічних (оброблених за прийнятою авторами методикою та придатних до порівняння) пам'яток зрубної спільноти або генетично споріднених з нею постзрубних утворень. Різна культурна, територіальна та певна хронологічна розбіжність Суботівського городища та поселення Глибоке Озеро 2 у цьому випадку до уваги не приймається.

Поселення Глибоке Озеро 2 розташоване біля с. Закотне, Краснолиманського р-ну Донецької обл., досліджувалося у 1991 р. Тут виявлена низка жител та господарських ям, встановлений зв'язок об'єктів та знахідок з окремими літологічними нашаруваннями та неодноразові випадки прямої стратиграфії жител (Гершкович 1995; 1998, с. 63, 86—87). Всього виділено чотири стратиграфічні шари (I—IV) з поділом шару II та III на два горизонти кожний. Шар I відповідає другому етапу БМЗК, що має бути синхронним другому періоду сабатинівської культури, шари II—IV — загалом постзрубного часу.

Як і для інших будь-яких поселень, глиняний посуд здебільшого фрагментований. Під час розкопок до колекції був відібраний майже весь керамічний матеріал. Загальна його кількість сягає близько 7000. Як і для Суботівського городища, обробка у камеральних умовах передбачала виявлення максимально повного набору посудин. Для ототожнення фрагментів з окремими посудинами брались до уваги колір і товщина фрагментів, їхнє профілювання, деталі орнаменту, розміри, характер формувальної маси, обпалу та інші показові риси. Умовно окремим екземпляром вважався кожен фрагмент верхньої частини посудини, що не стикувався будь-яким чином з іншими фрагментами.

Характеристика колекції, методика, технічні засоби

Терміни. Для найменування конструктивних частин посудин у цій роботі прийняті терміни, відповідні тим, що застосовувалися в дослідженні кераміки Суботівського городища (Гершкович 2016) та є близькими термінам методики В. Ф. Генінга (1973; 1992).

Характеристика колекції та її розподіл в нашаруваннях пам'ятки. Колекція складається із

* КОРОХІНА Анастасія Вікторівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-6123-6285, *a.v.korokhina@gmail.com*

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-5915-1300, *yagershko@ukr.net*

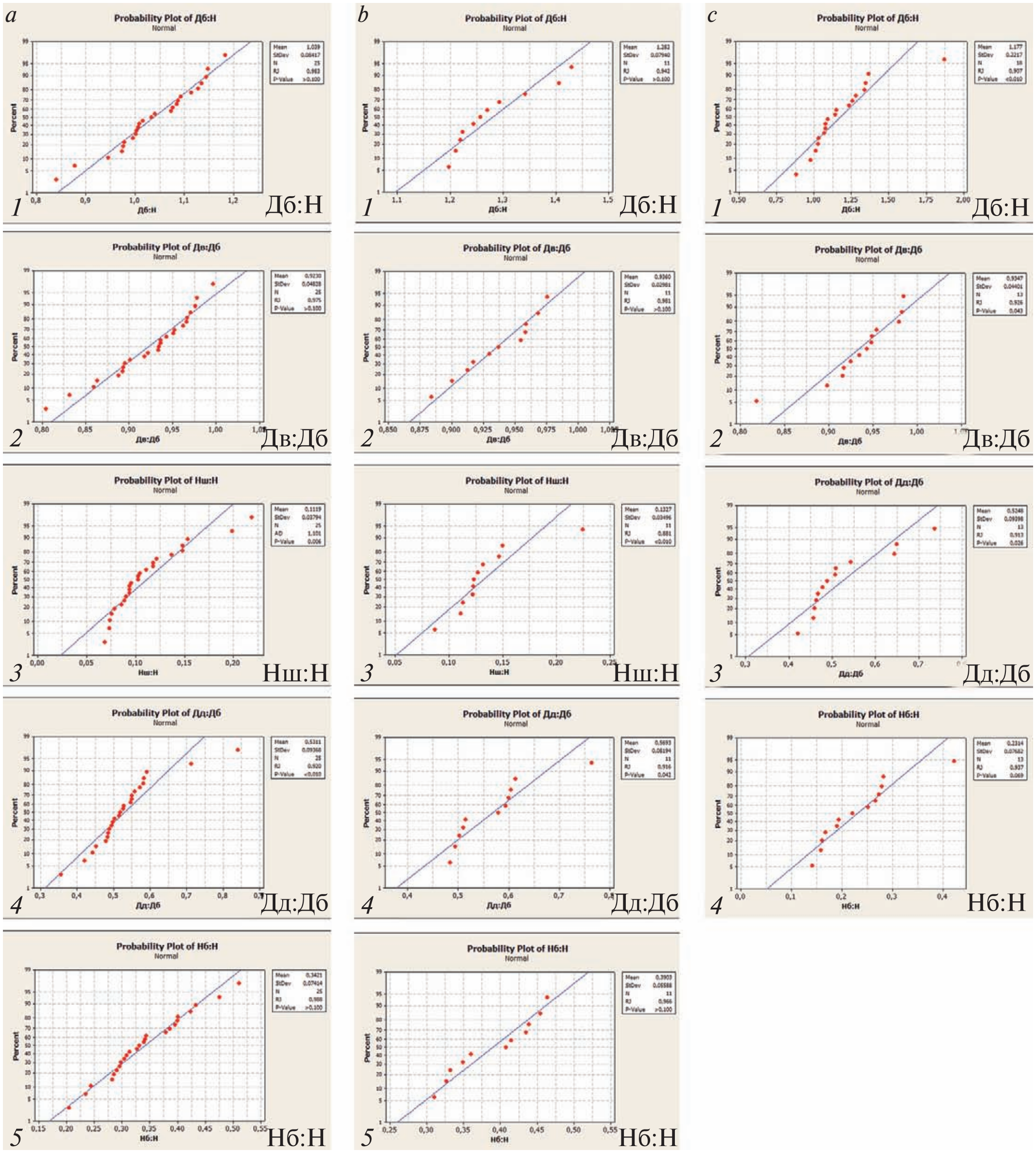

Рис. 1. Результати тестів на нормальний розподіл ознак: категорії «горщики» (*a*); категорії «чаші» (*b*); категорії «слоїки» (*c*)

Fig. 1. Results of normality tests of pots features (*a*); of cups features (*b*); of jars features (*c*)

882 умовних екземплярів глиняних ємностей, діагностичних з точки зору атрибуції форми, орнаменту та/чи об'єму (за винятком майже повністю недіагностичних денець). З них для морфометричного аналізу придатні 833 екземпляри верхніх частин посудин з відомим діаметром, з яких посуду — 812 одиниць. Таким чином, об'єм добірки виявився близьким до суботівського, де виділено 940 екземплярів.

У табл. 1 наведено дані щодо розподілу фрагментів, придатних до морфометричного аналізу, а також типів фрагментів за ступенем повноти профілю за шарами та горизонтами поселення.

За ступенем повноти профілю виділено три типи фрагментів, різною мірою придатних для морфометричного аналізу та побудови класифікації:

1) *повні профілі* — такі, що утворюють контур вертикального перетину посудини, який зберігся або доступний для реконструкції на повну висоту, з відомим діаметром;

2) *неповні профілі* — такі, що утворюють контур вертикального перетину посудини, який зберігся або доступний для реконструкції на неповну висоту (мінімум до рівня боків або на більшу частину висоти), але дозволяє скласти думку про принципові морфологічні особливості посудини, з відомим діаметром;

3) *дрібні вінця*. Помітно, що в цілому по колекції та в межах шарів повні профілі складають близько 10 %, неповні діагностичні профі-

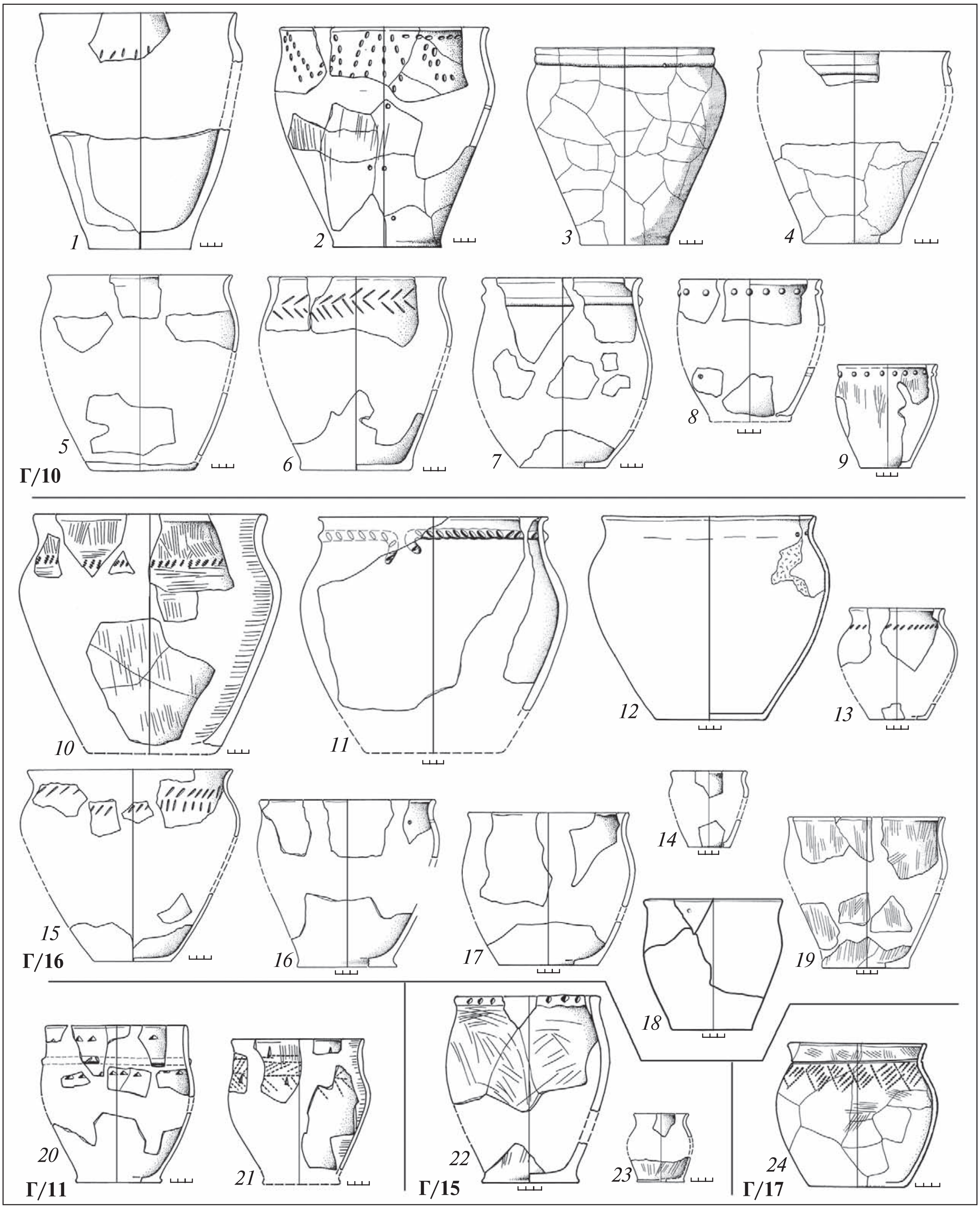

Рис. 2. Горщики з поселення Глибоке Озеро 2
Fig. 2. Pots from the Hlyboke Ozero 2 settlement

лі — близько 1/3, кількість дрібних вінець коливається у межах близько 40—70 % (табл. 1).

У вузькому стратиграфічному контексті, що відповідає прив'язці до конкретного стратиграфічного шару, зафіксовано 554 фрагментів верхніх частин посуду (68 % загальної вибірки). З них 251 одиниць складають повні та неповні діагностичні профілі, що є основною вибіркою дослідження. Кількість придатних до аналізу фрагментів з четвертого шару поселення — незначна, що не дозволяє долучити їх до статистичних зіставлень.

Очевидно, що різні за ступенем збереженості профілі різною мірою придатні до вирі-

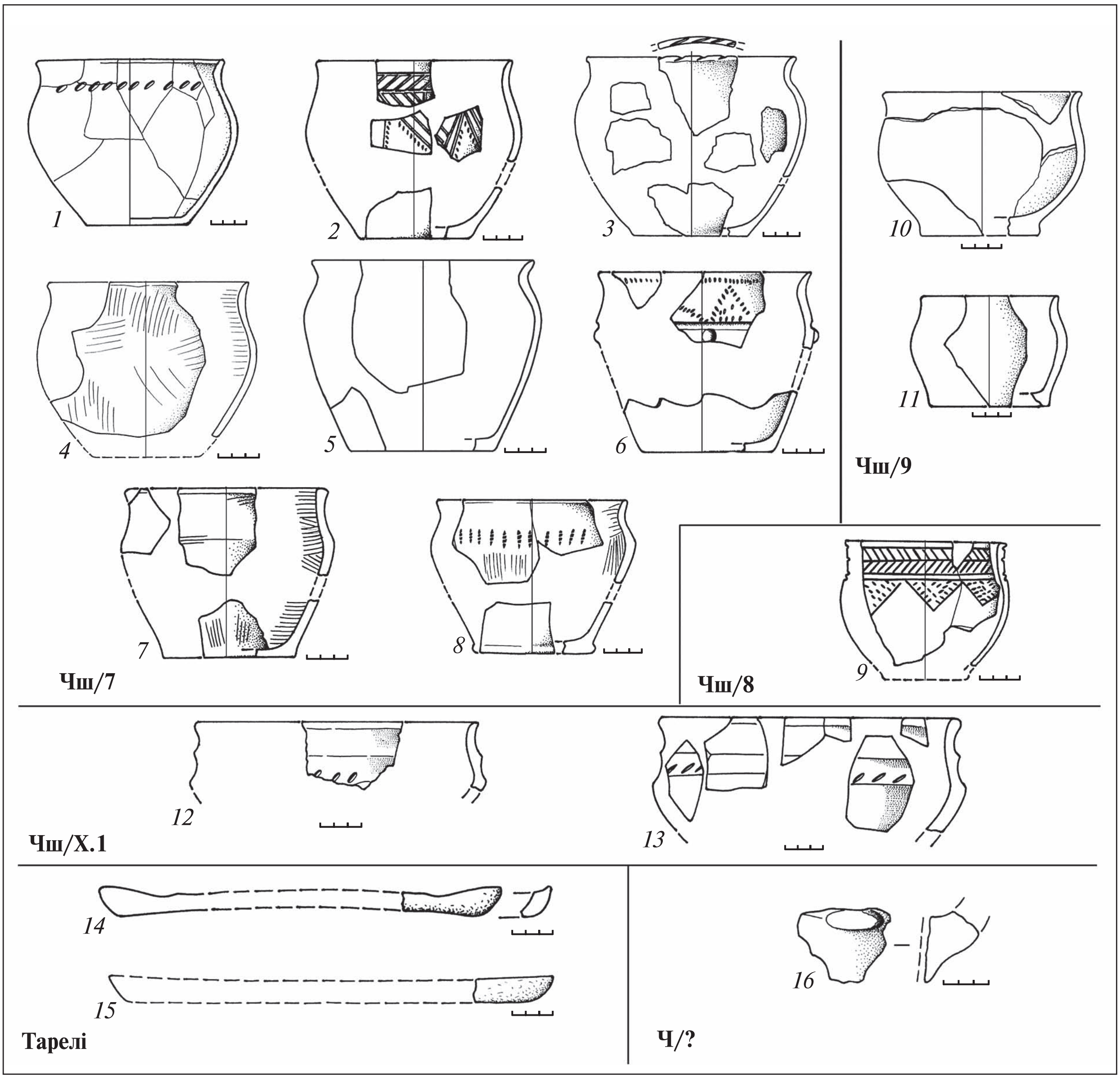

Рис. 3. Чаші (*1—13*) та інші категорії посуду (*14—16*) із поселення Глибоке Озеро 2

Fig. 3. Cups (*1—13*) and other pottery categories (*14—16*) from the Hlyboke Ozero 2 settlement

шення конкретних завдань дослідження (докладніше див. нижче). Зазначимо, що в більшості випадків як за дрібними вінцями, так і за неповними профілями неможливо точно відрізнити слоїки від мисок; горщики з високими боками — від чаш. Дрібні вінця можуть бути проаналізовані з точки зору зв'язку діаметру вінець із об'ємом посудин.

Методика аналізу. Класифікація кераміки проведена на основі методики, апробованої на матеріалах Суботівського городища білогрудівсько-чорноліської культури (Гершкович 2016, с. 82—94). Наразі специфіка дослідження полягала в завданні інтеграції нового матеріалу до вже запропонованої класифікаційної схеми. Розглянемо докладніше принципи та процедуру структурування матеріалу.

Класифікаційна схема за структурою — ієрархічна, з поділом на категорії й типи, для якого залучалися повні та неповні діагностичні профілі.

Категорії — основний типоутворюючий таксон пропонованої схеми. Це групи посудин, подібних за конструкцією та морфологією (формою, пропорціями конструктивних частин). Категорії переважно без перепон виділяються візуально, у чому вбачається, передусім, вплив на формотворення універсальних функціональних стереотипів.

Морфологічні ознаки в межах категорій часто корелюють з неморфологічними (стиль

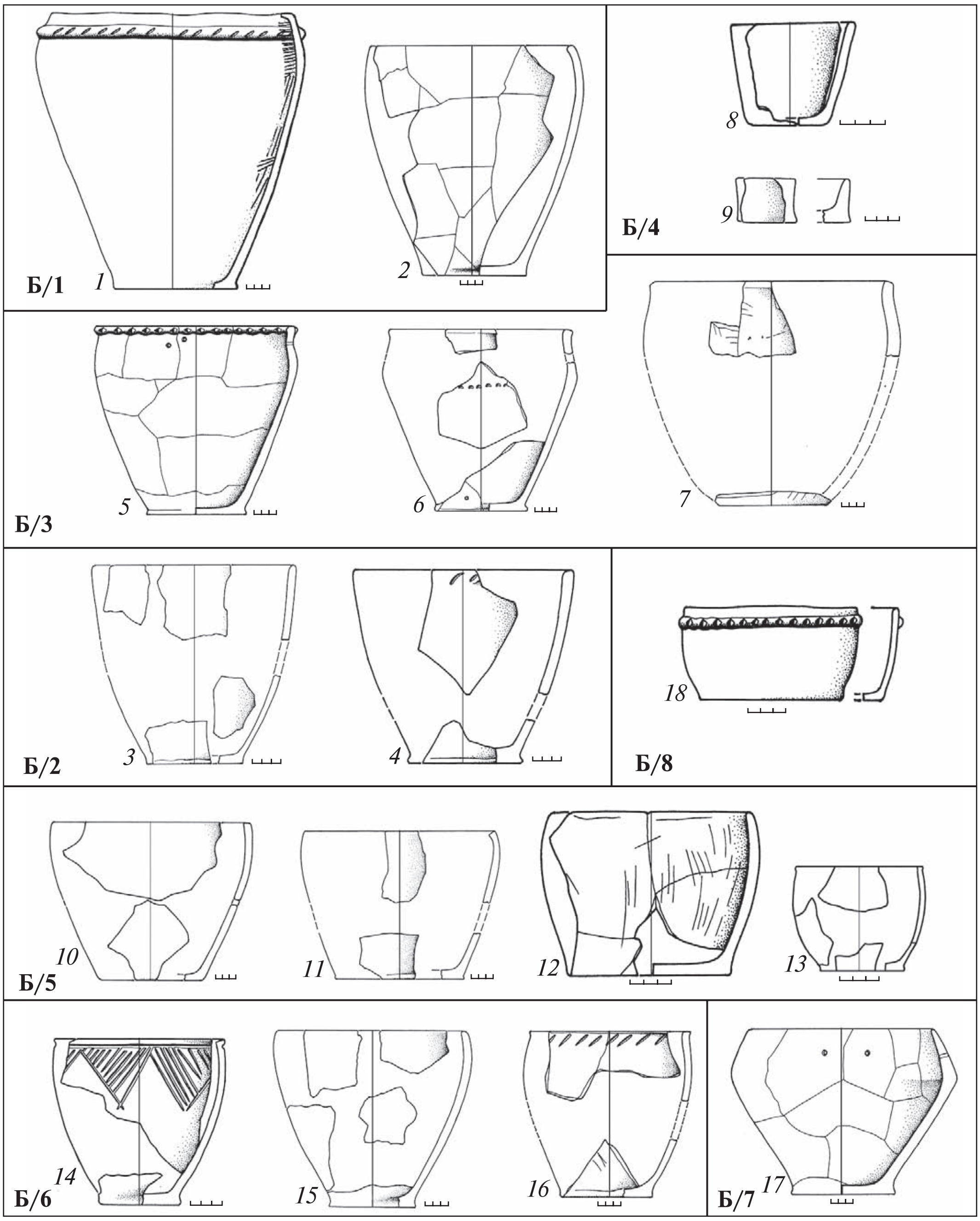

Рис. 4. Слоїки з поселення Глибоке Озеро 2

Fig. 4. Jars from the Hlyboke Ozero 2 settlement

орнаменту, об’єм та/чи технологічні параметри). Переважання функціонального «змісту» на даному рівні дозволяє дослідникам відрізняти «горщики», «миски», «кубки» і т. і. незалежно від часу та місця їх виробництва [1]. Ця ж властивість зближує дослідницькі класифікації з етнографічними (Rice 1987, p. 215—219).

Із шести основних категорій посуду, виділених на Суботівському городищі, в Глибокому Озері 2 представлені чотири: *горщики, слоїки, чаші й, ймовірно, черпаки* (маємо лише дрібний уламок ручки). Новою категорією є *тарелі*. Також є т. зв. *«пательні»*, які традиційно визначаються як технічна кераміка, тому не залучені до класифікації посуду.

Універсальні відмінності категорій у цьому дослідженні визначаються специфічним поєднанням ключових ознак їхньої конструкції та пропорційності.

Горщики в Глибокому Озері 2 мають однакову структуру: вінця + шийка + плече + при-

[1] Утім, співвідношення дослідницьких та етнографічних класифікацій у цьому питанні може бути неоднозначним (Rice 1987, p. 280—282).

донна частина + денце, чим уподібнюються до чаш та кубків. Від перших відрізняються загальними пропорціями та середнім об'ємом [2], від других — пропорціями шийки.

Серед *слоїків* виділяють два варіанти структури: 1) вінця + плече + придонна частина + денце; 2) вінця + придонна частина + денце. Конструктивно вони близькі до мисок, від яких відрізняються загальними пропорціями та середньою відносною шириною денця. Певні екземпляри посуду можуть поєднувати морфологічні особливості слоїків з нетипово широкими для цієї категорії загальними пропорціями, що формально дозволяє розглядати їх як перехідний різновид до категорії «миски».

Відома також проблема атрибуції банкоподібних форм із «фальшивою шийкою» (що не раз зазначалося як характерна риса сабатинівських, ранньобілозерських, зрубних та постзрубних комплексів (Лесков 1970, с. 16—17, рис. 9—10; Пряхин, Беседин 1989, с. 118; Гершкович 1997, с. 131; 2016, табл. 16; Берестнев 2001, с. 90, рис. 79; Ромашко 2013, с. 87—88, табл. 14 та ін. [3]). У випадках нечітко виділеної шийки ми враховували особливості її внутрішнього профілю: якщо він дозволяв припустити

[2] У колекції, що розглядається, на відміну від суботівської, межа між горщиками та чашами за ознакою загальних пропорцій досить нечітка.

[3] Такі форми розглядалися дослідниками як у межах таксону «банки», так і в межах перехідних різновидів («банкоподібні» або «горщикоподібні»).

Таблиця 1. **Розподіл типів фрагментів у керамічній колекції поселення Глибоке Озеро 2**

Table 1. **Distribution of fragment types in the assemblage of the Hlyboke Ozero 2 settlement**

Тип фр-тів/ Контекст	Повні профілі (екз./%)	Неповні профілі (екз./%)	Дрібні вінця (екз./%)	Усього (екз./% колекції)
Колекція	56/7	270/33	486/60	812/100
У вузькому стратиграфічному контексті	53/10	198/36	303/54	554/100
Шар I	9/12	34/44	34/44	77/100
Шар II	18/10	67/37	97/53	182/100
Шар III	26/9	96/33	167/58	289/100
Шар IV	0/-	1/-	5/-	6/100
Гор-т 1	9/12	34/44	34/44	77/100
Гор-т 2а	7/16	11/25	26/59	44/100
Гор-т 2b	8/9	18/20	63/71	89/100
Гор-т 3а	26/19	30/22	83/60	139/100
Гор-т 3b	8/10	24/31	46/59	78/100
Гор-т 4	0/–	1/–	5/–	6/100

наявність шийки як зливного пристрою [4], посудина долучалася до категорії горщиків. Якщо внутрішній контур профілю не передбачав зливу — шийка визначалася як «фальшива».

По одному варіанту структури відомо для чаш (вінця + шийка + плече + придонна частина + денце) і тарелей (вінця + придонна частина + денце).

Поділ категорій на *типи* здійснюється на основі аналізу пропорцій.

Окрім цього, увесь масив верхніх фрагментів, включаючи дрібні вінця, розподілявся на *відділи — профільованих* та *непрофільованих* посудин. Цей поділ є допоміжним: у цьому випадку він дозволяє непрямо простежити співвідношення основних таксонів-категорій (слоїки та горщики), при тому, що наявність/відсутність виділеної шийки не є самодостатнім типоутворюючим критерієм.

Щодо технічних прийомів та правил класифікації, відсилаємо читача до попередньої публікації (Гершкович 2016, с. 86). Додамо наступне.

Під час обробки колекції Глибокого Озера 2 на першому етапі проводився тест на нормальний розподіл значень ознак-пропорцій для кількісно репрезентативних категорій — «горщики», «чаші» та «слоїки». Для перевірки розподілу застосований тест Шапіро-Уілкса для малих вибірок. Статистичні процедури виконано в програмі Minitab (www.minitab.com).

За даними рис. 1а—1с помітно, що, хоч в рядах значень намічаються певні розриви та викиди, статистично вони не значущі. В окремих випадках нормальність розподілу порушується за рахунок одиничних викидів (рис. 1а: 3—4; 1b: 3—4; 1c: 1, 4). Таким чином, слід визнати, що в межах категорій пропорційні стандарти посуду досить однорідні.

Утім, з метою уніфікації методики та порівняння двох колекцій, ми користувалися апробованою раніше процедурою: інтервали виділялися за розривами на діаграмах розсіювання, а потім умовно зіставлялися з уже відомими (Гершкович 2016, табл. 16). Типи конструювалися як варіанти поєднання різних інтервальних груп.

Під час аналізу були виділені нові інтервальні групи. Для категорії горщиків — це групи Іа за Нш:Н (дуже низька шийка, значення 0,069—0,154), IV за Дд:Дб (дуже широке дно, значен-

[4] Злив — основна функція цієї частини, за О. О. Бобринським, згідно з методикою якого «шийка» визначається як «щока» (Бобринский 1988, с. 6).

ня 0,713—0,841). Для чаш: група Ia за Дб:Н (середні загальні пропорції, значення 1,198—1294). Для слоїків: група III за Дб:Н (дуже широкі загальні пропорції, значення 1,871), III за Дд:Дб (широке денце, значення 0,421).

На завершальному етапі дослідження автори вдалися до спроби стратиграфічної інтерпретації розробленої схеми: було проведено пошук закономірності розподілу відділів та категорій посуду за шарами та горизонтами поселення. Для цього застосовано аналіз відносних частот представленості цих морфологічних таксонів у шарах та горизонтах за допомогою тесту χ^2 (хі-квадрат) Пірсона (Shennan 1988, p. 65—70; Bishop 2017, p. 71—72). Статистичний аналіз виконаний у програмі Minitab (www.minitab.com).

Результати

Класифікація посуду. *Горщики* (25 екз.). Виділено п’ять типів: масові — Г/10, Г/16, нечисленні — Г/11, Г/15, Г/17. Три типи невідомі за матеріалами Суботова (Г/15, Г/16, Г/17). Типи характеризуються таким складом інтервальних груп.

Тип Г/10: III (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + Ia (Нш:Н) + III (Дв:Дб) = 9 екз. Широкі загальні пропорції, стягнуті вінця, низька шийка та широке денце. Від «чорноліського» типу Г/10 відрізняється в середньому нижчою шийкою (рис. 2: 1—9).

Тип Г/11: III (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + II (Нш:Н) + III (Дв:Дб) = 2 екз. Широкі загальні пропорції, стягнуті вінця, середні пропорції шийки та широке денце (рис. 2: 20—21).

Тип Г/15: III (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + Ia (Нш:Н) + IV (Дв:Дб) = 2 екз. Широкі загальні пропорції, стягнуті вінця, низька шийка й дуже широке денце (рис. 2: 22—23).

Тип Г/16: IV (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + Ia (Нш:Н) + III (Дв:Дб) = 10 екз. Дуже широкі загальні пропорції, стягнуті вінця, низька шийка й широке денце (рис. 2: 10—19).

Тип Г/17: IV (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + Ia (Нш:Н) + IV (Дв:Дб) = 1 екз. Дуже широкі пропорції, стягнуті вінця, низька шийка й дуже широке денце (рис. 2: 24).

Чаші (11 екз.). Виділено три типи, усі невідповідні чорноліським. Переважає тип Чш/7, інші — нечисленні. Типи характеризуються таким складом інтервальних груп.

Тип Чш/7: Ia (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + III (Дв:Дб) = 8 екз. Середні загальні пропорції, відкриті, низька шийка й широке денце (рис. 3: 1—8).

Тип Чш/8: Ia (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + II (Нш:Н) + III (Дв:Дб) = 1 екз. Середні загальні пропорції, відкриті, середньої висоти шийка та широке денце (рис. 3: 9).

Тип Чш/9: II (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + III (Дв:Дб) = 2 екз. Широкі загальні пропорції, відкриті, низька шийка та широке денце (рис. 3: 10—11).

Окрім цього, за фрагментованими екземплярами можна умовно атрибутувати чаші дуже широких пропорцій, без можливості співвіднесення з конкретним типом (*Чш/X.1*) (рис. 3: 12—13). Останні походять від гостроребрих чаш зрубної традиції.

Слоїки (18 екз.) виявляють типологічне різноманіття. Представлені всі типи, відомі за Суботівським городищем, ще два (Б/7 та Б/8) аналогій у цій пам’ятці не мають. Типи характеризуються наступним складом інтервальних груп.

Тип Б/1: I (Дб:Н) + I (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + I (Дд:Дб) + II (Нб:Н) = 2 екз. Широкі загальні пропорції, закриті, без шийки, з помірно широким денцем та високими боками (рис. 4: 1—2).

Тип Б/2: I (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + I (Дд:Дб) + I (Нб:Н) = 2 екз. Широкі загальні пропорції, відкриті, без шийки та без боків, помірно широке денце (рис. 4: 3—4).

Тип Б/3: I (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + II (Нш:Н) + I (Дд:Дб) + II (Нб:Н) = 3 екз. Широкі загальні пропорції, закриті, з «фальшивою шийкою», помірно широким денцем, високими та середніми боками (рис. 4: 5—7).

Тип Б/4: II (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + I (Дд:Дб) + I (Нб:Н) = 2 екз. Дуже широкі загальні пропорції, відкриті, боки та шийка відсутні, помірно широке денце (рис. 4: 8—9).

Тип Б/5: II (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + I (Дд:Дб) + II (Нб:Н) = 4 екз. Дуже широкі загальні пропорції, закриті, без шийки, денце помірно широке, високі й середні боки (рис. 4: 10—13).

Тип Б/6: I (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + I (Дд:Дб) + II (Нб:Н) = 3 екз. Широкі загальні пропорції, закриті, шийка відсутня, денце помірно широке, високі й середні боки (рис. 4: 14—16).

Тип Б/7: II (Дб:Н) + I (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + I (Дд:Дб) + II (Нб:Н) = 1 екз. Дуже широкі загальні пропорції, закриті, без шийки, денце помірно широке, середньої висоти боки (рис. 4: 17).

Тип Б/8: III (Дб:Н) + II (Дв:Дб) + I (Нш:Н) + II (Дд:Дб) + I (Нб:Н). Один екземпляр, що сут-

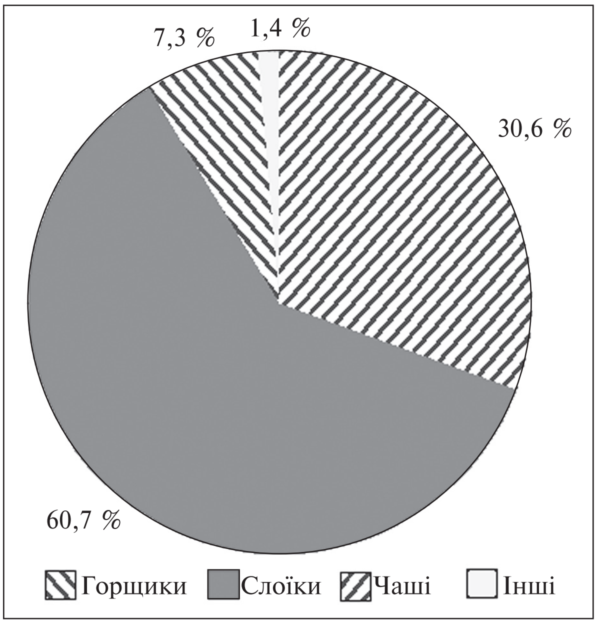

Рис. 5. Розподіл відносної частоти категорій посуду на поселенні Глибоке Озеро 2

Fig. 5. Distribution of pottery categories relative frequency on the Hlyboke Ozero 2 settlement

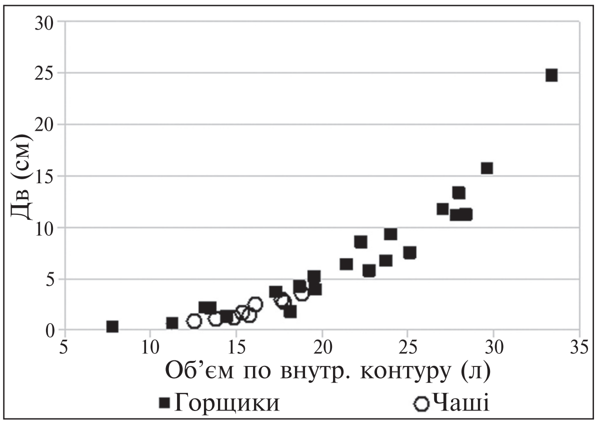

Рис. 6. Залежність об'єму та діаметру вінець горщиків і чаш поселення Глибоке Озеро 2

Fig. 6. Correlation of volume and rims diameter of pots and cups of the Hlyboke Ozero 2 settlement

тєво вирізняється з-поміж інших дуже широкими загальними пропорціями (за якими він фактично підпадає під визначення «миска») та широким денцем, що морфологічно зближує його з пательнями (рис. 4: 18). У літературі інтерпретація подібних форм неоднозначна: відомі їхні визначення як «банки» (Пряхин, Беседин 1989, рис. 6) або «баночні чашоподібні» (Мочалов 2008, табл. 54).

До рідкісних категорій також належать *черпак (?)*, представлений уламком ручки (рис. 3: 16) і *тарелі* (рис. 3: 14—15).

Співвідношення класифікаційних схем Суботівського городища та Глибокого Озера 2 наведено в табл. 2. Помітно, що типологічний склад суботівської колекції значно ширший. У ній представлено 10 категорій та 45 типів посуду, в Глибокому Озері 2 — 5 категорії та 18 типів. З 11 категорій пам'ятки поділяють 4, з 55 типів — усього 7, що цілком природно з огляду на різну культурну, територіальну та хронологічну специфіку порівнюваних комплексів. Типологічний склад горщиків та чаш у Глибокому Озері 2 вужчий, а слоїків — ширший за суботівську колекцію.

Стратиграфічна інтерпретація

Аналізуючи розроблену схему, ми простежили співвідношення відділів і категорій посуду з шарами та горизонтами поселення. Примітно, що заповнення об'єктів-жител (в нижній частині) надає занадто малу кількість матеріалу для зіставлень.

Діаграма відносної частоти категорій у колекції (рис. 5), в цілому, дає картину, характерну для пам'яток, пов'язаних зі зрубною традицією. Переважають банки (61 %), горщики становлять 31 %, чаші — 7,0 % (порівняй суботівську традицію: Гершкович 2016, с. 94, рис. 19). Можна було б припустити, що відсутність мисок у колекції пояснюється тим, що їх не вдалося розпізнати серед фрагментованих екземплярів, але при широкому їх використанні проблеми виділення серед маси інших категорій посуду просто би не існувало.

Побіжно слід зазначити, що все ж є можливість розрізняти горщики та чаші за фрагментами дрібних вінець, використовуючи ознаку об'єму, а точніше — пов'язані з нею дані щодо діаметру вінець. На рис. 6 представлено діаграму розсіювання, що відображає залежність цих ознак для категорій горщиків та чаш. Помітно, що діапазон значень для чаш значно вужчий за такий для горщиків. Отже, профільовані вінця діаметром понад 20 см достатньо впевнено можна співвідносити з горщиками. І все ж ця інформація до аналізу не долучалася, оскільки відсутність ідентичного методу атрибуції слоїків та мисок за дрібними вінцями створить очевидний дисбаланс у співвідношенні основних категорій.

На етапі стратиграфічної інтерпретації до вибірки було залучено лише ті екземпляри, стратиграфічне положення яких можна однозначно пов'язати з тим або іншим шаром/горизонтом, тобто ті, що мають «вузький хро-

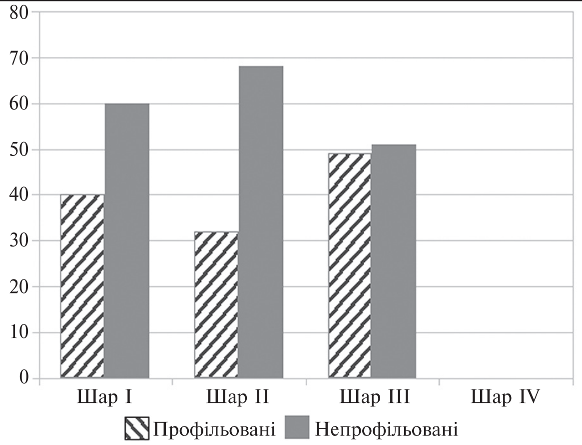

Шари / Відділи	Шар I (екз./%)	Шар II (екз./%)	Шар III (екз./%)	Шар IV (екз./%)
Профільовані	30/40	64/32	141/49	3/-
Непрофільовані	45/60	136/68	146/51	4/-
Усього	75/100	200/100	287/100	7/100

a

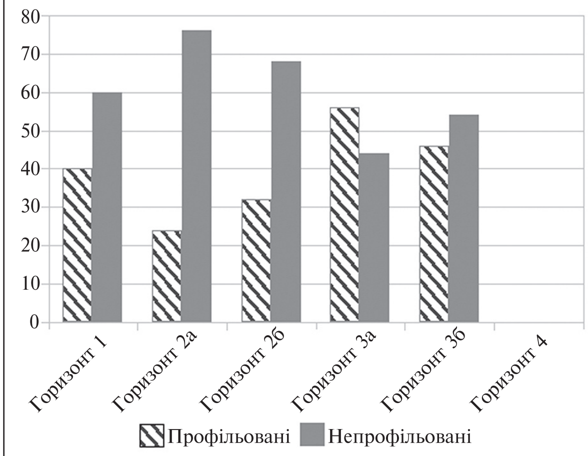

Гор-ти / Відділи	Гор-т 1 (екз./%)	Гор-т 2а (екз./%)	Гор-т 2б (екз./%)	Гор-т 3а (екз./%)	Гор-т 3б (екз./%)	Гор-т 4 (екз./%)
Профільо-вані	30/40	9/24	34/32	67/56	36/46	3/-
Непрофі-льовані	45/60	29/76	73/68	53/44	43/54	4/-
Усього	75/100	38/100	107/100	120/100	79/100	7/100

b

Рис. 7. Розподіл частоти й відносної частоти відділів «профільовані» та «непрофільовані» у шарах (*a*) та у горизонтах (*b*) поселення Глибоке Озеро 2

Fig. 7. Distribution of frequency and relative frequency of sections “inflected” and “uninflected” in layers (*a*) and in horizons (*b*) of the Hlyboke Ozero 2 settlement

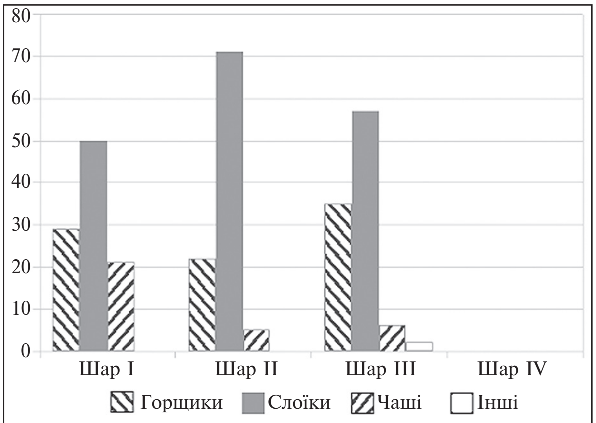

Шари / Категорії	Шар I (екз./%)	Шар II (екз./%)	Шар III (екз./%)	Шар IV (екз./%)
Горщики	7/29	13/22	46/35	1/-
Слоїки	12/50	43/71	76/57	2/-
Чаші	5/21	3/5	8/6	0/-
Інші	0/0	0/0	3/2	0/-
Усього	24/100	59/100	133/100	3/100

a

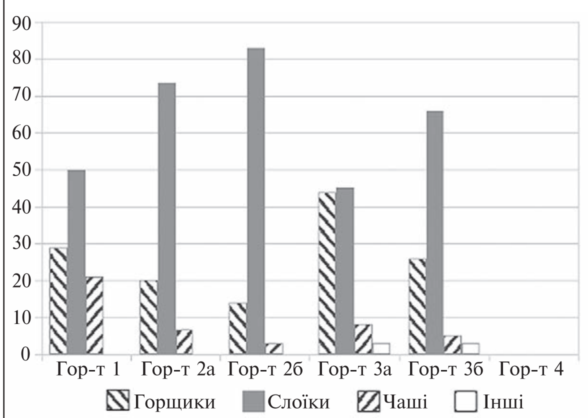

Гор-ти / Категорії	Гор-т 1 (екз./%)	Гор-т 2а (екз./%)	Гор-т 2б (екз./%)	Гор-т 3а (екз./%)	Гор-т 3б (екз./%)	Гор-т 4 (екз./%)
Горщики	7/29	3/20	4/14	27/44	10/26	1/-
Слоїки	12/50	11/73,5	24/83	28/45	25/66	2/-
Чаші	5/21	1/6,5	1/3	5/8	2/5	0/-
Інші	0/0	0/0	0/0	2/3	1/3	0/-
Усього	24/100	15/100	29/100	62/100	38/100	3/100

b

Рис. 8. Розподіл частоти й відносної частоти категорій посуду у шарах (*a*) та у горизонтах (*b*) поселення Глибоке Озеро 2

Fig. 8. Distribution of frequency and relative frequency of pottery categories in layers (*a*) and in horizons (*b*) of the Hlyboke Ozero 2 settlement

нологічний контекст» (569 екз. = 70 % вибірки, придатної для морфометричного аналізу, табл. 1).

Передусім розглянемо розподіл відділів (рис. 7—8). За загального переважання непрофільованих посудин, їхня доля зростає від 60 % у шарі I до майже 70 % у шарі II та падає до 50 % у шарі III. Протилежна динаміка засвідчена для профільованих форм: шар I — 40 %, шар II — майже 30 %, шар III — 50 % (рис. 7:

а). Порівняння долі відділів за горизонтами засвідчує близький результат: помітно зниження долі профільованих форм в обох горизонтах шару II з незначним зростанням у горизонті IIб, за тим — приблизно рівна доля відділів в обох горизонтах шару III (рис. 7: b).

Аналіз розподілу категорій дає близьку картину співвідношення горщиків та слоїків (рис. 8). Це дозволяє припустити суттєве переважання горщиків серед профільованих форм та слоїків — серед непрофільованих.

Наскільки суттєвими є ці, простежені візуально зміни? З'ясувати це можна за допомогою теста χ^2 Пірсона, який дозволяє оцінити, наскільки спостережувана «різниця» між популяціями (у нашому випадку між стратиграфічними таксонами) є випадковою (Shennan 1988, p. 65—70; Bishop 2017, 71—72).

На цьому етапі виникає питання: які з розглянутих класифікаційних та стратиграфічних таксонів обрати для перевірки статистичної гіпотези? Оскільки вимогою тесту χ^2 є достатня наповненість комірок таблиці спряженості (значення частот не менше 5), найбільш інформативні результати, на наш погляд, можуть дати такі варіанти тесту:

1) перевірка співвідношення відділів «профільовані» та «непрофільовані» в горизонтах шарів I—III;

2) перевірка співвідношення категорій «горщики» та «слоїки» в шарах I—III.

Як таблиці спряженості залучені дані, відображені на рис. 7: b —8: а.

Для першого варіанта тесту значення критерію χ^2 на довірчому рівні 0,01 склало 25,554 за критичного значення 13,277, р-значення склало < 0,001. Отже, з високим ступенем імовірності можна стверджувати, що зміна кількісного розподілу відділів у горизонтах не є випадковою, засвідчуючи розвиток культурної традиції із часом.

Перевірка тестом даних за суміжними горизонтами показала статистично значущу різницю між горизонтами з різних шарів та її від-

Таблиця 2. **Порівняння складу категорій і типів з Суботівського городища та Глибокого Озера 2**

Table 2. **Comparison of representativeness of categories and types in Subotiv hillfort and Hlyboke Ozero 2**

Пам'ятка Кат./тип	Суботів	Глибоке Озеро 2	Пам'ятка Кат./тип	Суботів	Глибоке Озеро 2
Горщики	+	+	М/6	+	
Г/1	+		М/7	+	
Г/2	+		Чаші	+	+
Г/3	+		Чш/1	+	
Г/4	+		Чш/2	+	
Г/5	+		Чш/3	+	
Г/6	+		Чш/4	+	
Г/7	+		Чш/5	+	
Г/8	+		Чш/6	+	
Г/9	+		Чш/7		+
Г/10	+	+	Чш/8		+
Г/11	+	+	Чш/9		+
Г/12	+		Слоїки	+	+
Г/13	+		Б/1	+	+
Г/14	+		Б/2	+	+
Г/15		+	Б/3	+	+
Г/16		+	Б/4	+	+
Г/17		+	Б/5	+	+
Кубки	+		Б/6		+
К/1	+		Б/7		+
К/2	+		Б/8		+
К/3	+		Черпаки	+	+
К/4	+		Ч/1	+	
К/5	+		Ч/2	+	
К/6	+		Ч/3	+	
Миски	+		Блюдце	+	
М/1	+		Чашка	+	
М/2	+		Глечик	+	
М/3	+		Рюмкоподібна піксіда?	+	
М/4	+		Тарелі		+
М/5	+				

Таблиця 3. **Результати тестів хі-квадрат Пірсона для суміжних горизонтів поселення Глибоке Озеро 2**

Table 3. **Results of Pearson's chi-square tests for adjacent horizons of the Hlyboke Ozero 2 settlement**

	Горизонт 1	Горизонт 2а	Горизонт 2б	Горизонт 3а
Горизонт 2а	χ2=5,882 p=0,016 χ2кр.= 3,841 α=0,05			
Горизонт 2б		χ2=1,587 p=0,208 χ2кр.= 3,841 α=0,05		
Горизонт 3а			χ2=11,688 p<0,001 χ2кр.= 6,635 α=0,01	
Горизонт 3б				χ2=2,001 p=0,158 χ2кр.= 3,841 α=0,05

сутність — між горизонтами в межах шарів (табл. 3).

Другий тест дав протилежні результати: на довірчому рівні 0,05 значення критерію склало 4,764 (за критичного значення 5,991), p-значення — 0,093, тобто нульова гіпотеза не спростовується, й зв'язок між категоріями змінних визнається несуттєвим. Можливо, у цьому випадку зіграла роль гірша, ніж у варіанті з відділами, представленість вибірки.

У цілому, подані вище спостереження не протирічать загальновизнаним положенням щодо поступової зміни співвідношення «горщиків» та «слоїків» протягом постзрубного часу (на користь перших).

Висновки

Застосована методика класифікації форм глиняного посуду є лише одним із можливих варіантів структурування матеріалу в межах завдань широких (міжкомплексних) зіставлень. При цьому йдеться не стільки про проблеми культурної спорідненості пам'яток, скільки про закономірності проявів виробничих та споживацьких стереотипів в асортименті посуду, можливість простежити вплив на продукцію гончарного виробництва загальноісторичних процесів та їхні місцеві прояви.

Отримані результати дозволяють наочно представити якісні відмінності між колекціями Суботова та Глибокого Озера 2, простежити динаміку зміни основних морфологічних таксонів посуду в шарах та горизонтах пам'ятки.

Наступним кроком у вивченні колекції поселення має стати аналіз еволюції орнаментації посуду, зіставлення цих даних з його категоріями та типами. Це забезпечить виділення хроноіндикаторів у складі керамічного комплексу Глибокого Озера 2 та схожих у культурному і територіальному плані пам'яток. Позитивні результати такого вивчення, будемо сподіватися, вже отримані для еталонного поселення білогрудівсько-чорноліської культури.

Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: ПФ Амет.

Бобринский, А. А. 1988. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды. В: Бобринский, А. А. (ред.). *Проблемы изучения археологической керамики*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 5-22.

Генинг, В. Ф. 1973. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. *Советская археология*, 1, с. 114-136.

Генинг, В. Ф. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии*. Киев: Наукова думка.

Гершкович, Я. П. 1995. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. Тезисы докладов научной конференции*. Луганск: б.и., с. 37-39.

Гершкович, Я. П. 1997. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса. *Археологический альманах*, 6, с. 125-144.

Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье—Северо-восточное Приазовье—Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: Институт археологии НАНУ.

Лесков, А. М. 1970. Кировское поселение. В: Лесков, А. М. (ред.). *Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы)*. Киев: Наукова думка, с. 7-59.

Мочалов, О. Д. 2008. *Керамика погребальных памятников эпохи бронзы лесостепи Волго-Уральского междуречья*. Самара: СГПУ.

Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1989. Типология керамики Мосоловского поселения. В: Пряхин, А. Д. *Поселения срубной общности*. Воронеж: Воронежский государственный университет, с. 106-124.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.

Bishop, G. 2017ю Statistical Modelling for Ceramic Analysis. In: Hunt A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, p. 58-73.

Rice, P. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago, London: University of Chicago Press.

Shennan, S. 1988. *Quantifying Archaeology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Надійшла 20.01.2020

А. В. Корохина[1], Я. П. Гершкович[2]

[1] Кандидат исторических наук, научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-6123-6285, a.v.korokhina@gmail.com

[2] Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-5915-1300, yagershko@ukr.net

КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ ГЛУБОКОЕ ОЗЕРО 2

Статья является частью исследования, посвященного систематизации и интерпретации материалов многослойного поселения Глубокое Озеро 2 (бережновско-маевская срубная культура, XV—XIV вв. до н. э., и постсрубный культурный тип, конец XIII—XII вв. до н. э.) в среднем течении Северского Донца.

Авторы разработали морфологическую классификацию керамической посуды поселения по методике, апробированной Я. П. Гершковичем на материалах Суботовского городища в Среднем Поднепровье. Это позволило сравнить данные по двум памятникам и апробировать простую методику создания межкультурной классификации.

Сравнение типологической структуры проявило ожидаемые различия двух коллекций. Отличительной чертой Глубокого Озера 2 является преобладание банок (61 %), с меньшим количеством горшков (31 %) и чаш (7,0 %). Состав Суботовской коллекции шире состава Глубокого Озера 2. Четыре из 11 категорий посуды и только 7 из 55 типов являются общими, что объясняется культурной, пространственной и хронологической спецификой сравниваемых памятников.

Стратиграфическая интерпретация полученной схемы основана на сравнении относительных частот морфологических таксонов в слоях и горизонтах памятника, что позволило выявить динамику хронологических изменений. При общем преобладании непрофилированных сосудов (преимущественно банок), их доля растет от 60 % в слое I до почти 70 % в слое II и снова снижается до 50 % в слое III. Обратная динамика наблюдается для профилированных форм (преимущественно горшков): слой I — 40 %, слой II — 30 %, слой III — 50 %.

Проверка этих наблюдений была произведена с помощью теста хи-квадрат Пирсона. Результаты показали статистически значимую разницу в распределении профилированных и непрофилированных форм между горизонтами, принадлежащими к разным слоям, и несущественные изменения — между горизонтами в пределах одного слоя.

Продолжение исследований предполагает анализ орнаментации посуды и ее возможной корреляции с морфологической классификацией.

Ключевые слова: керамика, поздний бронзовый век, классификация, типология, стратиграфия, статистический анализ.

Anastasia V. Korokhina[1], Yakiv P. Gershkovych[2]

[1] PhD, Research Fellow, Institute of archaeology of the NAS of Ukraine,
ORCID: 0000-0001-6123-6285, a.v.korokhina@gmail.com
[2] Dr. Hab., Chief Researcher, Institute of archaeology of the NAS of Ukraine,
ORCID 0000-0002-5915-1300, yagershko@ukr.net

POTTERY FROM THE HLYBOKE OZERO 2 SETTLEMENT

This paper is a part of a broader investigation aiming to systematize and interpret the materials of multi-layered settlement Hlyboke Ozero 2 (Berezhnivka-Maivka Zrubna, XV—XIV BC, and post-Zrubna cultures, late XIII—XII BC) in the middle reaches of the Siverskyi Donets River.

The authors have developed a morphological classification of pottery from the settlement based on the method previously applied by Yakiv Gershkovych on the materials of the Subotiv fortified site in the Middle Dnieper region. In this way, it was possible to compare data from these sites and to test a simple method of creating inter-cultural classification.

Comparison of typological structure showed expected difference of the assemblages. Hlyboke Ozero 2 special feature is the prevalence of jars (61 %) with the lower amount of pots (31 %) and cups (7 %). Composition of Subotiv's assemblage is wider than those of Hlyboke Ozero 2. Four out of 11 pottery categories and only 7 out of 55 types are shared, which can be explained by cultural, spatial and temporal specifity of the sites being compared.

Stratighraphic interpretation of the developed scheme was made by the comparison of relative frequency of morphological taxa in layers and horizons of the site. Thus, dynamics of chronological change was identified. With the general predominance of uninflected vessels (mostly jars), their percentage grows from 60 % in layer I to almost 70 % in layer II and falls again to 50 % in layer III. The inverse dynamics has been revealed for inflected ones (mostly pots): layer I — 40%, layer II — 30 %, layer III — 50 %.

Verification of these observations was made by the Pearson's chi-square test. Its results showed significant difference in distribution of inflected and uninflected forms between horizons belonging to different layers and non-significant changes in horizons within one layer.

Further investigations suggest the analysis of pottery decoration and its possible correlations with morphological classification.

Key words: ceramics, Late Bronze Age, classification, typology, stratigraphy, statistical analysis.

References

Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaya Lesostep v epokhu sredney i pozdney bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkov: PF Amet.

Bishop, G. 2017. Statistical Modelling for Ceramic Analysis. In: Hunt, A. M. W. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford: Oxford University Press, p. 58-73.

Bobrinskiy, A. A. 1988. Funktsionalnyye chasti v sostave emkostey glinyanoy posudy. In: Bobrinskiy, A. A. (ed.). *Problemy izucheniya arkheologicheskoy keramiki*. Kuybyshev: Kuybyshevskiy gosudarstvennyy universitet, p. 5-22.

Gershkovich ,Ya. P. 2016. *Subotovskoye gorodishche*. Kyiv: Institut arkheolohii NANU.

Gershkovich, Ya. P. 1995. O kharaktere zaseleniya Srednego Podontsovia v epokhu pozdney bronzy. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Epokha bronzy Dono-Donetskogo regiona*. Tezisy dokladov nauchnoy konferentsii. Lugansk: b.i., p. 37-39.

Gershkovich, Ya. P. 1997. Proiskhozhdeniye i evolyutsiya sabatinovskogo keramicheskogo kompleksa. *Arkheologicheskiy almanakh*, 6, p. 125-144.

Leskov, A. M. 1970. Kirovskoye poseleniye. In: Leskov, A. M. *Drevnosti Vostochnogo Kryma (predskifskiy period i skify)* (ed. A. M. Leskov). Kyiv: Naukova dumka, p. 7-59.

Mochalov, O. D. 2008. *Keramika pogrebalnykh pamyatnikov epokhi bronzy lesostepi Volgo-Uralskogo mezhdurechia*. Samara: SGPU.

Pryakhin, A. D., Besedin, V. I. 1989. Tipologiya keramiki Mosolovskogo poseleniya. In: Pryakhin A. D. *Poseleniya srubnoy obshchnosti* (ed.). Voronezh: Voronezhskiy gosudarstvennyy universitet, p. 106-124.

Rice, P. 1987. *Pottery Analysis. A Sourcebook*. Chicago; London: University of Chicago Press.

Romashko, V. A. 2013. *Zaklyuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoy Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoy kultury)*. Kyiv: KNT.

Shennan, S. 1988. *Quantifying Archaeology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Методи археологічних досліджень

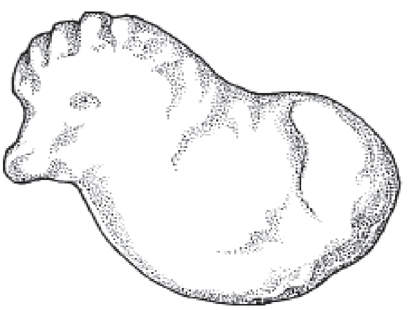

УДК 903.01(477.43)"632"
https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.112

О. О. Науменко, В. М. Степанчук *

ТЕХНІКО-МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ОБРОБКИ ВАПНЯКУ НА НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІЙ СТОЯНЦІ МЕДЖИБІЖ А

Статтю присвячено визначенню загальних ознак антропогенної модифікації вапняку на стоянці Меджибіж А. До порівняльного аналізу залучено складень вапнякової гальки з 2-го горизонту V культурного шару та продукти експериментального розколювання.

К л ю ч о в і с л о в а: вапняк, нижній палеоліт, Меджибіж А, техніко-морфологічний метод, ремонтаж, експериментальне моделювання.

1. Вступ

У XIX ст. значна кількість учених (як аматорів, так і професіоналів) постали перед складним завданням: довести науковій спільноті давність химерних крем'яних предметів, яку час від часу виявляли в різних куточках Європи. Ч. Лаєль у 1863 р. намагався зробити це, показавши взаємозв'язок крем'яних речей із давніми шарами та фауною, що в них, а також продемонструвавши вплив часу на їхню збереженість. Водночас ці предмети він просто називав «*flint tools*» або «*implements of flint*» (крем'яний інструментарій), не вводячи їх до загальної археологічної категорії (Lyell 1863, p. 6, 116). Дж. Еванс у 1872 р. продемонстрував відмінності між природними об'єктами й тими, що він називав «*artificial*», тобто штучними, неприродними (Evans 1872, p. 324). Саме Дж. Еванс один із перших довів, що «громові сокири» можна повторно виготовити, використовуючи тільки кам'яні інструменти, провівши один із перших експериментів із розщеплення кременю, і ввів чи не найголовніший принцип оцінки достовірності нижньопалеолітичних об'єктів: предмети ніколи не можуть вважатися переконливими доказами роботи людини, якщо вони не знайдені в значній кількості або за таких обставин, які підтверджують задум у їх формуванні (Johnson et al. 1978, p. 337—338).

Наразі для означення Евансових «штучних» речей використовується термін «артефакт». Дж. Оделл у 2012 р. визначив це поняття як *«портативний об'єкт, виготовлений або сформований людиною»* (Odell 2012, p. 4). Отже, аби кам'яний предмет набув статусу «артефакту», потрібно довести його антропогенне перетворення. Коли мова йде про палеоліт, то насамперед варто знати фізичні закономірності розколювання конкретного типу геологічної породи. Цим питанням займалися, починаючи з того ж Дж. Еванса, який відповідно до рівня своїх знань описав конічний початок площини розколювання кременю і відбивний горбок (Evans 1872, p. 245). Із того часу була проведена значна кількість експериментів, метою яких є дослідження фізичних закономірностей розколювання порід із менш вираженою анізотропією (Faulkner 1972; Moffat 1981; Cotterell, Kamminga, Dickson 1985; Whittaker 1994, p. 23—36; Drift 2012; Гиря 1997, с. 40—45). У такий спосіб були визначені артефакт-діагностичні критерії для обсидіану й інших порід із високим відсотком умісту кремнезему (кремінь, халцедон, кременистий сланець тощо).

Водночас менш однорідні породи, у яких анізотропія більш виражена, чи не відразу відносилися до геофактів. Метою цієї статті є визначення техніко-морфологічних ознак об-

* НАУМЕНКО Олександр Олександрович — студент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, ORCID 0000-0003-3931-603X, *alexandr.naumenko.jr@gmail.com*

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-5476-2284, *VadimStepanchuK@iananu.org.ua*

робки однієї з таких порід, а саме сарматського вапняку, за матеріалами стоянки Меджибіж А. Ставляться завдання: охарактеризувати загальний контекст пам'ятки й місце вапняку в ньому, порівняти техніко-морфологічні параметри експериментальних реплік і складня вапнякової гальки з V шару, оцінити придатність цього типу породи у ролі сировини для отримання сколів-заготовок.

Вироби з вапняку регулярно трапляються у матеріалах нижньопалеолітичних пам'яток. Зокрема, у Західній Європі інструменти давніх гомінін, виготовлені на різнорідній вапняковій сировині, були виявлені на стоянках технологічної моделі 1 (Barsky et al. 2010; Moyano et al. 2011; Mosquera et al. 2018). Як техніко-морфологічний аналіз, так і експериментальні дослідження підтвердили високі сколювальні властивості вапняків. Він достатньо м'яко та пластично реагує на удар, тому часто його використовували у ролі активних елементів (Titton et al. 2018).

2. Матеріали дослідження

2.1. Загальний контекст стоянки Меджибіж А. Місцезнаходження Меджибіж А розташоване на лівому березі р. Південний Буг, на місці високого та доволі крутого берега річки (висота над заплавою становить майже 30 м), на відстані близько кілометра на захід від смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. Археологічний пункт Меджибіж А віддалений приблизно на 500 м униз за течією Південного Бугу від пам'ятки Меджибіж 1. Місцезнаходження було виявлене у 2011 р., його географічні координати: 49°25'48» N, 27°23'08» E.

У період 2011—2013 рр. і 2015—2017 рр. проводилися дослідження нижньої частини (до 7,5 м) профілю відкладів високого берега річки на врізаній ділянці загальною площею до 26 м^2, протяжністю до 6,0 м і глибиною близько 4,0 м у тиловій частині (Степанчук и др. 2014). У нижньому фрагменті розкритого профілю виявлено не менше шести окремих горизонтів залягання артефактів, які відокремлюються один від одного піщано-гравійними та глеїстими шарами без знахідок і пов'язуються з пачкою відкладів потужністю 3,5 м, що залягає на архейських гранітах (Матвіїшина, Кармазиненко 2014). Широкинському часу (OIS 21—35) відповідають культурні шари V і VI, що досліджені на близько 15 м^2. За даними Ж. М. Матвіїшиної та С. П. Кармазиненка, у геологічній розчистці 2018 р., V шар представлений сіро-коричневим пухким, середньозернистим піщаним матеріалом із карбонатною вапняковою галькою сарматського типу (розчистка 1), а також бурим досить однорідно забарвленим шаром, який у нижній частині переходить у світло-сірі розсипчасті піски із включенням великої кількості гальки із сарматського матеріалу та кутових уламків (розчистка 2). VI культурний шар представлений жовтувато-світлобурими пухкими, розсипчастими пісками, які містять гальку, уламки вапняків і інших порід. У V—VI шарах зафіксовано залишки хоботних, носорогів, оленів, козулі або сайги, коней, биків або бізонів, ведмедів, великих котячих (лев або леопард), кабанів (за визначенням О. П. Журавльова, 2018 р.).

2.2. Вапнякові вироби Меджибожу А. Вапнякові предмети становлять меншість за кількісним параметром серед артефактів і ймовірних артефактів у колекціях усіх шарів стоянки: як у верхніх, так і в нижніх домінує кремінь, менше — кварц. Однак варто зауважити, що кількість вапнякових об'єктів помітно зростає у V і VI культурних шарах. Їхня численність на площі 1,0 м^2 у цьому горизонті становить 150—200 предметів. Аномально велика кількість вапнякових предметів була зафіксована на квадраті 3D на рівні 2-го горизонту V шару на площі приблизно 0,25 м^2. Загалом було знайдено 477 предметів, серед яких 56 цілих і сегментованих гальок (різні за формою й розміром окремості вапняку з еродованою поверхнею), 106 сколів і сегментів із таких гальок, а також 304 аморфних фрагмента. Частина предметів кожної з цих груп із різним ступенем достовірності може бути зарахована до артефактів: 23, 81 і 5 відповідно. Серед них було виявлено 11 складнів. Для цієї статті залучений ремонтаж із найбільшою кількістю елементів (9), що сприятиме визначенню ознак обробки вапнякових артефактів.

За попередніми визначеннями, вапняки Меджибожу А мають органогенне (біоморфне, детритово-біоморфне й органогенно-детритове) та хемогенне (оолітовий вапняк) походження. Коркова поверхня здебільшого помірно еродована, шорстка, достатньо спокійна, хоча часто має виступи й западини, що деформують форму гальки в плані. Колір вапняку на Меджибожі А варіюється від білого та жовтуватого до світло-сірого. Твердість матеріалу можна визначити як середню, тобто 4 за шкалою Мооса (хоча присутні й занадто м'які зразки або — з великою кількістю включень, що мають оцінку 1,5).

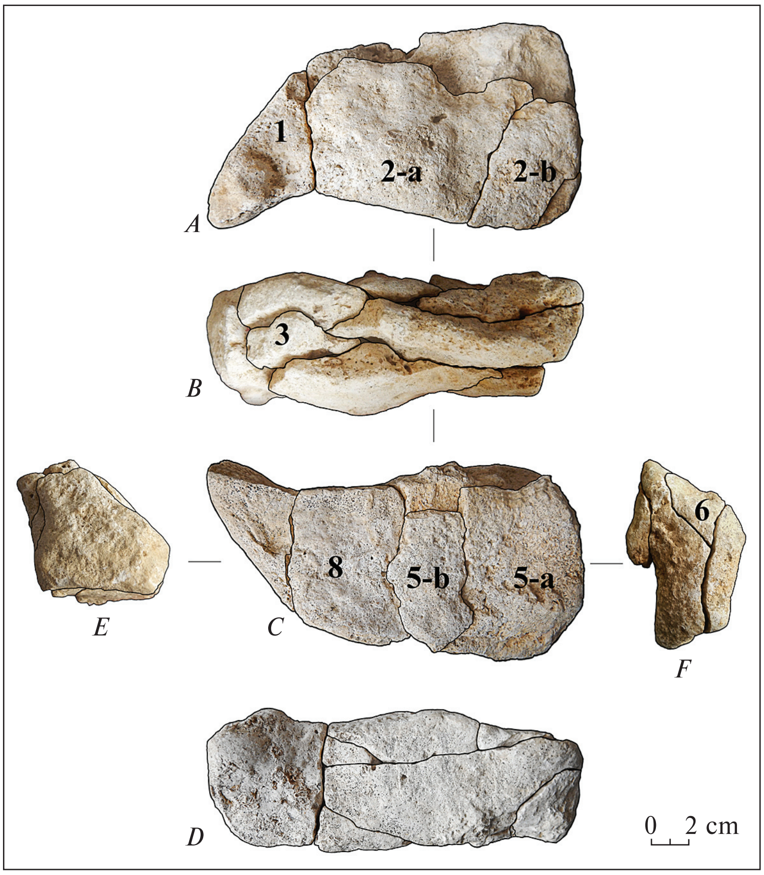

Рис. 1. Меджибіж А. Вапняковий складень із дев’яти елементів із V культурного шару. Літерами від A до F позначено проекції гальки, цифрами — відщепи

Fig. 1. Medzhybizh A. Limestone pebble refitting which consists of nine elements from the V cultural layer. The letters A—F denote the projection of the pebble, numbers indicate the numbering of flakes

2.3. Складень вапнякової гальки з 2-го горизонту V культурного шару квадрату 3D. Ремонтажована галька складається з 9 елементів, має органогенно-детритове походження з біогенною дрібнодетритовою структурою та неясно-шаруватою, іноді пористою (проте достатньо щільною) текстурою. У вихідному вигляді окремість сировини являла собою видовжений, трапецієподібний у плані, сплощений фрагмент вапняку сарматського ярусу з еродованою поверхнею (148 × 92 × 57 мм; маса 670 г), що має з трьох сторін площинну форму й одну випуклу. Згідно з Т. Зінггом (Zingg 1935), її можна визначити як плиткоподібну. Згладженість усіх без винятку коркових поверхонь дозволяє визначати окремість як гальку зі ступенем обкатаності 3, за Н. А. Кулик і О. В. Постновим (Кулик, Постнов 2009, с. 15) (рис. 1).

Відповідно до попередніх підсумків динамічного технологічного аналізу, складень вапнякової гальки є прикладом примітивного (втім, цілком усвідомленого) нуклеусного розщеплення: площадка не підготовлювалася, вибиралася підхожа поверхня (найбільш масивна частина) для зняття заготовок (Степанчук, Науменко 2019). Це твердження узгоджується із загальним контекстом виявлення вапнякових артефактів на пам’ятці (див. статистику у розд. 2.2).

2.4. Сировинна база експериментальних досліджень. Для експериментальних досліджень був відібраний вапняк усіх представлених видів. Попри наявність невеликої кількості необкатаних уламків у індустрії Меджибожу А, до експериментального моделювання були залучені лише гальковi матеріали зі ступенем обкатаності 2 і 3, за Н. А. Кулик і О. В. Постновим (2009, с. 15). Сировинну базу склали предмети без будь-яких ознак трансформацій, виявлені у відкладах, що містили артефакти V і VI шарів, а також із найближчого експонованого галькового конгломерату, зафіксованого в долині р. Вовк (віддалення щонайбільше 15 км від стоянки). За структурними та текстурними параметрами вапнякові гальки показали значну варіабельність: відповідно від мікрокристалічної до органогенної й оолітової, а також від масивної до пористої та шаруватої.

Переважають гальки дископодібні (підпрямокутні та підовальні площинно-випуклі у профілі) та плиткоподібні, рідше — пальцеподібні (стрижні), відповідно до класифікації Т. Зінгга (Zingg 1935). Оскільки складень гальки, що обраний для дослідження його техніко-морфологічних ознак, має дзьобоподібний виступ у більш звуженому краї, то нами також підбиралися окремі породи з подібною морфологією. Загальна кількість гальок, що походять із V і VI шарів Меджибожу А, і були використані у ролі пасивних елементів складає 22 екземпляри. Середні параметри 38,8 × 31,5 × 14,5 мм; маса 24,9 г. Із конгломерату біля р. Вовк залучено 20 гальок. Середні параметри 105,2 × 75,7 × 32,2; маса 302,9 г.

3. Методи дослідження

3.1. Експериментальне моделювання. Згідно з попередньо визначеним порядком редукції гальки (див. Степанчук, Науменко 2019), експериментальні репліки були змодельовані із застосуванням трьох технік: розщеплення в руках, біполярна техніка на ковадлі (горизонтального, вертикально-поздовжнього та вертикально-поперечного типів сколювання), техніка ударів по ковадлу (горизонтального та вертикального типів сколювання). У ролі відбійника використовували валунчик кременю та кварцитову гальку з Меджибожу А, а також конкрецію вапняку місцевого походження. Як ковадло використовували два блоки вапняку місцевого походження (до 60 кг кожен). Експериментальна частина робіт проводилася авторами в жовтні 2018 р. у Києві, у лабораторії відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ та, головно, у липні 2019 р. у Меджибожі (де до експериментів був залучений співробітник ДІКЗ «Межибіж» В. С. Вєтров), на спеціально обладнаному майданчику. Платформу було створено доцентом кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка С. М. Рижовим за активного сприяння першого автора цієї статті із метою напрацювання експериментальних даних із технології та типових зразків виробів нижнього палеоліту або моделей A, B, C, за Дж. Ши (Shea, 2012). Для фіксації умов експериментів і їхніх продуктів були застосовані базові процедури до робіт такого напряму (фото- і відеофіксація, створення бази даних).

3.2. Техніко-морфологічний метод. Для аналізу результатів ударної діяльності, відображеної на експериментальних вапнякових гальках, а також на обраному складні, був використаний техніко-морфологічний метод. На початковому етапі проводилися метричні виміри, описувалася загальна форма й оцінювалася цілісність предметів. Далі аналізувалися точка прикладення фізичної сили (канавка, вилом, вибоїна, карниз, просідання), ударна площадка (оскільки підготовки площадки не було, то головним критерієм була оцінка її цілісності), контактна зона, «відбивний горбок» (виражений, невиражений, перевернутий негативний, знесений), ударні хвилі та/або контрударні (зигзаг, V-подібна, ламана пряма, сплощений «гребінь» («вал»)), визначався кут між площадкою та вентральною поверхнею. Техніко-морфологічному дослідженню сприяло використання збільшувальної техніки (Digital Microscope Biwyily USB 500x). Характеристика ознак обробки (ідеться про метод) частково запозичена з робіт аналогічного характеру (Low 1997; Chlachula, Le Blanc 1996; Peña 2008; De La Peña 2015), проте авторами цієї статті вона була адаптована й удосконалена для виконання поставлених тут завдань. Для точності визначення атрибутів антропогенної модифікації експериментальні гальки збиралися у складні.

Таблиця 1. **Типові техніко-морфологічні характеристики експериментальних артефактів**
Table 1. **Average results of technical and morphological analysis of experimental artifacts**

Техніка	Контактна зона (мм)	Точка удару		Поздовжнє ребро
		Зовнішня частина	Внутрішня частина	
Удари по ковадлу	23 × 25	Вилом із вибоїнами / невиражена	Просідання матеріалу / розсіювання ударних ліній і відбивного горбка	Від проксимальної частини до медіальної (найменше серед усіх технік)
Розщеплення в руках	25 × 10	Неглибока канавка / невиражена	Просідання матеріалу незначне, «відбивний горбок» невиражений / розсіяний	Від проксимальної частини до дистальної (найбільше серед усіх технік)
Біполярна на ковадлі	*	Вилом (найбільший серед усіх технік) / канавка	Просідання матеріалу (найбільш виражене)	Від проксимальної частини до медіальної

*Розмір контактної зони під час біполярного розколювання на ковадлі залежить не тільки від активного елемента, а й від ковадла. Через м'якість коркової поверхні вапнякових гальок контактна зона здебільшого знищена з обох сторін.

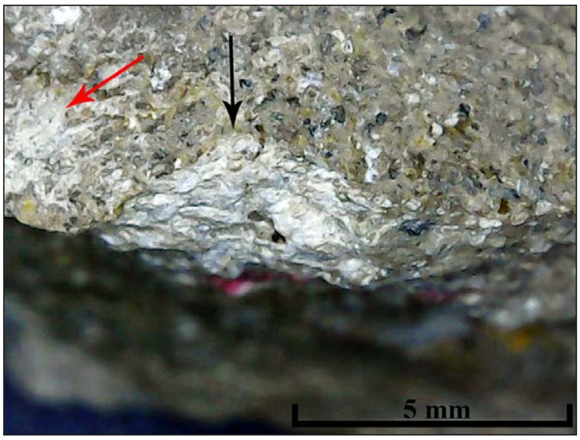

Рис. 2. Експерименти з обробки місцевих вапняків. Точка удару на експериментальному сколі, отриманого в техніці розщеплення в руках. Чорною стрілкою вказано безпосереднє місце прикладення імпульсу, червоною — ударну вибоїну

Fig. 2. Experimental processing of local limestone. The point of impact on the experimental flake, appeared in course of freehand knapping. The black arrow indicates the direct point of application of the impulse and the red arrow indicates percussion pit

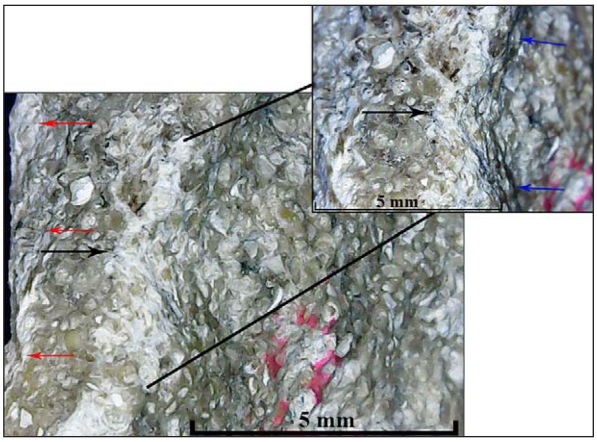

Рис. 3. Експерименти з обробки місцевих вапняків. Точка удару на експериментальному сколі, отриманого біполярною технікою на ковадлі. Чорними стрілками вказано місце прикладення імпульсу, червоними — сходинкоподібні заломи від попередніх знятттів, синіми — карниз

Fig. 3. Experimental processing of local limestone. The point of impact on the experimental flake, appeared due to bipolar on anvil technique. The black arrows indicate the place of application of the impulse, the red ones indicate the steps of the previous removals, the blue ones indicate the overhang

4. Результати

4.1. Дані експериментальних досліджень. Загалом було проведено 50 експериментів. Насамперед було уточнено деякі фізичні властивості вапняку Меджибожу А. Спайність середня, проте у деяких випадках вона відсутня (через велику кількість включень і м'якість). Злам (характер сколювання) нераковистий, іноді плаский. Поверхня сколів тонкошорстка, дрібноямкова. Експерименти з обробки кістки та дерева показали, що стиранність вапняку висока у корковій частині з невисокою у внутрішній (занадто м'які зразки можуть розсипатися в руках під час обробки). Це твердження справедливе й для ударної міцності: за умови тривалої обробки на корковій частині з'являється велика кількість вибоїн, але внутрішня частина залишається цілою.

Результати техніко-морфологічного аналізу експериментальних артефактів представлено у таблицях 1, 2. Нижче будуть обговорені загальні спостереження.

Найбільш повторюваною ознакою, що вказує місце прикладення імпульсу, є канавка або вилом, які супроводжуються подальшим просіданням або виносом внутрішньої частини матеріалу (рис. 2; 3). Якщо зовнішньо місце

Таблиця 2. **Типові техніко-морфологічні характеристики експериментальних сколів**

Table 2. **Average results of technical and morphological analysis of experimental flakes**

Техніка	Форма вентральної поверхні	Дистальна частина	Ширина / довжина (мм)	Кут (°)	Фрагментованість
Удари по ковадлу	Укорочена увігнута / прямовисна (сегментоподібна)*	Пірнаюча / пірчаста	1,44	106	Помірна (іноді пошкоджується дистальний кінець)
Розщеплення в руках	Прямовисна / увігнута	Пірчаста / пірнаюча	1,08	87	Найменш виражена
Біполярна на ковадлі	Увігнута / прямовисна	Пірнаюча / пірчаста	1,002	89	Найбільша виражена (значна кількість представлена двома фрагментами, що з'явилися внаслідок дії імпульсу в точці удару або контрудару)

*Під час вертикально-поздовжнього сколювання, виникають прямовисні відщепи з шарнірним або сходинкоподібним закінченням.

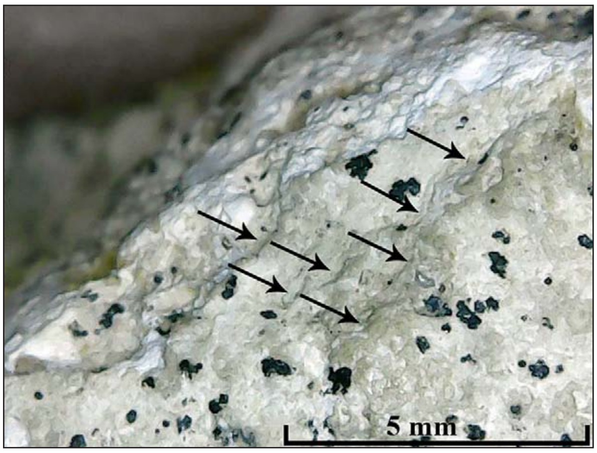

Рис. 4. Меджибіж А, шар V. Сходинкоподібні заломи на розширеній частині площадки у зоні ймовірного удару, що відокремив елемент № 2

Fig. 4. Medzhybizh A, layer V. Step-like kinks on a wider part of platform in the zone of impact that likely detached the refitting element no. 2

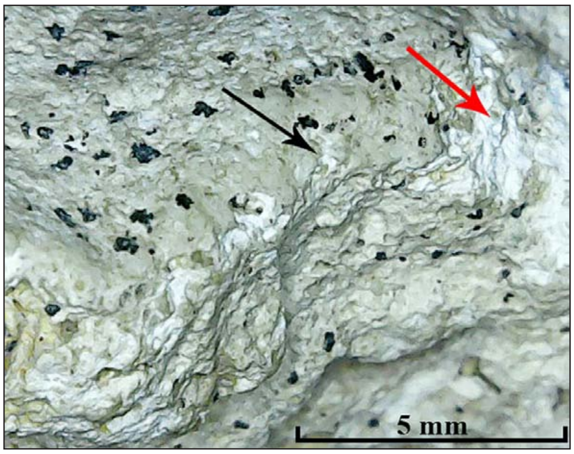

Рис. 5. Меджибіж А, шар V. Точка удару елемента № 3. Чорна стрілка вказує на безпосереднє місце прикладення імпульсу, під яким сформувалося просідання вапняку. Червона стрілка вказує на свіже пошкодження, яке контрастує із загальним рівнем збереженості відщепу

Fig. 5. Medzhybizh A, layer V. The point of percussion of the refitting element no. 3. The black arrow indicates the direct location of input force resulted in subsidence of limestone surface. The red arrow indicates fresh damage, which contrasts with the overall state of preservation of the flake

прикладення імпульсу невиражене, то на нього може вказувати внутрішнє розтріскування матеріалу, яке з часом стирається. Карниз з боків точки удару формується досить рідко. Було підтверджено наявність поздовжнього ребра (сплощеного «гребеню», «валу») як вказівки на точку удару та напрямок сколювання. Його розмір залежить від прецизійності удару. Єдина відмінність полягає в тому, що в експериментальних зразках «гребінь» не згладжений, а має більш гострі форми, що пояснюється загальною збереженістю матеріалів.

Під час застосування техніки ударів по ковадлу на нуклеусі з’являються негативи з великими заглибленнями в точці удару. Він «вигинається» всередину, якщо наноситься серія доцентрових ударів. Під час процесу біполярного розколювання на ковадлі на гальці з’являється велика кількість негативів, які утворюють ділянки псевдобіфасіальної обробки, притуплюють край і мають здебільшого закінчення у вигляді сходинки або шарніру. Пасивний елемент швидко зменшується в розмірах. Під час вертикально-поперечного сколювання біполярної техніки на ковадлі галька ділилася на два, рідше три сегменти, які типологічно визначаються як «скибки». Технікою розщеплення в руках контролювати процес сколювання відщепів найлегше.

4.2. Дані техніко-морфологічного аналізу археологічних артефактів. Нижче описані ознаки первинної обробки складня вапнякової гальки з 2-го горизонту V культурного шару квадрату 3D:

Елемент № 1 (артефакт MA-17/3D.V.1): комплектний прямовисний первинний скол із осьовим дистальним кінцем(54 × 70 × 40 мм, 92,6 г). Зовнішня частина точки удару невиражена. Присутнє лише незначне просідання матеріалу на межі площадки та проксимальної частини. Внутрішня частина точки удару містить незначне підняття (початкова частина згладженого «валу» («гребеню»)), негатив від якого розміщується на лівій латералі елемента № 2-а.

Елемент № 2: некомплектний скол, представлений двома аплікаційними фрагментами. *Елемент 2-а* (артефакт MA-17/3D.V.2): некомплектний прямовисний первинний скол із пірчастим закінченням (65 × 90 × 26 мм; 100,2 г). Зовнішня частина точки удару містить сходинкоподібні заломи (рис. 4). Попри те, що відбивний горбок відсутній, а хвилі не простежуються, присутнє розширення площадки у зоні ймовірного імпульсу. Згладжене поздовжнє ребро (сплощений «гребінь», «вал») поширюється від площадки до дистальної частини.

Елемент № 3 (артефакт MA-17/3D.V.3): комплектний прямовисний вторинний відщеп із пірчастим закінченням лівої латералі (73 × 39 × 13 мм; 25,5 г). Зовнішня частина точки удару є виломом, який зносить частину площадки та «відбивний горбок». У внутрішній частині точки удару помітне просідання матеріалу (рис. 5).

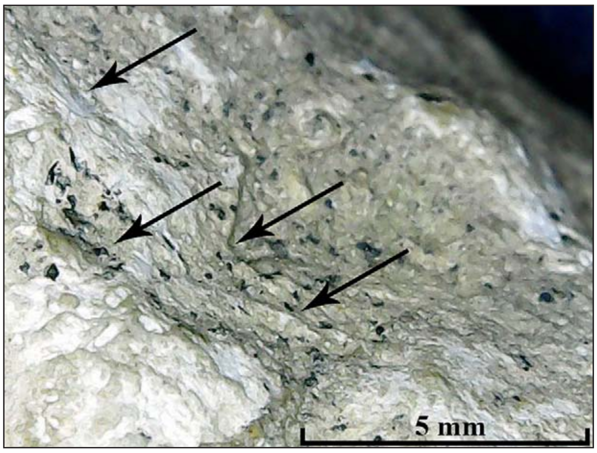

Рис. 6. Меджибіж А, шар V. Сходинкоподібні заломи у місці негатива елемента № 4

Fig. 6. Medzhybizh A, layer V. Step-like kinks in place of negative of refitting element no. 4

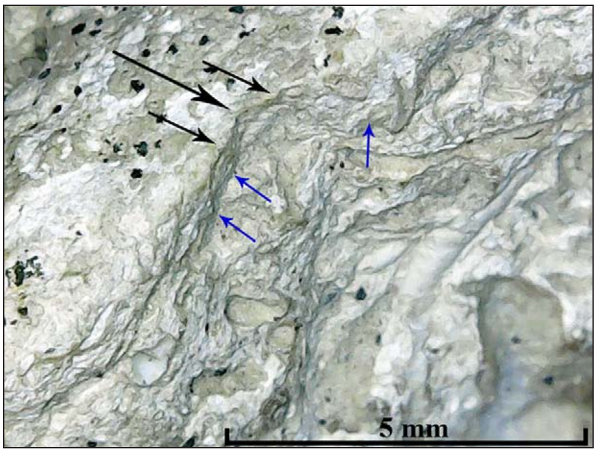

Рис. 7. Меджибіж А, шар V. Точка удару елемента № 5. Чорними стрілками вказано безпосереднє місце прикладення імпульсу, синіми — карниз

Fig. 7. Medzhybizh A, layer V. The point of percussion of refitting element no. 5. The black arrows indicate the direct location of input force, the blue ones indicate the overhang

Елемент № 4: відсутній у колекції, але можна зауважити декілька нюансів відносно технікоморфологічних параметрів його негатива. Ззовні точка удару є вибоїною з достатньо помітним просіданням матеріалу та сходинкоподібними заломами у внутрішній частині (рис. 6).

Елемент № 5: майже комплектний скол, представлений двома аплікаційними фрагментами. *Елемент 5-а* (артефакт МА-17/3D.V.7): базальний фрагмент прямовисного первинного сколу із пірчастим закінченням латералей (59 × 59 × 17 мм; 53 г). Загальна контактна зона пасивного й активного елементів досить широка (приблизно 25 мм). Місце прикладення імпульсу, який сколов відщеп, встановлюється за наявністю потовщеної та вигнутої убік вентральної поверхні площадки, а також за наявністю неглибокої канавки на межі площадки та проксимальної частини. Внутрішня частина канавки становить просідання матеріалу з карнизом по боках точки удару. На межі негативів кінцевої частини базального фрагмента та правої латералі елемента 5-b присутня сходинка (рис. 7).

Елемент № 6 (артефакт МА-17/3D.V.8): прямовисний овалоподібний скол із пірчастим дистальним кінцем і з негативом попереднього зняття на лівій латералі (37 × 42 × 18 мм; 14,8 г). Площадка розширена в центральній частині та вигнута до вентральної поверхні, на якій є згладжене поздовжнє ребро, що поширюється від проксимальної частини до медіальної та збігається з визначеною віссю сколювання.

Елемент № 7: у колекції відсутній, негатив інформації не несе.

Елемент № 8: майже комплектний прямовисний прямокутний скол із пірчастим закінченням (53 × 68 × 24 мм; 64,2 г). Точка удару невиражена, але на вентральній частині присутнє аналогічне елементу № 6 згладжене ребро (рис. 8: 2).

5. Висновки

Експерименти з розколювання місцевих вапняків різних видів підтвердили сколювальні властивості матеріалу. Здатність матеріалу давати відщепи з гострими краями зростає в міру збільшення твердості та щільності сировини. Сколи мають переважно гострі леза, цілком придатні для обробки дерева та кістки.

Хоча місцевий вапняк і піддається обробці ударами, він несприятливий у сенсі розпізнання ознак навмисної обробки. У цьому разі роль збільшувальної техніки значно зростає. Як показали експерименти, ознаки усвідомленої обробки технікою розщеплення в руках, біполярною технікою на ковадлі та технікою ударів по ковадлу, які легко розпізнаються на кременистих породах, можуть бути застосовані й для ідентифікації антропогенних модифікацій вапняку. Однак, оскільки він має менш однорідну структуру, порівняно вищий рівень анізотропії, нераковистий злам, нерівну поверхню сколу, то ці ознаки виражені гірше. Тому на вапняку немає ударних хвиль, відбивні горбки можуть виділятися досить умовно та здебільшого у більш дрібнокристалічних видів, межі негативів нечіткі, особливо тих, що розташовані в одній площині.

Водночас, оскільки місцевий вапняк все ж має задовільні сколювальні властивості, то для його продуктів процесів обробки характерні ті ж морфологічні особливості, що і для аналогічних продуктів менш анізотропних порід. Для відщепів це масивна проксимальна частина разом із площадкою у поєднанні з більш тонким пірчастим дистальним кінцем. Точка удару визначається за наявністю канавки (іноді з вибоїнами довкола неї) та відповідного просідання матеріалу. Додатковою ознакою, яка вказує на точку прикладання імпульсу та напрямок зняття, є сплощене ребро («гребінь», «вал») на вентральній поверхні, яке простягається від проксимальної частини до медіальної або дистальної (рис. 8). Його розмір залежить від сили удару. Саме тому елемент № 2-а складня вапнякової гальки має поздовжнє ребро від проксимальної частини до дистальної (бо була потреба у знятті достатньо масивного відщепу), а елемент № 6 — від проксимальної частини до медіальної.

Дані, отримані шляхом експериментальних досліджень, можна використати для інтерпретації техніко-морфологічних особливостей обраного ремонтажу вапнякової гальки.

Найбільш імовірно під час обробки гальки було застосовано техніку розщеплення в руках, але деякі елементи могли бути отримані шляхом застосування техніки ударів по ковадлу. Першому методу з більшою імовірністю можна віднести елементи № 2 (сколи 2-a і 2-b), № 3, 6, 7, 8, про що свідчить «делікатність» точки удару, масивність поздовжнього ребра (під час роботи технікою розщеплення в руках «вал» виражається найбільше і є близьким до оригінальних предметів), морфологічна будова сколів: вони прямовисні, досить масивні та мають пірчасте закінчення. Співвідношення ширини до довжини — 1,03. Середньостатистичний кут сколювання відщепів складня з 2-го горизонту V культурного шару квадрату 3D дорівнює ≈ 85 °, що наближує їх до експериментальних сколів, отриманих технікою розщеплення в руках, у яких аналогічний кут дорівнює 87 °.

Технікою ударів по ковадлу (вертикально-поздовжнього типу сколювання) могли бути отримані елементи № 1, 4, 5 (сколи 5-а і 5-b). У випадку елемента № 5 про це свідчить ширша зона контакту, ніж у інших сколів, її значна віддаленість від краю, розсіяність ознак ударної обробки, немасивне поздовжнє ребро, а також наявність сходинки на межі негативів кінцевої частини базального фрагмента 5-а та правої латералі елемента 5-b. Можливо, ударів було декілька, перші з яких сформували тріщину. Останній удар був найпотужніший, нанесений із метою сколоти максимально масивний відщеп. Подібна неоднорідність із розрахунку сили та напрямку її прикладення притаманна цій техніці. У зоні негатива елемента № 4 присутні вибоїни та сходинкоподібні заломи біля точки удару. За негативом можна зазначити, що відщеп був доволі тонкий, без масивної проксимальної частини, що також притаманно цій техніці. Доцільним буде зауваження, що імовірність використання техніки розщеплення в руках під час сколювання цих відщепів не варто відкидати. Наприклад, у випадку елементів № 4—5 використання масивного відбійника могло дати схожі результати (проте удар був, найімовірніше, ковзким (дотичним)).

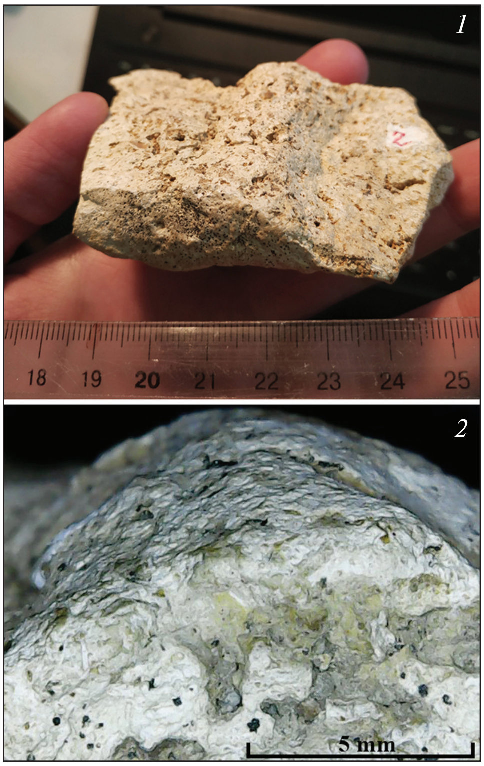

Рис. 8. Меджибіж А, шар V: *1* — елемент 2-а. У центральній частині відщепу помітний масивний випуклий згладжений «гребінь»; *2* — згладжене ребро елемента № 8

Fig. 8. Medzhybizh A, layer V: *1* — refitting element 2-a. Massive convex smoothed “crest” is noticeable on the central part of the flake; *2* — smoothed “ridge” of refitting element no. 8

Можливість застосування біполярної техніки на ковадлі — мінімальна, адже жоден край гальки не демонструє зустрічних пошкоджень, точки ударів і контактні зони досить «делікатні», відсутні псевдобіфасіальні негативи. Поздовжнє ребро виражено менше, ніж у сколах техніки розщеплення в руках (а в складні вони відносно дуже масивні).

Використання техніки розщеплення в руках під час утилізації вапняку є суттєвою деталлю, оскільки загалом нижньопалеолітичні індустрії Меджибожу характеризуються інтенсивним застосуванням біполярного розколювання на ковадлі (Stepanchuk 2018) або дроблення, в іншій термінології (Степанчук 2018).

Окрім продемонстрованих явних ознак обробки вапняку, важливо також звернути увагу на те, що поверхні контактів між окремими елементами складня різноспрямовані та лежать у різних площинах, що не відповідає продуктам природного розшарування, за якого процес відбувається в одному напрямку.

* * *

Підготовка статті частково підтримана Державним фондом фундаментальних досліджень України у межах проекту Ф77/50—2018 «Найдавніші палеолітичні стоянки України в контексті колонізації Європи» та Міністерством освіти та науки України у межах проекту М/72—2019 «Міждисциплінарне дослідження найдавніших свідчень символічної поведінки у Східній Європі». За допомогу в редагуванні статті щиро вдячні А. І. Тофану.

Гиря, Е. Ю. 1997. *Технологический анализ каменных индустрий: методика микро-макроанализа древних орудий труда*. Санкт-Петербург: РАН ИИМК, 198 с.

Кулик, Н. А., Постнов, А. В. 2009. *Геология, петрография и минералогия в археологических исследованиях: учебно-методическое пособие*. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, Ин-т археол. и этногр. СО РАН, 102 с.

Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П. 2014. Результати палеопедологічних досліджень четвертинних відкладів палеолітичного місцезнаходження Меджибіж. В: Степанчук, В. М. (відп. ред.). *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ: Терно-граф, 2, с. 49-69.

Степанчук, В. М., Науменко, О. О. 2019. Ремонтаж вапнякової гальки з нижньопалеолітичної стоянки Меджибіж А: попередні підсумки дослідження. В: Литвиненко, Р. (ред.). *Археологія Поділля: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Вінниця, с. 13-20.

Степанчук, В. Н. 2018. Ключевые нижнепалеолитические пам'ятники запада Восточноевропейского ареала Украины. В: Рагимова, М. Н. (гл. ред.). *Палеолитическая стоянка Азых в Азербайджане и миграционные процессы*. Баку: Институт археологии и этнографии НАНА, с. 149-161.

Степанчук, В. Н., Рыжов, С. Н., Матвиишина, Ж. Н., Кармазиненко, С. П., Муань, А.-М. 2014. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа. В: Степанчук, В. М. (відп. ред.). *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ: Терно-граф, 2, с. 22-48.

Barsky, D., Celiberti, V., Cauche, D., Grégoire, S., Lebègue, F., de Lumley, H., Toro-Moyano, I. 2010. Raw material discernment and technological aspects of the Barranco León and Fuente Nueva 3 stone assemblages (Orce southern Spain). *Quaternary International*, 223-224, p. 201-219.

Chlachula, J, Le Blanc, R. 1996. Some artifact-diagnostic criteria of quartzite cobble-tool industries from Alberta. *Canadian Journal of Archaeology/Journal Canadiend'Archéologie*, 20, p. 61-74.

Cotterell, B., Kamminga, J., Dickson, F. P. 1985. The essential mechanics of conchoidal flaking. *International Journal of Fracture*, 29 (4), p. 205-221.

De La Peña, P. 2015. A qualitative guide to recognize bipolar knapping for flint and quartz. *Lithic Technology*, 40 (4), p. 1-16.

Drift, J. W. Van Der. 2012. *Partitioning the Palaeolithic. Introducing the bipolar toolkit concept*. Groningen: Aktieve Praktijk Archeologie Nederland, 38 p.

Evans, J. G. 1872. *The Ancient Stone Implements, Weapons, And Ornaments, Of Great Britain*. London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 640 p.

Faulkner, A. 1972. *Mechanical Principles of Flintworking*. PhD dissertation. Department of Anthropology, Washington State University, Pullman, University Microfilms. Ann Arbor.

Johnson, L. L., Behm, J. A., Bordes, F., Cahen, D., Crabtree, D. E., Dincauze, D. F., Hay, C. A., Hayden, B., Hester, T. R., Katz, P. R., Knudson, R. et al. 1978. A History of Flint-Knapping. *Current Anthropology*, 19 (2), p. 337-372.

Low, B. D. 1997. *Bipolar technology and pebble stone artifacts: experimentation in stone tool manufacture*. Master's dissertation. Department of Anthropology and Archaeology, University of Saskatchewan, 282 p.

Lyell, C. 1863. *The geological evidences of the antiquity of man: with remarks on theories of the origin of species by variation*. London: John Murray, 520 p.

Moffat, C. R. 1981. The Mechanical Basis of Stone Flaking: Problems and Prospects. *Plains Anthropologist*, 26 (93), p. 195-212.

Mosquera, M., Ollé, A., Pedro Rodríguez, X., Carbonell, E. 2018. Shedding light on the Early Pleistocene of TD6 (Gran Dolina, Atapuerca, Spain): the Technological sequence and occupational inferences. *PLoS ONE*, 13 (1), p. e0190889.

Moyano, I. T., Barsky, D., Cauche, D., Celiberti, V., Grégoire, S., Lebegue, F., Moncel, M. H., de Lumley, H. 2011. The archaic stone tool industry from Barranco León and Fuente Nueva 3, (Orce, Spain): Evidence of the earliest hominin presence in southern Europe. *Quaternary International*, 243, p. 80-91.

Odell, G. H. 2012. *Lithic Analysis*. Tulsa, Oklahoma: Springer Science+Business Media, 245 p.

Peña, L. 2008. Morpho-technological study of the Lower and Middle Palaeolithic lithic assemblages from Maltravieso and Santa Ana cave (Cáceres, Extremadura). Comparison of two lithic assemblages knapped in milky quartz: Maltravieso cave —Sala de los Huesos-and level C of L'Arago cave (Tautavel, France). *Sezione di Museologia Scientifica e Naturalistica*, 3, p. 1-5.

Shea, J. J. 2012. Lithic modes A—I: a new framework for describing global-scale variation in stone tool technology illustrated with evidence from the East Mediterranean Levant. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20 (1), p. 151-186.

Stepanchuk, V. N. 2018. Lower Paleolithic sites of Ukraine: the main technological and typological features. *Crossing the borders. Interregional and cross-cultural interactions in*

the context of lithic studies (15th SKAM Lithic Workshop. Abstract book), p. 10-11.
Titton, S., Barsky, D., Bargallo, A., Vergès, J. M., Guardiola, M., Solano, J. G., Manuel Jimenez Arenas, J., Toro-Moyano, I., Sala-Ramos, R. 2018.Active percussion tools from the Oldowan site of Barranco León (Orce, Andalusia, Spain): The fundamental role of pounding activities in hominin lifeways. *Journal of Archaeological Science*, 96, p. 131-147.
Whittaker, J. C. 1994. *Flintknapping. Making and understanding stone tools.* Austin: University of Texas Press, 341 p.
Zingg, T. 1935. Beitrag zur schotteranalyse. *Schweiz Mineral Petrog Mitt*, 15, p. 39-140.

Надійшла 02.10.2019

А. А. Науменко[1], В. Н. Степанчук[2]

[1]Студент кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, ORCID 0000-0003-3931-603X, alexandr.naumenko.jr@gmail.com
[2]Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-5476-2284, VadimStepanchuK@iananu.org.ua

ТЕХНИКО-МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ ОБРАБОТКИ ИЗВЕСТНЯКА НА НИЖНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКЕ МЕДЖИБОЖ А

Задача определения и анализа признаков обработки некремнистого сырья стала актуальной в европейском палеолитоведении лишь в последние годы, с открытием многочисленных памятников, где широко использовались такие материалы. Это обусловило необходимость проведения экспериментальных работ, сфокусированных на изучении физических принципов раскалывания некремнистого сырья и выявлении его скалывающих свойств. Данная статья рассматривает указанный круг вопросов в связи с находками в нижних слоях Меджибожа А многочисленных артефактов, изготовленных на некремнёвом сырье. Численность известняковых находок на площади в 1,0 м^2 в этих слоях составляет, в среднем, 150—200 предметов. Аномально большое количество известняковых предметов было зафиксировано в квадрате 3D на уровне 2-го горизонта V слоя. Здесь, на площади примерно 0,25 м^2 было найдено 477 предметов, среди которых 56 целых и сегментированных галек (разные по форме и размеру отдельности известняка с эродированными поверхностями), 106 сколов и сегментов из таких галек, а также 304 аморфных фрагмента. Часть предметов каждой из этих групп с разной степенью достоверности могут быть отнесены к артефактам: 23, 81 и 5, соответственно. Большое число артефактов и вероятных артефактов на местных известняках, выявленных в V—VI слоях Меджибожа А, делает остро актуальной задачу поиска объективного определения артефакт-диагностических признаков и, в целом, изучения общих закономерностей расщепления данной породы. Наличие складней (одиннадцать) позволяет исследовать технические и морфологические особенности археологических предметов из известняка. В данной статье детально анализируется ремонтаж с наибольшим числом элементов (девять).

Параллельно была проведена серия экспериментов по обработке местных известняков с применением различных техник: удара по наковальне, биполярного раскалывания на наковальне и расщепления на весу. Сырьевую базу составили предметы без каких-либо признаков трансформаций, обнаруженные в отложениях, содержащих артефакты V-го и VI-го слоев, а также из ближайшего экспонированного галечного конгломерата, зафиксированного в долине р. Вовк, на удаление не более 15 км от стоянки.

Эксперименты по раскалыванию местных известняков подтвердили скалывающие свойства материала. Способность материала давать отщепы с острыми краями возрастет по мере увеличения твердости и плотности сырья. Как правило, сколы имеют острые лезвия, вполне пригодные для обработки дерева и кости.

Как показали эксперименты, признаки намеренной обработки каменного сырья в технике расщепления в руках, биполярной технике на наковальне и технике ударов по наковальне, которые легко распознаются на кремнистых породах, могут быть применены и для идентификации антропогенных модификаций известняка. Однако, поскольку известняк имеет сравнительно высокий уровень анизотропии, нераковистый излом, неровную поверхность негативов, постольку эти признаки выражены хуже.

Наблюдения во время экспериментов, а также анализ сколов экспериментальной серии позволили выявить ряд общих обязательных признаков, характерных для этого типа исходного сырья. Сопоставление данных технико-морфологического анализа, экспериментальных и археологических артефактов позволяет утверждать об артефактном характере привлеченного для сравнительной аналитики складня известняковой гальки из V слоя Меджибожа А. Наиболее вероятно, что для обработки гальки была применена техника расщепления на весу, но некоторые элементы могли быть получены путем применения техники ударов по наковальне. Вероятность применения биполярной техники на наковальне — минимальна.

В целом, примененный подход комбинированного использования данных экспериментального, технико-типологического и технолого-динамического методов продемонстрировал значительные познавательные возможности при изучении материалов нижнепалеолитического возраста.

Ключевые слова: известняк, нижний палеолит, Меджибож А, технико-морфологический метод, ремонтаж, экспериментальное моделирование.

Oleksandr O. Naumenko[1], Vadym M. Stepanchuk[2]

[1] Student, Department of Archaeology and Museology, Taras Shevchenko Kyiv National University, ORCID 0000-0003-3931-603X, alexandr.naumenko.jr@gmail.com

[2] Doctor of Historical Sciences, leading research fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-5476-2284, VadimStepanchuK@iananu.org.ua

TECHNICAL AND MORPHOLOGICAL SIGNS OF LIMESTONE PROCESSING AT THE LOWER PALAEOLITHIC SITE MEDZHYBIZH A

The task of identifying and analyzing the signs of intentional processing non-siliceous raw materials became relevant in European Palaeolithic studies only in recent years with the discovery of numerous sites, where such materials were widely used. This led to the need for experimental work focused on the study of the physical principles of knapping of non-siliceous raw materials and on the identification of its flaking capabilities. This article deals with the above range of issues in connection with numerous findings of artefacts prepared on non-siliceous raw materials in the lower layers of Medzhybizh A. The number of limestone findings on the area of 1,0 m^2 in these layers constitutes, on average, 150—200 pieces. An abnormally large number of lime stone items were recorded in the 3D square at the level of the 2nd horizon of the V layer. Here, on an area of about 0.25 m^2, 477 pieces were found, among which 56 complete and segmented pebbles (different in shape and size of individual fragments of limestone with eroded surface), 106 flakes and segments of such pebbles, as well as 304 amorphous fragments. Part of the objects in each of these groups can be attributed to the artefacts with varying degrees of confidence: 23, 81 and 5, respectively. The large number of artefacts and probable artefacts on local lime stones identified in layers V and VI of Medzhybizh A makes the task of searching for the objective definition of artefact-diagnostic criteria and, in general, studying the general regularities of knapping of the given kind of rock very urgent. The presence of refits allows studying technical and morphological features of archaeological items made of limestone. In this article the refitting with the greatest number of elements (nine) is analyzed in detail.

At the same time a series of experiments was conducted on the processing of local limestones using various techniques, namely: anvil technique, bipolar on anvil technique, freehand. The raw materials base for experiments is consisted of objects without any signs of transformation found in the deposits containing artefacts of the V and VI layers, as well as pieces from the nearest exposed pebble conglomerate in the valley of the Vovk River at a distance of no more than 15 km from the site.

Experiments on knapping local limestone have confirmed the splitting properties of the material. The ability of the local limestone to produce flakes with sharp edges will increase as the hardness and density of the material increases. Typically, flakes have sharp edges that are suitable for wood and bone processing.

Experiments have shown that signs of intentional processing of lithic raw materials in freehand, bipolar on anvil and anvil techniques that are easily recognizable on siliceous rocks can also be used to identify anthropogenic modifications of limestone. However, since limestone has a relatively low level of isotropy, an anisotropic fracture, an uneven surface of negatives, insofar as these signs are less expressed.

Observations during the experiments as well as analysis of flakes of the experimental series revealed a number of common mandatory signs typical for this rock type. A comparison of the technical and morphological analysis of experimental products and archaeological artefacts suggests the artefact nature of the limestone pebble refitting from the V layer of Medzhybizh A. It is most likely that the freehand technique was used to process the pebble, but some elements could be obtained by anvil technique. The probability of applying bipolar on anvil technology is minimal.

In general, the applied approach of combined use of experimental, technical-typological and technological-dynamic methods demonstrated significant informative possibilities in the study of materials of the Lower Palaeolithic.

K e y w o r d s: limestone, Lower Palaeolithic, Medzhybizh A, technical and morphological method, refitting, experimental simulation.

References

Giria, E. Iu. 1997. *Tekhnologicheskii analiz kamennykh industrii: metodika mikro-makro analiza drevnikh orudii truda*. Sankt-Peterburg: RAN. IIMK.

Kulik, N. A., Postnov, A. V. 2009. *Geologiia, petrografiia i mineralogiia v arkheologicheskikh issledovaniiakh: uchebno-metodicheskoe posobie*. Novosibirsk: Novosib. gos. un-t, In-t arkheol. i etnogr. SO RAN.

Matviishyna, Zh. M., Karmazynenko, S. P. 2014. Rezultaty paleopedolohichnykh doslidzhen chetvertynnykh vidkladiv paleolitychnoho mistseznakhodzhennia Medzhybizh. *Mistseznakhodzhennia Medzhybizh i problemy vyvchenniany zhnoho paleolitu Skhidnoevropeiskoi rivnyny*, 2, p. 49-69.

Stepanchuk, V. M., Naumenko, O. O. 2019. Remontazh vapniakovoi halky z nyzhnopaleolitychnoi stoianky Medzhybizh A: poperedni pidsumky doslidzhennia. In: *Arkheolohiia Podillia*. Materialy vseukrainskoi naukovoi konferentsii. Vinnytsia, p. 13-20.

Stepanchuk, V. N. 2018. Kliuchevye nizhnepaleoliticheskie pamiatniki zapada Vostochnoevropeiskogo areala Ukrainy. In: M. N., Ragimova (ed.) *Paleoliticheskaia stoianka Azykh v Azerbaidzhane i migratsionnye protsessy*. Baku: Institut arkheologii i etnografii NANA, p. 149-161.

Stepanchuk, V. N., Ryzhov,S. N., Matviishina, Zh. N., Karmazinenko, S. P., Moigne, A.-M. 2014. Pervye itogi izucheniia nizhnepaleoliticheskikh mestonakhozhdenii Medzhibozha. *Mistseznakhodzhennia Medzhybizh i problemy vyvchennia nyzhnoho paleolitu Skhidnoievropeiskoi rivnyny*, 2, p. 22-48.

Barsky, D., Celiberti, V., Cauche, D., Grégoire, S., Lebègue, F., de Lumley, H., Toro-Moyano, I. 2010. Raw material discernment and technological aspects of the Barranco León and Fuente Nueva 3 stone assemblages (Orce southern Spain). *Quaternary International*, 223-224, p. 201-219.

Chlachula, J, Le Blanc, R. 1996. Some artifact-diagnostic criteria of quartzite cobble-tool industries from Alberta. *Canadian Journal of Archaeology/Journal Canadiend'Archéologie*, 20, p. 61-74.

Cotterell, B., Kamminga, J., Dickson, F. P. 1985. The essential mechanics of conchoidal flaking. *International Journal of Fracture*, 29 (4), p. 205-221.

De La Peña, P. 2015. A qualitative guide to recognize bipolar knapping for flint and quartz. *Lithic Technology*, 40 (4), p. 1-16.

Drift, J. W. Van Der. 2012. *Partitioning the Palaeolithic. Introducing the bipolar toolkit concept*. Groningen: Aktieve Praktijk Archeologie Nederland, 38 p.

Evans, J. G. 1872. *The Ancient Stone Implements, Weapons, And Ornaments, of Great Britain*. London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 640 p.

Faulkner, A. 1972. *Mechanical Principles of Flintworking*. PhD dissertation. Department of Anthropology, Washington State University, Pullman, University Microfilms. Ann Arbor.

Johnson, L. L., Behm, J. A., Bordes, F., Cahen, D., Crabtree, D. E., Dincauze, D. F., Hay, C. A., Hayden, B., Hester, T. R., Katz, P. R., Knudson, R. et al. 1978. A History of Flint-Knapping. *Current Anthropology*, 19 (2), p. 337-372.

Low, B. D. 1997. *Bipolar technology and pebble stone artifacts: experimentation in stone tool manufacture*. Master's dissertation. Department of Anthropology and Archaeology, University of Saskatchewan, 282 p.

Lyell, C. 1863. *The geological evidences of the antiquity of man: with remarks on theories of the origin of species by variation*. London: John Murray, 520 p.

Moffat, C. R. 1981. The Mechanical Basis of Stone Flaking: Problems and Prospects. *Plains Anthropologist*, 26 (93), p. 195-212.

Mosquera, M., Ollé, A., Pedro Rodríguez, X., Carbonell, E. 2018. Shedding light on the Early Pleistocene of TD6 (Gran Dolina, Atapuerca, Spain): the Technological sequence and occupational inferences. *PLoS ONE*, 13 (1), p. e0190889.

Moyano, I. T., Barsky, D., Cauche, D., Celiberti, V., Grégoire, S., Lebegue, F, Moncel, M. H., de Lumley, H. 2011. The archaic stone tool industry from Barranco León and Fuente Nueva 3, (Orce, Spain): Evidence of the earliest hominin presence in southern Europe. *Quaternary International*, 243, p. 80-91.

Odell, G. H. 2012. *Lithic Analysis*. Tulsa, Oklahoma: Springer Science+Business Media.

Peña, L. 2008. Morpho-technological study of the Lower and Middle Palaeolithic lithic assemblages from Maltravieso and Santa Ana cave (Cáceres, Extremadura). Comparison of two lithic assemblages knapped in milky quartz: Maltravieso cave -Sala de losHuesos- and level C of L'Arago cave (Tautavel, France). *Sezione di MuseologiaScientifica e Naturalistica*, 3, p. 1-5.

Shea, J. J. 2012. Lithic modes A-I: a new framework for describing global-scale variation in stone tool technology illustrated with evidence from the East Mediterranean Levant. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20 (1), p. 151-186.

Stepanchuk, V. N. 2018. Lower Paleolithic sites of Ukraine: the main technological and typological features. *Crossing the borders. Interregional and cross-cultural interactions in the context of lithic studies (15th SKAM Lithic Workshop. Abstract book)*, p. 10-11.

Titton, S., Barsky, D., Bargallo, A., Vergès, J. M., Guardiola, M., Solano, J. G., Manuel Jimenez Arenas, J., Toro-Moyano, I., Sala-Ramos, R. 2018. Active percussion tools from the Oldowan site of Barranco León (Orce, Andalusia, Spain): The fundamental role of pounding activities in hominin lifeways. *Journal of Archaeological Science*, 96, p. 131-147.

Whittaker, J. C. 1994. *Flintknapping. Making and understanding stone tools*. Austin: University of Texas Press.

Zingg, T. 1935. Beitrag Zur Schotter Analyse. *Schweiz Mineral Petrog Mitt*, 15, p. 39-140.

УДК 902-028.42(091)(477.73)"4/92"
https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.124

Oleksandr V. Kariaka *

THE FIRST YEARS OF UKRAINIAN INVESTIGATIONS IN OLBIA PONTICA

The article is devoted to the description of first years of Ukrainian studies in the ancient city of Olbia Pontica. Special attention was paid to the range of problematic issues that formed the main features of modern Ukrainian classical archaeology.

K e y w o r d s: *Olbia Pontica, archaeology, history of investigations, formation of science.*

Olbia Pontica, an ancient city in southern Ukraine, is one of the pearls among the Greek colonies of the Northern Black Sea. The history of its archaeological investigations is quite complex and uneven. Non-systematic excavations in the territory of its hill-fort in the XIX century provided minimal information about the city's history, layout and planning. The episodic nature of these studies and, often, the absence of specific tasks led to the inability to create a general understanding of the history and culture of this ancient city. Systematic and large-scale excavations here were started only in the first years of the XX century under the guidance of the representative of the Imperial Archaeological Commission B. V. Farmakovskyi (Fig. 1). The results of these studies quickly led Olbia to the rank of the most interesting archaeological sites of antiquity in the Northern Black Sea (Карасев 1976, c. 13—21). Pre-revolutionary excavations of B. V. Farmakovskyi in Olbia are exemplary for his time and have identified the main research objectives for many years. However, these systematic studies were interrupted by the stormy events of the First World and Civil Wars, the revolution. B. V. Farmakovskyi remained on the territory of the Soviet state and continued his study of antiquity in Leningrad, which was probably largely stimulated by his close friendship with V. I. Ulianov (Lenin) in their childhood (Фармаковская 1976, c. 11). This opened up some prospects for continuing interrupted researches. However, Olbia was located at that time in the south of Soviet Ukraine, a republic that had its own state authorities, the All-Ukrainian Academy of Sciences (hereinafter — AUAS) and the All-Ukrainian Archaeological Committee (hereinafter — AUAC), which could not miss Olbia's excavations.

Restored and headed by B. V. Farmakovskyi [1], the excavations in Olbia covered 1924—1926, which became a continuation of pre-revolutionary investigations. At the same time, it was a period of attempts by the AUAC (in the conditions of almost complete lack of funding and staffing shortages) to create its own school of classical archaeology and education of Ukrainian specialists in the field of ancient history.

Therefore, the main purpose of our study is to shed light on the peculiarities of the organiza-

* KARIAKA Oleksandr Vitalijovych — PhD in History, Research Fellow of the Field Committee department of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine, ORCID 0000-0003-3066-3641, *akarjaka@ukr.net*

[1] Farmakovskyi Boris Vladimirovich (1870—1928) — a prominent classical archaeologist from the time of the Russian Empire and the Soviet Union. He graduated from the Faculty of History and Philology of Novorossiysk State University in Odessa in 1892. In 1902 he received a master's degree in theory and history of art in Odessa. In 1906—1909 he was a scientific secretary of the Russian Archaeological Society. In 1914 he was elected a corresponding member of the Academy of Sciences. Since 1918 he worked at the State Academy of the History of Material Culture (hereinafter — SAHMC). He is also a professor at the Petrograd University, the Pedagogical Institute and the Institute of Art History. He studied ancient history, archaeology, the art of the Northern Black Sea. He headed the Olbian archaeological expedition since 1901 (he discovered the crypt of Jevresivij and Aretha, explored the city blocks and found the city limits). In addition, he participated in excavations in Kyiv in 1908—1909 and in Evpatoria in 1916—1917. He wrote 131 scientific publications (Мезенцева 1997, c. 99).

tion of Olbia's research process, officially led by B. V. Farmakovskyi and with the participation of the Archaeological Committee at the AUAS, revealing its characteristic features, covering the first attempts and conditions of Ukrainian classical archaeology formation.

The official activity of the All-Ukrainian Archaeological Committee on the restoration of excavations at the territory of Olbia begins on July 11, 1924, when its leadership was notified by a letter from Leningrad from the Russian Academy of the History of Material Culture (hereinafter — RAHMC) about coming of B. V. Farmakovskyi to Ukraine for further investigations of Olbia (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 2 and back). It was pointed out that very limited funding has been allocated for the excavations, which is sufficient only for the research of objects already opened in prerevolutionary period. At the same time, a request was made to the AUAC to facilitate the successful conduct of these excavations.

Almost a week later, on July 17, a meeting is held at the AUAC where it was stated that the restoration of excavations at the territory of Olbia is "very desirable" and the committee, through the leadership of the AUAS, addresses the Scientific Committee of "UkrGolovProfOsvity" about the necessity to send B.V Farmakovskyi appropriate certificate. However, at the same time, the condition was stipulated that "all the acquired things will not be taken outside of Ukraine and will be transferred to the Regional Museum of Odessa" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 4). This indicates that, although not capable of leading these excavations, the AUAC is at least concerned with the interests of national science and insists on the preservation of the materials extracted within Ukraine.

It should be noted that these were not purely declarative statements, recorded only on paper. The case was brought under some control and the Archaeological Committee monitored the conditions. Illustrative about this are the documents where in the correspondence the leadership of the AUAS, after the end of Olbian expedition of this year (probably based on unknown to us private sources of information), is interested in the directorate of the Mykolaiv and Odessa museums — do they know that part of things was exported by B. V. Farmakovskyi from Ukraine to Leningrad (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 44—47)? The Odessa Museum unequivocally denies this fact and states that all things acquired in Olbia in 1924 are stored in the territory of Ukraine with the exception of only two ceramic fragments — a black-figured fragment and a lid of an Ionic vessel (is-

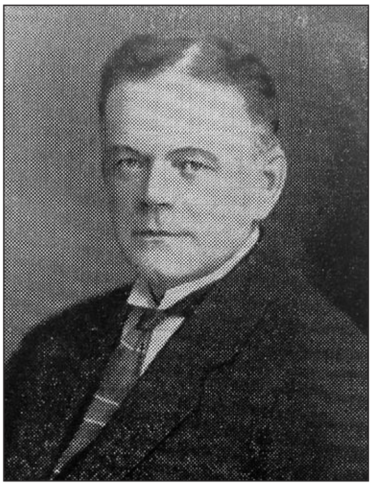

Fig. 1. B. V. Farmakovskyi (Фармаковская 1988, inside cover)

sued to professor B. L. Bogaevskyi for scientific investigation (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 46) and "cover" from archaic burial (issued to Farmakovskyi for a temporary exhibition in the Hermitage (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 47). In both cases, however, it was emphasized that items issued temporarily and should be returned to the Odessa Museum. In one of the letters it was marked: *"Professor Farmakovsky, foreseeing that all things should remain, at the disposal of the AUAS, in Odessa, for processing them made many photographs, for which a photographer of the Hermitage was at the expedition"* (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 47).

At the same time, the resumption of Olbian expedition coincided with the intensification of the Kherson Regional Museum work, which, according to the correspondence, itself offered scientific cooperation with the Archaeological Committee, which was given a positive response to the completion of which the Kherson Museum was commissioned to control realization of Archaeological Committee instructions in Olbian excavations. Also, the museum was allowed selecting for its collections and exhibitions findings from excavations of "duplicate nature", for which it was proposed to "enter into an understanding with the Regional Museum of Odessa" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 21).

In addition to preserving the findings, the leadership of the Archaeological Committee advocated the need to publish the results of Olbian excavations in the territory of Ukraine, and stated in one of its letters to B. V. Farmakovskyi regrets that the report on the excavations results in Olbia in 1924 will not be published in Ukraine (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 43). Finally, the rest of this year's excavation materials were published two years later in Leningrad (Фармаковский 1926, с. 143—163).

Fig. 2. F. T. Kaminsky, 1929 (SAIA NASU, f. AUAC, c. 31, p. 93)

Thus, it must be admitted that Olbian excavations of 1924, according to the materials of the AUAC archives, were supported by the Archaeological Committee, but the expedition was almost completely finished by Russian researchers under the direct guidance of professor B. V. Farmakovskyi. Officially to work on this expedition went the staff of Leningrad (RAHMC). Directly about the participation of researchers from Ukraine in the work of this expedition is known only about the director of the Mykolaiv Museum F. T. Kaminskyi [2] (Fig. 2) (he himself mentions this in one of the letters). Official representatives of Ukraine from the Archaeological Committee of the AUAS at the excavations of Olbia were not appointed. Despite this, the archaeological commission was pleased with the results of the excavations of Olbia in 1924, the report of which was read as early as October 16 at the committee meeting by professor B. L. Bogaevskyi (a representative of the RAHMC), on the basis of which it was decided to express its gratitude to the professor and "to petition the AUAS before the Central Government for the allocation of funds for Olbian excavations of the future 1925" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 25, 26).

In 1925, in fact, to the excavations in Olbia, the activities of the AUAC began again with a letter from the Russian Academy of History of Material Culture from Leningrad on July 29, personally signed by academician M. Ya. Marr, in which the desire to continue Olbia's excavations and the mission of B. V. Farmakovskyi were notified. In the letter it was emphasized that the report for the excavations of previous year to the AUAS was provided in time by the researcher, and all the things found during the excavations, according to the instructions of the AUAS, were submitted to the Odessa Regional Historical and Archaeological Museum. It was also emphasized that the deputy of the People's Commissar of Enlightenment of the USSR in his letter from October 24, 1924 thanked B. V. Farmakovskyi "for organizing an expedition to Olbia in 1924" and "inviting him to lead the expedition in 1925" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 48). Thus, the excavation of Olbia was officially supported by the Ukrainian authorities, and in order to prevent possible misunderstandings with the leadership of the AUAC, they were invited to cooperate and organize possible assistance to the expedition both in Kyiv and in the field.

Immediately after the Academy's official announcement, B. V. Farmakovskyi announced his intention to come to Kiev around August 8—9 with the aim of making a report on Olbia "with slides" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 52). However, these plans had to be changed because the field season had already begun and it was hard to find any archaeologist in Kyiv who could be interested in Boris Vladimirovich's lecture. *"The Ukrainian Academy of Sciences, in case of the departure of the Kyiv's archaeologists (for) excavation, requests to postpone a report (until) your return (from) Olbia"* (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 55).

The work of the expedition unfolded on its own course, as evidenced by the report of F. T. Kminskyi, where he informs that the expedition staff gathered in Mykolaiv on August 18 and went to Parutyne village on the same day. Head of the expedition B. V. Farmakovskyi ordered the immediate commencement of an external survey of the hill-fort, especially of its south-eastern part (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 62). External examinations were held the next day — August 19. An overview of the old excavations was accompanied with "a detailed corresponding explanation by academician B. V. Farmakovskyi" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 62 and back).

---

[2] Kaminskyi Feodosii Timofeyevich (1888—1978) — a prominent Ukrainian archaeologist and local historian. He studied at the St. Petersburg Archaeological Institute. He was arrested as a White Guard officer during the Civil War, but he was acquitted. From 1921 he started working in Mykolaiv; was the custodian and head of the Museum of History and Archaeology. Due to his efforts, Olbia Reserve was created and its protection organized. In 1926 he drew up the first archaeological map of the Lower Bug River region, which became the basis for the publication of I. V. Fabricius in 1951 (Фабрициус 1951; Нікітін 2008, c. 121). During 1924—1925 he was the director of the Mykolaiv Museum, but in September 1929 he was arrested again and was dismissed from his post on October 1. This time the arrest ended with detention in the prison, and he was able to return to Mykolaiv only in 1954 (Нікітін 2008, c. 118—121; 213).

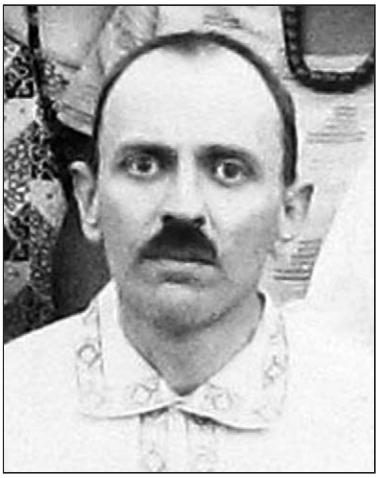

Fig. 3. S. S. Dlozhevsky, 1929 (SAIA NASU, f. AUAC, c. 31, p. 93)

Incidentally F. T. Kaminskyi also described the very beginning of investigations in the territory of the north-eastern part of the Upper City of Olbia, which eventually resulted in one of the largest and most famous excavations — "I". Thanks to the activity of the director of the Mykolaiv Museum this territory was included in the boundaries of Olbian Reserve. The first excavations here began on August 20, 1925 (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 62 and back).

An interesting question arises about the representation of the AUAC in the excavations in Olbia in 1925. On August 10, a letter was sent to the director of the Odessa Museum of History and Archaeology S. S. Dlozhevskyi [3] (Fig. 3) in which, "According to the resolution of the Plenum of the Archaeological Committee dated by 5 August", the authority is given to be a representative of the Archaeological Committee during the excavations in Olbia, to be conducted under the guidance of prof. B. V. Farmakovskyi, as well as *"please inform it of the progress and consequences of the excavation"*. Accordingly, the things that will be found during these excavations should be donated to the Museum of History and Archaeology in Odessa (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 57). Professor S. S. Dlozhevskyi in his letter to the AUAC (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 59) expressed his consent and gratitude for the granting of such authority, but at the same time informed M. O. Makarenko [4] (Fig. 4), that now he can't go to Olbia. In May this year, the Odessa Museum was closed by the Audit Commission for more than a year as an institution that, under the cover of the Soviet authorities, is engaged in the storage of the escaped property of the bourgeoisie (Білокінь 2009, c. 151—151; Охотников 2010, c. 63). A number of other serious allegations were also raised. Therefore already on August 17 the management of the AUAC changes the representative of Olbian excavations, appointing to this position the director of the Mykolaiv Museum F. T. Kaminskyi. *"According to the impossibility for you to take part in Olbia's excavations, as you have informed M. O. Makarenko by letter, the AUAC forced to entrust the representation to the Head of Hist.-Arch. Mus. in Mykolaiv F. T. Kaminskyi, that's why also the things obtained by excavations should be transferred for interment to the Hist. Arch. Museum in Mykolaiv"* (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 61).

It should be noted that in addition to representation on the expedition, as in the previous year, a fundamental question was raised as to where the find-

[3] Dlozhevskyi Serhii Stepanovych (1889—1930) — philologist, historian, archaeologist. He was born in Kamianets-Podilskyi. He studied at the Kyiv University at the Faculty of History and Philology (Пам'яті Дложевського 1931, c. 95), where in 1912 he was "left to prepare for the professorship" (Білокінь 2009, p. 151). He moved to Odessa in 1920. Worked and held positions: Director of the Odessa State Historical and Archaeological Museum in 1920—1930 and others. (С. С. Дложевський... 1930; Пам'яті Дложевського 1931, c. 95). He participated in the I Archaeological Meeting in Kyiv in 1925, at the Archaeological Congress in Kerch in 1926, at the I International Archaeological Congress in Berlin as a delegate from the Ukrainian SSR and made a report on excavations in Olbia. There he was also elected as full member of the German Archaeological Institute (Шульц 1931, c. 32). He also took care of inventing new antique monuments in Odessa.

[4] Makarenko Mykola Omelianovych (1877—1938) is a prominent Ukrainian archaeologist, art critic, museum expert. He got his higher education at the St. Petersburg Archaeological Institute in 1905. 1902—1919 — Chief Guardian Assistant of the Hermitage. He had been teaching and since 1910 had become a full member of the Council of the Imperial Archaeological Commission. In 1919 he moved to Kyiv and headed the art section of the Ukrainian Scientific Society and joined the Commission on the compilation of an archaeological map of Ukraine at the Ukrainian Academy of Science. In 1920—1925 he was the director of the Kyiv Museum of Arts and other institutions. Professor of Kyiv and Odessa Art Institutes as well. Since 1924 he became a full member of the AUAC. He has led and conducted excavations in many monuments of the USSR in different periods. In 1926 he was the official representative of the AUAC in Olbia excavations, where he expressed a principled position regarding the need to involve Ukrainian specialists in these excavations and to change the internal structure and principles of this expedition in favor of Ukrainian national science (Каряка 2016). In 1934, he was the only one out of 11 members of the commission who refused to sign the act of destruction of St. Michael's Cathedral and protested against the government's decision. On December 25, 1937, he was sentenced to death by decree of "Troika". Rehabilitated in 1989. Author of about 180 works and 10 monographs (Інститут археології... 2015, c. 503—505).

Fig. 4. M. O. Makarenko (Інститут археології... 2015, p. 503)

ings from the Olbian excavations would be deposited, since at that time there was some problem for many provincial museums (and in this situation, especially for the Mykolaiv Museum) in filling of exhibitions and funds. The letter from the director of the Mykolaiv Museum F. T. Kaminskyi (sent on 6, but received on August 10, 1925 — the very day when it was decided to appoint S. S. Dlozhevskyi as a representative of the AUAC), in which he directly insists, based on the great work that he personally does to save and investigate Olbia, on the need to transfer Olbian finds to the Mykolaiv Museum. This was justified by practical needs — in fact, all the work to supervise the monument was laid on the Mykolaiv Museum. During 1924, its director personally visited Olbia at least once a month to check its condition (noting that now he had to do this less with the lack of funds). He also emphasized that the whole matter of protection, care, resolution of controversial and economic issues in the reserve also was laid on him. In addition, he made excursions at the monument. However, despite all this, only things that were bought by random persons from the local population and donated to the museum were included in the Mykolaiv Museum. *"Mykolaiv should have a certain base before replenishment of the museum. (...) In view of all the above, we ask you to bring the monuments of Olbia to the Mykolaiv Museum"* (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 58).

The situation seems quite clear, and the position of F. T. Kaminskyi is quite reasonable and logical, but on September 7 "Ukrnauka" as the main state body that financed the work of the Olbian expedition (apparently due to some complaints coming from Odessa) annuls the decision of the Archaeological Committee on the transfer of materials from the excavations of Olbia 1925 to the Mykolaiv Museum and definitely order that all of them should be transmitted to the Odessa Museum (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 64).

Since this moment we can see the beginning of some tension in the relationship, to some extent, a formal confrontation between the AUAC as a unit of the Ukrainian Academy of Sciences and "Ukrnauka" in the matter of storage of Olbian collections. The Archaeological Committee for a number of reasons did not obey the order of the authority and finally all the findings this year were nevertheless transferred to the Mykolaiv Museum, which was certified by the acts of transfer of materials, respectively signed by B. V. Farmakovskyi as the leader of the Olbian expedition and F. T. Kaminskyi as the Director of the Mykolaiv Museum (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 64, 65).

The prohibition of "Ukrnauka" to store things in the Mykolaiv Museum caused a number of letters (e.g., a letter from F. T. Kaminskyi dated by December 15 (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 76) and various discussions within the walls of the Archaeological Committee. The problem of transferring and storing of Olbian finds was discussed at the plenum of the All-Ukrainian Archaeological Committee on October 21, 1925, which was recorded by the extract from the journal of this plenary, where the fourth issue was discussed in addition to the RAHMC report on the excavations in Olbia, based on the information of professor S. S. Dlozhevskyi on the closure of the Odessa Museum by the Audit Commission, which was confirmed by information of B. V. Farmakovskyi that there was still a part of Olbian finds not transported to Odessa. The indignant assembly of the plenum of the AUAC approved to declare *"its surprise at the cancellation of "Ukrnauka" by his decree, which was dictated by the sealing of the Odessa Museum"*, as well as *"to ask "Ukrnauka" to discuss issues in the relevant commission and to establish certain principles in the allocation of the materials of Olbian excavations"* (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 73).

The next year — 1926 — is special in Olbia's investigations. It was the large-scaled and most successful among the researches of B. V. Farmakovskyi in the post-revolutionary period, when it was possible to involve other specialists than archaeologists in the research of the monument. This made it possible to significantly expand the understanding of the history, culture and life of the population of this ancient city (Фармаковский 1929, с. 7—74; Карасев 1976, с. 20; Славин 1960, с. 54).

As a result of preliminary arrangements for excavations in Olbia for the 1926 season, "Ukrnauka" promised funding, which led to a significant revival in the preparation for the field season. Already from the beginning of the summer of 1926, the preparation for the work of the Olbian expedition began and in June a letter was sent from the Archaeological Committee to "Ukrnauka" explaining the need to send to the excavations of the monument six persons — a representative of the AUAC prof. M. O. Makarenko, representative of the Odessa Museum (to which the main collection of things should be transferred) prof. S. S. Dlozhevskyi, a representative of the Mykolaiv Museum F. T. Kaminskyi ("on which Olbia had direct care all along"), and three trainees — two from the AUAC and one from the Odessa Museum. It was also stipulated that the composition of the representatives of the Archaeological Committee and museums could be changed if necessary. At the same time, the Committee representatives asked "Ukrnauka" to take these wishes into consideration when "establishing the composition of the Olbian expedition and the distribution of appropriated funds" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 92). Thus, the Archaeological Committee for the first time got a real opportunity to send its representatives to excavations in Olbia.

It should be noted that the representative of the AUAC Mykola Omelianovych Makarenko was under investigation and at the time the committee had to write a letter to the "prosecutor of Kyiv region" asking him to allow a full member of the AUAC and a professor to go to Parutino village for two months "as an Authorized Representative of the Committee" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 97).

Finally, on July 22, an estimate was sent from "Ukrnauka" to the AUAC (with copies to S. S. Dlozhevskyi and F. T. Kaminskyi) for carrying out the Olbian expedition with sources of expenses for its participants. This estimate was printed on a typewriter, but later by hand of an unknown person it was made a specification to clarify which category of staff and from what source it had to be funded.

According to this document, it turned out that the expedition would work at the expense of "Ukrnauka" — the head of the expedition academician B. V. Farmakovskyi, the architect "acad." (Sic !?) N.B. Baklanov, topographer, photographer I. F. Chistiakov, ceramics specialist I. P. Krasnikov, organic parts specialist M. I. Tyhyi.

Other staff had to come to the expedition at the expense of the organizations that sent them. Among them — from the RAHMC — research workers B. L. Bohaievskyi, T. M. Devel, T. N. Knipovych, O. A. Pini; assistants I. I. Meshchaninov, T. O. Prushevska; trainee V. Stein. It was planned to send from the AUAS M. O. Makarenko and several trainees. From the Odessa Museum — the director S. S. Dlozhevskyi, research workers M. F. Boltenko and "Oksman, Domakion, Pora-Leonovich". From the Mykolaiv Museum — the director F. T. Kaminskyi and research worker V. S. Kuznetsov. Dr. Gose came from the German Archaeological Institute. However, the representation of Russia was not limited to representatives of the Academy of Material Culture in Leningrad. The expedition also included representatives from the Research Institute of Archaeology and Arts at the Moscow State University — research workers V. D. Blavatskyi and M. I. Kobylina. Five students from the Leningrad University — "Karasev, Slavin, Farmakovskaya, Chubova, Yunovich". By the way, this is the first and only year when Olbia's eminent researchers L. M. Slavin and O. I. Karasev worked together on archaeological excavations with B. V. Farmakovskyi.

It was also noted that people eligible for funding from sending organizations have a subsidy from "Ukrnauka" and that they are required to pay travel expenses on both ends of the expedition (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 99). At first glance, the distribution of funds in this document seems quite reasonable, but it considers the All-Ukrainian Archaeological Committee as an independent organization, which itself has to finance the business trip of its employees, which was not true, because in fact the AUAC did not have its own funding and was completely dependent on money, it was provided by "Ukrnauka". In fact, according to this document, representatives of the AUAC found themselves outside the funding of both the expedition and the organization that sent them, which led to serious collisions in the future during works of the Olbian Expedition.

Meanwhile, in Kyiv it has already been decided concerning people who had to represent the Ukrainian Academy of Sciences at the excavations of Olbia and on August 2 to B. V. Farmakovskyi a letter was sent in which the Archaeological Committee informed that to the expedition would be sent in addition to the official representative M. O. Makarenko two other trainees — Sylvestr Sylvestrovych Magura and Illia Samoilovskyi with an estimate for the maintenance of the AUAC representatives, the total amount of which was 600 rubles (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 102). However, apparently, as further events unfolded, Boris Vladimirovich did not respond to this letter.

Soon, in early August, with the start of the expedition, the problem with the financing and retention of representatives of the Archaeological

Committee had appeared. It turned out that the terms of representatives' payment for the excavations were not clearly stated (despite the preliminary estimate), which in this situation, as typical, resulted in absence of payment for the AUAC representatives. This is clearly evidenced by the stormy correspondence between the AUAC and "Ukrnauka". For example, a letter from August 7 from the AUAC to "Ukrnauka":

"Adding to this a copy letter of the AUAC representative at the excavations in Olbia, M. O. Makarenko and informing "Ukrnauka" that yesterday (6-VIII) M. O. Makarenko was sent a telegram about the complete impossibility for the AUAC — for lack of funds — to take on his further maintenance and to find the sums needed to pay the work of two trainees — I. Samyilovskyi and S. Magura, who left for Olbia 2-VIII, — All-Ukrainian Archaeological Committee at the UAN considers at its duty to pay attention to the impossibility of the created situation.

The interests of Ukrainian science require the presence at Olbian excavations of the AUAC representative, M. A. Makarenko, whose participation in the excavation was almost conditioned by prof. B. Farmakovskyi and who is currently conducting excavations at a certain section of Olbian territory. It is not necessary to speak on the need to prepare young archaeological forces in practical work on excavations.

The AUAC was assured that the expenses for the travel and maintenance of the people in a business trip would be covered by the expedition. Only on this basis the departure of M. O. Makarenko and his detention during these three weeks in Olbia were spent on borrowed funds, which had to be repaid that month.

After the statement of prof. Farmakovskyi to M. O. Makarenko, that 60(0 carb.) were paid into the budget of the expedition to pay for the travel and maintenance of the Archaeological Committee representative and trainees, and after the departure of the trainees who were deliberately detained until the reply of M. O. Makarenko from Olbia — receipt from "Ukrnauka" on July 2 (2) "The expedition to carry out excavations in Olbia in 1926", where our representatives appear under the letter "B" / at the expense of agencies in the business trip / was a complete surprise.

This surprise was all the more striking that, while representatives of Kyiv, Odessa and Mykolaiv were brought in with letter "B", from the Research Institute of Archaeology and Art in Moscow and from the Leningrad University seven people had driven and would live during the expedition.

Seeing this as a bit of a misunderstanding, the AUAC asks "Ukrnauka" to take urgent steps to eliminate it and to inform them by telegraph to Olbia.

On the decision of the AUAC case, it was asked "not to refuse to notify it (the AUAC — O.K.) in the near future" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 106).

Regarding the unfortunate misunderstanding with the representatives of Kiev payment for the participation in the works in Olbian expedition, August 9, Mykola Omelianovych writes to the Archaeological Committee a quite emotional letter, and his emotions are rather clear: "I have the honor to request the Committee to inform me how to treat the messages of "Ukrnauka"...

Given that the Archaeological Committee not only did not have the appropriate funds, but also in general no funds what were known to "Ukrnauka" to the same extent as the Archaeological Committee, it should not be looked at as a refusal of "Ukrnauka" to help the Ukrainian Archaeological Committee to participate in Olbia's excavations. Moreover, when you consider the number of St. Petersburg members of the expedition, paid from the expedition. Because what kind of money did the Committee have in mind when it made the order? Or, perhaps, such a message is an accidental mistake and as such that had already been corrected by "Ukrnauka".

As a representative of the Committee, I do not know for how long time I am forced to exist. Not on the same loan to which I and the trainees exist to this day?" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 113 and back).

A rather unpleasant situation was created for Ukrainian researchers, which made them decide to go to higher authorities. In one of the letters to B.V. Farmakovskyi, among other things, was required to inform "Ukrnauka" — whether the head of the Olbian expedition received funds from the Russian Academy of History of the Material Culture and what they had been spent on (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 124). Also, on September 28, the leadership of the AUAC (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 126), and on October 9 the "People's Comissariat of Education" of the Ukrainian SSR (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 139) to B. V. Farmakovskyi was sent a direct letter demanding to pay daily to S. S. Magura and I. M. Samoilovskyi "on the basis of the specified norm". Unfortunately we do not have any data regarding the official answer of B. V. Farmakovskyi. It is quite possible that he did not write such an appropriate letter, but only after direct pressure from "Ukrnauka" the situation regarding payment of attendance and work on the Olbian expedition of the AUAC representatives gradually began to be resolved and after the expedition works in October the necessary funds were sent from Leningrad. Already on October 6, a message was sent about the transfer of money to I. M. Samoilovskyi (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 132). This is also evidenced by personal receipts of S.S. Magura (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 134) and I. M. Samoilovskyi (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 133).

However, the difficulties with paying the mission of the Archaeological Committee were far from unique. So, despite the budget estimates and plans discussed in advance, on August 14, less than half of the expedition's works, the money provided at the initial stage of "Ukrnauka", ended. Head of the expedition B. V. Farmakovskyi was seeking for an advance funding, but "Ukrnauka" simply did not answer. It is obvious that the bureaucratic system failed and its slow response threatened the continuation of Olbian excavations. After a ten-day wait, the expedition faced the need to stop works. To overcome this difficult situation, Boris Vladimirovich appeals to the management of the RAHMC in Leningrad and receives the necessary amount within a few days. This made it possible to continue the works of the expedition "to the great shame of the representatives of Ukraine" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 116 and back).

Such a situation, of course, caused a wave of indignation at the AUAC's official representative M. O. Makarenko, who, while excavating in Olbia, was concerned not only with maintaining the pace of the expedition's work, but also with questions of the authority of Ukrainian national science and the scornful attitude of officials to domestic researchers:

"Representative of the Arch. Committee had the unfortunate fate of stating "Ukrnauka's" careless attitude to the promises that the expedition manager had such high hopes for.

... I have the honor to ask the Committee to inform what reasons prompted "Ukrnauka" not only to fail its promise, but also to forget about elementary ethics: we are dealing with representatives of the "Russian Socialist Federal Republic" and it seems that answering his request, or questions, is an elementary need for us to be treated respect"(Ibid).

As in previous years, the need for filling exhibits and funds with archaeological materials, and in particular antique materials from Olbia, has increased among museum institutions of the Ukrainian republic. For example, as early as November 11, 1925, the Zinovievsk Museum of Natural History and Archaeology (Zinovievsk — now Kropyvnytskyi) had turned to the AUAS with request the allocation to collect some materials for the museum. In this letter it is mentioned that during the season of 1925 an employee of the Zinovievsk Museum T. Diabkov had already addressed to the head of the expedition B. V. Farmakovskyi with a request to allocate things, but he replied that the Archaeological Commission is engaged in the distribution of things (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 75). Obviously, obtaining a collection of new finds from Olbia's excavations was one of the priority tasks of the Odessa and Mykolaiv museums, which had a direct bearing on the case of Olbia's preservation and research.

Already from the very beginning of the expedition of 1926, disputes had begun between the "interested parties" as which museum would findings of the season be deposited to. The bright evidence of it is the letter of M. O. Makarenko of July 31, 1926. He officially put the inspector of the monuments of the Odessa district and the head of the Odessa Museum S. S. Dlozhevskyi, who apparently in too active form insisted that the findings from Olbia had to be stored in his institution, that the competence to distribute the finds by museums belongs to the Archaeological Committee of the UAN and asked him officially to notify or entrust to the AUAC representative, this function (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 101).

In order to prevent all sorts of problems and misunderstandings, it was decided to establish a special commission for the distribution of Olbian finds for storage among the museums. This commission had to be composed of the head of the expedition and official representatives of these museums. A letter to "Ukrnauka" from August 3, 1926 reported: *"Based on a message from the AUAC representative in Olbia, M. O. Makarenko, that in Olbia the force of the things acquired by the excavations of previous years, which the Odessa Museum (apparently due to their bulkyness) does not take and which the Mykolaiv Museum is not very willing to gather too, All-Ukr. Archaeol. Committee asks "Ukrnauka" to inform the Head of the Olbian Expedition, prof. B. V. Farmakovskyi about the need to form a commission on the distribution of findings that should be included in addition to prof. B. V. Farmakovskyi and M. O. Makarenko, directors of two of these museums.*

According to the AUAC consideration, which was agreed by prof. B.V. Farmakovskyi during his stay in Kyiv, heavier or for some reason inconvenient to carry things should be left in the Mykolaiv Museum, the rest of the things should be transported to Od. Museum.

M. O. Makarenko reports that the things that have been excavated in previous years are in danger of destruction. Therefore, the committee on distribution of things proposed by the AUAC should review the issue of leaving museum exhibits in Olbia to pass a resolution. In addition, the commission should speak on the formation of a fund of things (doublets and minor things) from which small exhibit collections could be made for other Museums" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 103).

August 7, 1926 a letter to professor S. S. Dlozhevskyi received an order signed by the chairman of the AUAC academician O. Novitskyi and the Academic Secretary of the AUAC M. Rudinskyi, where it was explicitly emphasized that the distribution of things from the excavations is possible only by a stipulated commission and he asked to take measures, which were not done otherwise.

"The All-Ukrainian Archaeological Committee at the UAN considers it necessary that the temporary distribution of things acquired in Olbia by excavation between museums are carried out on the basis of principles developed by the commission and approved by the Archaeological Committee.

The commission should be composed of you, prof. B. V. Farmakovskyi, prof. M. O. Makarenko and director of the Mykolaiv Museum T. T. Kaminskyi.

Taking this into consideration, the All-Ukrainian Archaeological Committee at the UAN asks you to take all measures to ensure that the materials are not distributed before the matter is discussed in the Commission" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 105).

As the correspondence shows, the Archaeological Committee did not, under any circumstances, take responsibility for the organization of the commission for the division of things from Olbian excavations and demanded the establishment of this commission by "Ukrnauka". Obviously, the situation with the solution of this issue in the expedition reached a certain tension, as evidenced by the AUAC request to "Ukrnauka" "to accelerate the organization of the Commission in the distribution of things obtained during the excavations in Olbia" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 108).

Considering the circumstances from "Ukrnauka" to B.V. Farmakovskyi who was directly ordered to create a commission for the distribution of findings from the Olbian excavations a letter was sent, to "Wishing to prevent possible misunderstandings" (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 124).

As a result of a long and rather complicated process of negotiations and correspondence between Olbian Expedition, the AUAC, "Ukrnauka" and museum directors, an act signed by B. V. Farmakovskyi, the AUAC representative M. O. Makarenko, director of the Odessa Museum S. S. Dlozhevskyi and the head of the Mykolaiv Museum F. T. Kaminskyi, in which it was concluded that it is convenient to store the findings in the Mykolaiv Museum, and especially the cumbersome and heavy things that will be problematic to transport, to be stored in Olbia. *"In view of incompleteness of exact development of programs of the Odessa and Mykolaiv museums and big technical conveniences of delivery of antiquities from Olbia to Mykolaiv, as in the nearest point, now, to exact distinction of programs of gathering collections of the Odessa and Mykolaiv museums that to put in turn, it is expedient to transfer of antiquity from the excavations of 1926 to the Mykolaiv Museum, leaving temporarily particularly bulky objects to be stored in Parutino in a warehouse under the supervision of the guard of the settlement"* (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 129). At the same time, due to the presence in the Odessa Museum of a "significant collection of amphorae stamps", the Mykolaiv Museum was obliged to send to it the corresponding "stamps" from the excavations of 1926 (Ibid., point. 2). The coins that were found were handed over for restoration to the laboratory of the State Hermitage Museum in Leningrad under the supervision and responsibility of A. N. Zograf, whom *"to ask (...) to send them back to the Mykolaiv Museum with the message of their definitions"* (Ibid., point. 3). A first attempt was made to perform chemical analyses of local materials, for which pieces of local clay and ceramics were selected. Osteological materials were also selected. *"To send clay specimens from the Olbia locality and shards of ancient vessels of no museum importance, selected by M. P. Krasnikov and bones of animals from excavations, selected by M. I. Tyhyi for analysis and determination to the Institute of Archaeological Technology in Leningrad, asking the mentioned specialists to report the result of the study of clays, shards and bones"* (Ibid., point. 4). Copies of this act were sent to the AUAC, "Ukrnauska" (in Kharkiv), as well as to the Odessa and Mykolaiv museums.

Two days later, on September 4, by B. V. Farmakovskyi and F. T. Kaminskyi the act on transferring of 3401 objects for storage to the Mykolaiv Museum was drawn up (SAIA NASU, f. AUAC, c. 263, p. 130), and apart from the things acquired during the excavation, there were also separate occasional finds and redeemed by the expeditions from the local population.

Thus, 1926 was not only one of the most successful in the studies of ancient Olbia during prewar period, but was also accompanied by a widespread deployment of all the previous problems that had accumulated in the links between power, scientific and museum institutions. Appointment of M. O. Makarenko, a representative of the AUAC in these excavations, quickly identified numerous contradictions that needed immediate resolution. This year, for the first time, thanks to the promised funding, a full representation of Ukrainian researchers at Olbia excavations was organized by the Archaeological Committee of the AUAS, enabling the involvement of national experts in the excavations of this ancient city.

1926 was the last year when Olbia's excavations were conducted under the leadership of B. V. Farmakovskyi. The following year, Boris Vladimirovich was not able to lead the work of the expedition because of illness, and in 1928 shortly before the start of the field season he was gone (Фармаковская 1988, с. 190). The works of Olbian expedition since 1927 were managed by the Scientific Council (Крыжицкий 1985, с. 26—27; Крыжицкий, Русяева и др. 1999, с. 18—19), which consisted, as a rule, of a few representatives of both Russia and Ukraine, which became a new stage in the study of this monument of antiquity.

Thus, our findings indicate that the young archaeological science in Ukraine in the post-revolutionary period underwent a period of formation in very difficult conditions, with very little or no funding and a strong dependence on bureaucracy, which led to many misunderstandings, significantly limiting the possibility of scientific growth. This situation is especially noticeable in the efforts to create a Ukrainian national school of classical archaeology. In the first place, it influenced at the involvement of new young professionals in the study of antiquity, and in particular Olbia Pontica investigations.

Characteristic features of the described stage — taking care of the interests of a young national Ukrainian science: limitation of export of materials, the requirement to publish a report on excavations primarily in the territory of Ukraine, an attempt to educate their own specialists and researchers. This can be traced from the very beginning of the AUAC's focus on Olbia's research.

Of course, financial difficulties and some "temporary misunderstandings" may be regarded as minor trifles against the backdrop of scientific research in the field of archaeological investigations in Olbia at that time, but it should be noted that these "trifles" became systematic and typical over time, repeated from year to year and became the main problematic background of Ukrainian researchers, were a significant obstacle in the formation of Ukrainian circle of classical archaeology.

Білокінь, В. І. 2009. Невідома праця Сергія Дложевського з історії Ольвії. *Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В. М. Отрешко (1949—1999)*. Киев, с. 151-154.

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014: монографія. Київ: Адеф-Україна, 2015.

Карасев, А. Н. 1976. Б. В. Фармаковский и Ольвия. *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, с. 13-21.

Каряка, О. В. М. О. Макаренко та перші спроби перетворень в Ольвійській експедиції. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Зб. наук. пр.: у двох частинах. Київ: Національний музей історії України, 2016, 1, 1, с. 235-239.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов: монография*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. 1999. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье: монография*. Киев: Институт археологии НАН Украины.

Мезенцева, Г. Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. *Інститут археології Національної Академії наук України, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997.

Нікітін, В. І. Ф. Т. Камінський — дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя. *Археологія*. 2008, 4, с. 118-121.

Охотников, С. Б. 2010. *Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею (1825—2010)*. Одесса: СМИЛ.

Пам'яті С. С. Дложевського (1889—1930). *Хроніка археології та мистецтва*. Київ, 1931, 3, с. 95.

С. С. Дложевський (1889—1930) (Некролог). *Червоний Схід*. 1930, 6, с. 244-245.

Славин, Л. М. 1960. Основные этапы изучения Ольвии. *Записки Одесского археологического общества*. Одесса, I (34), с. 47-59.

Фабрициус, И. В. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. Киев: Академия наук Украинской ССР, 1951.

Фармаковская, Т. И. 1976. Юность Б. В. Фармаковского. *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 11-12.

Фармаковская, Т. И. 1988. *Борис Владимирович Фармаковский*. Киев: Наукова думка.

Фармаковский, Б. В. 1926. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. *Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры*. т. I, с. 143-163.

Фармаковський, Б. В. 1929. *Розкопування Ольбії р. 1926: звіт*. Одеса: Історично-археологічний музей.

Шульц, П. Дложевский Сергей Степанович. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*. 1931, 1, с. 32.

Received 06.02.2020

О. В. Каряка

Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Польовий комітет Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-3066-3641, akarjaka@ukr.net

ПЕРШІ РОКИ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКІЙ

Характеризуються організаційні процеси у дослідженнях Ольвії Понтійської, які проходили в перші роки становлення української національної античної археології. Головна роль у цьому належала Всеукраїнському археологічному комітету при ВУАН (Київ) та представникам історико-археологічних музеїв Одеси та Миколаєва. Розглянуто стосунки між офіційним керівником експедиції Б. В. Фармаковським (Ленінград) та представниками українських наукових центрів. Ситуація значною мірою була ускладнена спілкуванням з владними органами, які розглядали археологічні дослідження як об'єкт для маніпуляцій. Характерними рисами цих процесів слід визнати вкрай розвинуту бюрократизацію, яка гальмувала дослідження, а також намагання влади зіштовхувати інтереси окремих наукових центрів. Головне коло проблем між представниками інституцій було пов'язане з місцем зберігання знахідок, представництва українських дослідників у складі експедиції, авторством відкриттів, написанням звітів та розподілі коштів. Яскравими проявами специфічних взаємин влади та наукового середовища були майже повна відсутність фінансування та провінційне ставлення до українських дослідників. Доведеним слід вважати, що вже на самому початку українські археологи мали значну зацікавленість у дослідженнях античної Ольвії та відстоювали інтереси розвитку молодого українського антикознавства, яке тільки народжувалося. Автор виявив, що основна роль у вирішенні цих питань належала М. О. Макаренку — представнику ВУАКу. Вирішення численних протиріч проходило на тлі українізації та загального піднесення національної ідеї в українській науці. Факти та процеси, описані в статті, мали значний вплив на формування організаційних принципів Ольвійської експедиції на багато десятиліть.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвій Понтійська, археологія, історія досліджень, формування науки.

А. В. Каряка

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела Полевой комитет Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-3066-3641, akarjaka@ukr.net

ПЕРВЫЕ ГОДЫ УКРАИНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОЛЬВИИ ПОНТИЙСКОЙ

Статья посвящена характеристике организационных процессов в исследованиях Ольвии Понтийской, которые проходили в первые годы становления украинской национальной античной археологии. Главная роль в этом принадлежала Всеукраинскому археологическому комитету при ВУАН (Киев) и представителям историко-археологических музеев Одессы и Николаева. Рассмотрены отношения между официальным руководителем экспедиции Б. В. Фармаковским (Ленинград) и представителями украинских научных центров. Ситуация в значительной мере была усложнена общением с органами власти, которые рассматривали археологические исследования как объект для манипуляций. Характерными чертами этих процессов необходимо признать крайне развитую бюрократизацию, которая тормозила исследования, а также стремление власти столкнуть интересы отдельных научных центов. Главный круг проблем между представителями институций был связан с местом хранения находок, представительства украинских исследователей в составе экспедиции, авторством открытий, написанием отчетов и распределением финансов. Ярким проявлением специфических отношений власти и научной среды были почти полное отсутствие финансирования и провинциальное отношение к украинским исследователям. Доказанным следует считать, что уже в самом начале украинские археологи имели большой интерес к исследованиям античной Ольвии и отстаивали интересы развития молодого украинского антиковедения, которое только зарождалось. Автором выявлена ключевая роль в решении данных вопросов Н. О. Макаренко — представителя ВУАКа. Разрешение многочисленных противоречий происходило на фоне украинизации и общего подъема национальной идеи в украинской науке. Факты и процессы, описанные в статье, имели значительное влияние на формирование организационных принципов Ольвийской экспедиции на многие десятилетия.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Ольвия Понтийская, археология, история исследований, формирование науки.

References

Bilokin, V. I. 2009. Nevidoma pratsia Serhiia Dlozhevskoho z istorii Olvii. Olviiskie drevnosti. *Sbornyk nauchnykh trudov pamiaty V. M. Otreshko (1949-1999).* Kyiv, p 151-154.

Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918-2014: monohrafiia. Kyiv: Adef-Ukraina, 2015 s.

Karasev, A. N. 1976. B. V. Farmakovskyi i Olviia. Khudozhestvennaia kultura i arkheolohiia antichnogo mira. *Sbornsk pamiati B. V. Farmakovskogo*. Moskva: Nauka, p. 13-21.

Kariaka, O. V. 2016. M. O. Makarenko ta pershi sproby peretvoren v Olviiskii ekspedytsii. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Zb. nauk. pr.: u dvokh chastynakh. Kyiv: Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy, 1, 1, p. 235-239.

Kryzhytskyi, S. D. 1985. *Olviia. Istoriograficheskoe issledovanie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov: monografiia.* Kyiv: Naukova dumka.

Kryzhytskyi, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapyvyna, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhynskaia, M. V., Anokhyn, V. A. 1999. *Olviia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomore: monografiia.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.

Mezentseva, H. H. 1997. *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Instytut arkheolohii Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy, Chernihivskyi derzhavnyi pedahohichnyi instytut im. T. H. Shevchenka. Chernihiv: Siverianska dumka.

Nikitin, V. I. 2008. F. T. Kaminskyi - doslidnyk pamiatok antychnosti Nyzhnoho Pobuzhzhia. *Arheologia*, 4, p. 118-121.

Okhotnykov, S. B. 2010. *Arkheolohiia v Odesse. 185 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu (1825-2010)*. Odessa: SMYL.

Pamiati S. S. Dlozhevskoho (1889-1930). 1931. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*. Kyiv, 3, p. 95.

S. S. Dlozhevskyi (1889-1930) (Nekroloh). 1930. *Chervonyi Skhid*, 6, p. 244-245.

Slavin, L. M. 1960. Osnovnye etapy izucheniia Olvii. *Zapiski Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*. Odessa, I (34), p. 47-59.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR.* Kyiv: Akademiia nauk Ukrainskoi SSR.

Farmakovskaia, T. I. 1976. Yunost B. V. Farmakovskoho. *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiia antichnogo mira.* Moskva: Nauka, p. 11-12.

Farmakovskaia, T. I. 1988. *Boris Vladimirovich Farmakovskii.* Kyiv: Naukova dumka.

Farmakovskii, B. V. 1926. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 g. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kultury*, I, p. 143-163.

Farmakovskyi, B. V. 1929. *Rozkopuvannia Olbii r. 1926: zvit.* Odesa: Istorychno-arkheolohichnyi muzei.

Shults, P. 1931. Dlozhevskyi Sergei Stepanovich. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury*, 1, p. 32.

УДК 903.25(084.12) https://doi.org/10.15407/archaeologyua2020.01.136

Olena O. Romanova *

UNKNOWN OLD PHOTOS OF KARNAK MONUMENTS

The article introduces a set of photos capturing monuments and sites of the Karnak Temple Complex (Egypt) in 1907. These visual documents are held in the archival fond of D. Shcherbakivsky, in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. Together with other visual materials, these photos appear to have been visual illustrations for lecture course on the history of ancient art by D. Shcherbakivsky. Investigation of the archival materials and study of the related textual documents from the Archive give reason to conclude that Ukrainian ethnographer and anthropologist O. Alesho seems to have been the author of these photos. He visited Egypt in winter 1907; Helwan and Luxor were among the sites which he visited, and the survived photos appear to have been a part of the photographic recording of his trip. He sent a postcard to his professor D. Shcherbakivsky with a note from Helwan, this note attests his trip to Egypt.

At present, the Institute of Archaeology of the NASU has eight black-and-white photographs capturing sites, objects and views of Karnak Temple Complex, as they were in 1907. So the photos of the Institute record one of the earliest known cases of the photographic recording of the Ancient Egypt sites and monuments made by Ukrainian scholars.

K e y w o r d s: O. Alesho, D. Shcherbakivsky, Karnak, Egyptology, History of Ukrainian humanities.

The Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, is one of the largest depositories of textual and visual materials on Ukrainian archaeology and history of Ukrainian humanities. It includes an impressive collection of photographic negatives and photos portraying archaeological excavations on the territory of Ukraine starting from the late 1890, as well as series of visual materials on the artefacts stored in Ukrainian museums, and other documents. The archive also has the collection of photographic negatives of Ancient Egyptian objects. This collection consists of two parts; the larger set of the photonegatives originates from the archives of the restoration workshop in the All-Ukrainian Museum Town (Kyiv). In 1920-ies and 1930-ies this museum possessed a remarkable collection of Ancient Egyptian objects that were photographed in the process of their restoration by M. Kasperovych and his team (Романова 2017, c. 182—197; Romanova 2020). The other set of glass photonegatives comprises reproductions of old photos of Egyptian sites and monuments, collected, evidently, for publication. Both sets of the photonegatives will be discussed in detail in a further publication (Романова, Станіцина 2020).

The objective of the present paper is to introduce a newly found set of photos depicting some monuments of the Karnak Temple Complex [1]. Being engaged in the project "Ancient Egypt in Kyiv mirrored on glass" whose goal was to catalogue the negatives collection, I was searching for documents that could shed light on the history of the negatives. Investigating other funds of the archive in collaboration with Anna Yanenko, we found these photographs.

This series of photos does not seem to be connected with the above-mentioned collection of the photonegatives of Egyptian objects and sites. The photos were apparently made earlier than 1920-ies or 1930-ies, and they are of excellent quality suggesting that their author was a skilled photographer. The monuments were photographed *in situ*, which means that somebody from Ukraine traveled to Egypt as early as in 1900-ies. These early photos of Karnak and its monuments *in situ* can be of some interest for Egyptologists.

The photos were a part of the personal archive of the famous Ukrainian archaeologist, the art histo-

* ROMANOVA Olena O. — PhD, Senior Research Fellow of the Near East and Middle East Department, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine, ORCID 0000-0003-2658-924X, *Romanova@oriental-studies.org.ua, olenaromanova@yahoo.com*

1 The author of the present article is grateful to the Institute of Archaeology of the NASU for permission to publish the photographs from the Scientific Archive of the Institute, and to my colleagues H. Stanitsina, I. Chornovol (Institute of Archaeology of the NASU), A. Yanenko (the National Kyiv Pechersky Historical and Cultural Reserve), M. Sokolova and A. Ilin-Tomich (Johannes Guttenberg Universität Mainz) for their assistance in my study and preparing the article.

Photo 1. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

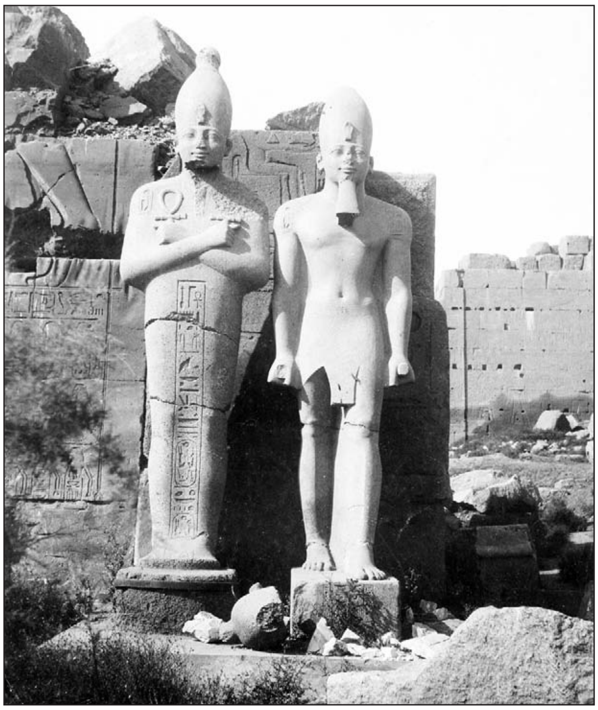

Photo 2. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

rian and the fine arts expert Danylo Shcherbakivsky (1877—1927) (Білокінь 2013).

Together with some other photos of Asia and Middle East monuments, they probably belonged to the visual material that D. Shcherbakivsky used in his lectures. Since the 1910-s, D. Shcherbakivsky gave lectures on art and history of art in a number of Kyiv institutions including Kyiv Art Institute. Besides, he was a moderator of an art study seminar at the Taras Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum. His personal archive has a draft and working materials for his lectures on the history of art; the document named "Lectures on the history of art, methodology of lecturing of the history of art, etc. (Art of Egypt, Syria, Mesopotamia, Mycenae etc.)" (Scientific Archive of the Institute of Archaeology, of the NAS Ukraine (further SA IA NASU), fond no. 9, file no. 185, fol. 1—163 (Щербаківський Б.р., арк. 1—163)). Judging by the archival documents, his course included a series of lectures on Ancient Egyptian art; eleven pages of these lectures drafts survived (SA IA NASU, fond no. 9, file no. 185, fol. nos. 1—11 (Щербаківський Б.р., арк. 1—11)). The file with the photos of Karnak sites also belongs to this personal archive (SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150, photos nos. 1—8). These photos were probably used as illustrations for his lectures, or were a part of the collection of photos of various cultural sites, monuments and objects that D. Shcherbakivsky used in his studies of ancient art.

The photos were made in Egypt, but it was unclear, who their author was. D. Shcherbakivsky is unlikely to have made these photos himself as there is no evidence of his trip to Egypt, only to Europe (Білокінь 2013).

On the back of photo no. 5, there is a pencil inscription saying, *"Handed over to Museum by Ol[expander] Alesho"* (SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150, photo 5). The name of the museum mentioned in this inscription can be easily identified. From 1910 till his death, D. Shcherbakivsky worked in the same museum, though it was renamed several times. He started his activity when it was the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences, then it became the First State Museum (1918) and later (1924) it was re-organized into the All-Ukrainian Historical Museum named after Taras Shevchenko. The inscription also identifies a person who offered these photos to museum (or to D. Shcherbakivsky).

Olexandr Havrylovych Alesho (1890—1922) was a disciple of D. Shcherbakivsky and Ukrainian ethnographer and anthropologist (Толочко 2015, c. 329—330). He could have been the author of the photos, as is evident from his correspondence, he was also a photographer (Алешо 1915, арк. 1), though he was not known to have visited Egypt either. However, the available information about him is scarce.

Photo 3. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

Fortunately, there is a document shedding light on the photos' provenance. The photos of Karnak monuments from Shcherbakivsky's archive come with a postcard depicting an Islamic vase (SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150, postcard no. 9). This postcard was printed in Cairo; the logo on the backside is in Arabic and in French, "Phot. Art. G. Lekegian & Co Caire" ("Photographie Artistique G. Lekegian & Co."). It was a well-known photo studio of an Ottoman painter and photographer Gabriel Lekegian who was of Armenian origin. His photo atelier was functioning in 1890-ies and in 1910-s. So, Gabriel Lekegian could have been the author of these photos. However, though his atelier is mentioned on the postcard, but its name cannot be found on any of the photos.

The postcard bears a note written by O. Alesho to D. Shcherbakivsky. Here is the Russian text of the note:

Дорогой Даниил Михайлович!
Почему вы не отвечаете на мою открытку?
Посылаю Вам следующую с древней египетской лампадой.
От (подпись) *Александра Алешо.*

Translation:

Dear Daniyil Mikhailovich,
Why don't you answer to my postcard?
I am sending you another one with an ancient Egyptian oil lamp.
From [signature] *Alexander Alesho.*

The backside of the postcard contains the address of the recipient and the postmark with dates and places of dispatch and delivery. The card is addressed to D. Shcherbakivsky's residence in the Ukrainian town of Uman:

Russie Ummàgne, Uman
To His High Ancestry
Daniyil Mykhailovich Shcherbakivsky.
Offitserskaya street, Nr. 17.

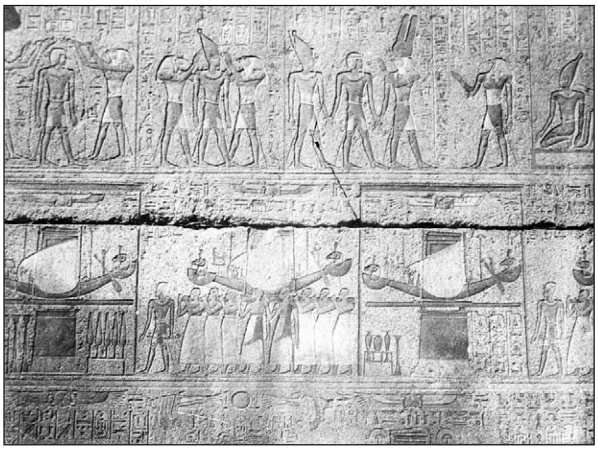

Photo 4. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

The word "Helwan" on the dispatch postmark survived only partially, and the date of dispatch is unclear.

The postmark of the place of receipt is visible much better: "Uman, 2.2.07." Thus, Helwan was the point of departure of the postcard and it is a document substantiating O. Alesho's visit to Egypt in winter 1907. O. Alesho mentioned in his postcard a note to another postcard sent by him to D. Shcherbakivsky, and, probably, there were a number of such cards sent from Egypt to Uman. This postcard, together with the above-mentioned inscription on the photo, verifies the assumption that O. Alesho might have visited Karnak during his trip to Egypt, and could have been the author of the photos. It is likely that this small set was a part of a larger set of photos made by him in Egypt.

Photo description

Photo 1. Scene of wall-relief representing rewarding of Amenhotep, the high priest of Amun, by Ramses IX (Karnak, Central Group, Court between Seventh and Eight Pylons) (Porter, Moss 1972, p. 172).

Photo 2. Two colossal statues with the name of Ramses IV, one is of Osiride-type and other is as human figure standing, the inscription with the King's names is visible. The colossi were actually made by Thuthmose III and later were usurped by Ramses IV, they are situated in the temple of Amun, in front of the north face of Seven Pylon (Porter, Moss 1972, p. 168).

Photo 3. Avenue of ram-headed sphinxes protecting pharaohs, in front of the Great Temple of Amun (Karnak, Central Group) (Porter, Moss 1972, p. 22), general view.

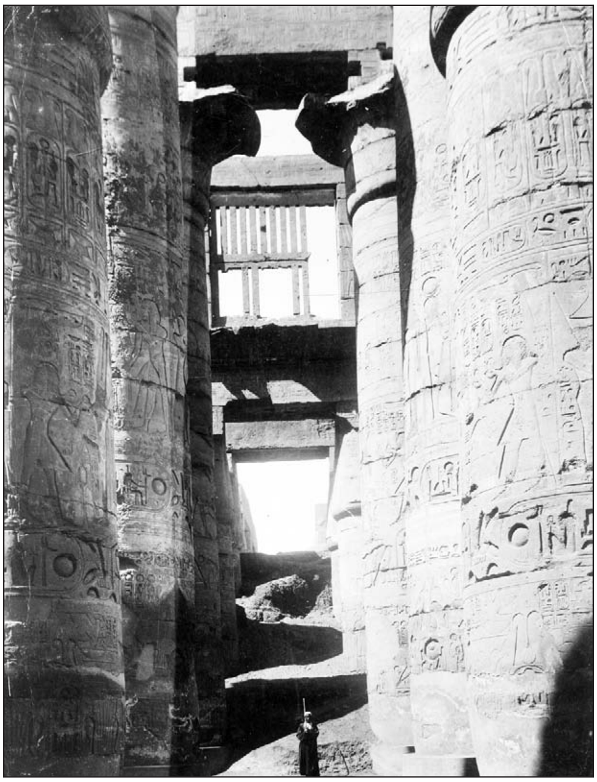

Photo 5. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

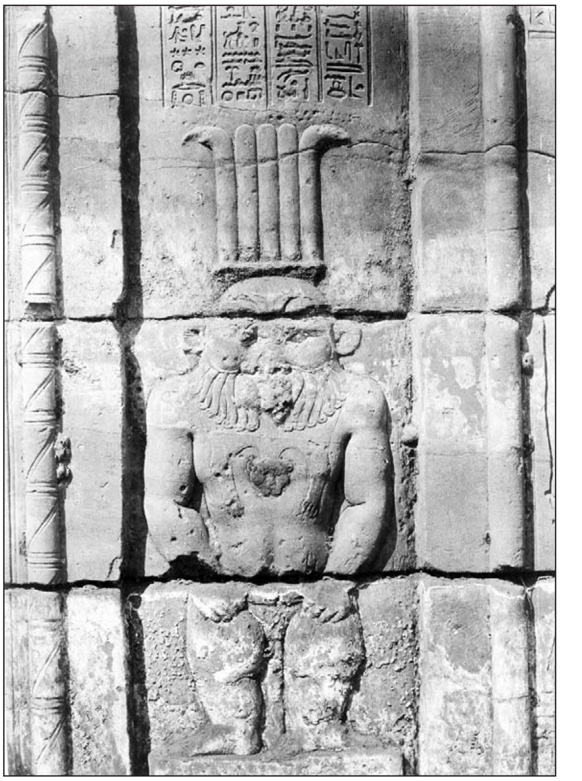

Photo 6. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

Photo 4. Two registers of the wall relief from the Granite Sanctuary of Philip Arrhidaeus, Great Temple of Amun, Karnak, Central Group (Porter, Moss 1972, p. 100 (290)). The upper register represent a row of scenes with King and deities, King purified by Thoth and Horus, and King crowned with a white crown by the same deities, King led by Atum and Monthu to Thoth. Beneath is a fragment of the lower register showing the images of barks in naoses and a procession of priests carrying the sacral bark.

Photo 5. Two rows of columns and the upper window, the Great Hypostyle Hall of the Great Temple of Amun (Karnak, Central Group) (Porter, Moss 1972, p. 41ff).

Photo 6. Frontal image of Bes depicted on the wall relief from the Porch of the Temple of Mut (Karnak, Southern Group) (Porter, Moss 1972, p. 256).

Photo 7. General view of Propylon "Bab el-Abd" erected by Prolemy III Euergetes I and Prolemy IV Philopator (Karnak, Northern Group, Temple of Monthu) (Porter, Moss 1972, p. 2—4). The lower part of the photo has a hand-written inscription made by hand in English: "Entrance of temple Karnak, Nr. 9. G. Saif." This photo seems to be one of the photographic cards made for tourists.

Photo 8. Statue of lion-headed goddess Sekhmet with a cartouche of Sheshonk I. The details of the inscription are visible on the photo. Inscription incised on the frontside of the chair, left of the legs of the figure, says *s3 Rˁ n ẖt.f mrj'Imn Ššnḳ* "The son of Re, from his body, beloved by Amon Sheshonk". In the area of the Temple of Mut (the Southern Group of the Karnak Temple Complex), a series of Sekhmet statues were found (Porter, Moss 1972, p. 257—258), in particular, a statue of Sekhmet erected by Amenhotep III and usurped by Sheshonk I, in the forecourt of the Temple of Mut (Porter, Moss 1972, p. 257). However, the photo depicts another statue of Sekhmet with dedication of Sheshonk I. It is a large granite statue of the seated goddess wearing a crown with uraei and a solar disk above (lost) (Porter, Moss 1972, p. 258 (11)); the statue was found and described by M. Benson and J. Gourlay, the photo of the statue was placed in their monograph on p. 248 (Benson, Gourlay 1899, p. 247, and Pl. XIX on p. 248). The statue captured on the photo from the Institute of Archaeology of the NASU was represented *in situ* too; it was taken a bit later, and the photo is of fine quality. The statue on the photo represents a lion-headed female figure seated on the chair, shown from the left. The left and the right arms of the figure are damaged and partially lost as well as the top section of its crown.

Conclusion

Altogether, these photos are valuable visual documents recording some Karnak monuments *in*

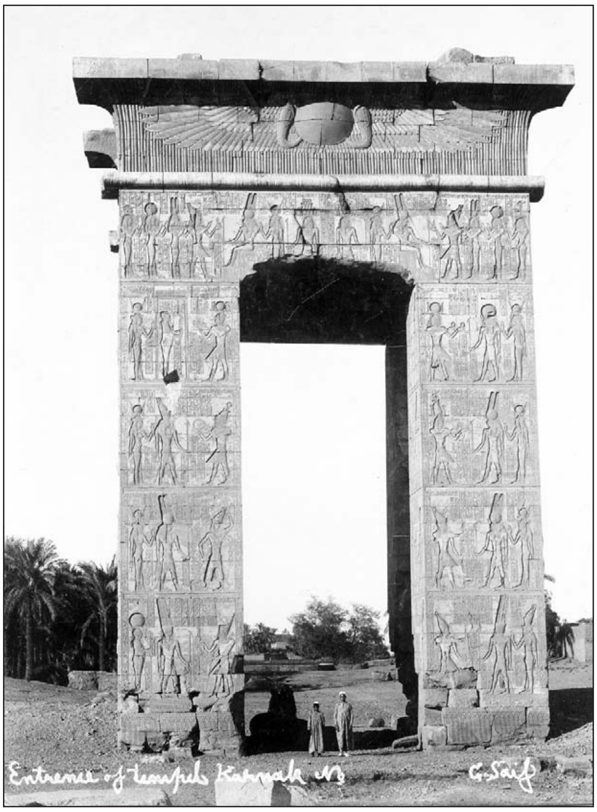

Photo 7. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

situ and some views of Karnak of the 1900-s. Besides, the study of their historical context and the relevant textual archival documents allows unveiling an unknown page of Ukrainian Egyptomania and an interest in the Ancient Egyptian civilization among Ukrainian academic circles at the beginning of 20th century. The study of the visual and textual documents provides an evidence of the trip made by the Ukrainian anthropologist Alesho to Egypt as early as in 1907, including at least Helwan and Luxor (Karnak Temple); and his efforts to make a photographic record of the visited sites. These are probably the earliest photos taken by Ukrainian scholars in Egypt, and the earliest photos of Egyptian sites and monuments kept in Ukrainian archives and museums. Regrettably, the first steps in observing and studying of Ancient Egypt by Ukrainian scholars never advanced to the development of professional Egyptology or foundation of an institution that could provide a proper basis for professional activities of Ukrainian scholars in this field. Further development failed due to the political vagaries of the 20th century, the fall of Ukrainian independent political project, and establishment of USSR with its ideologically biased interpretation of the world history.

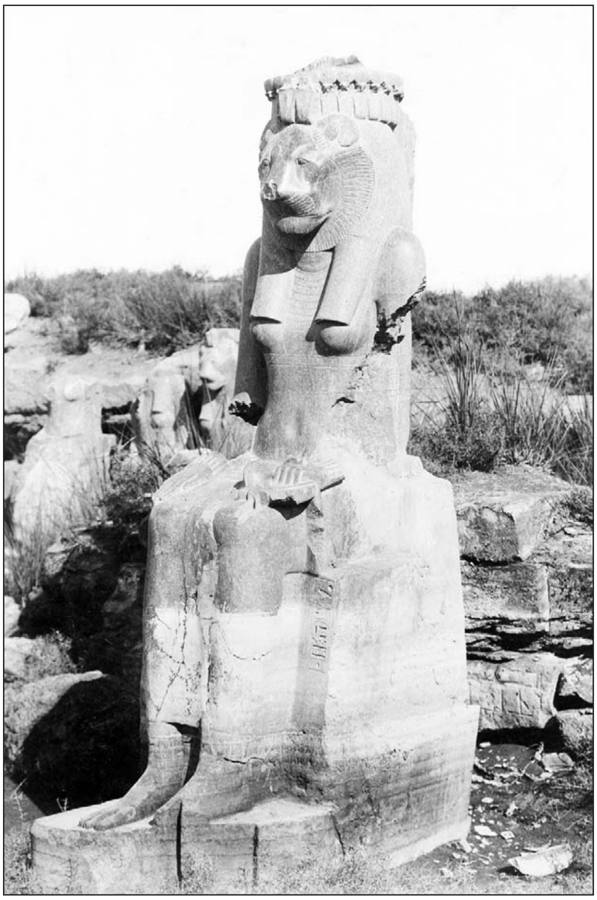

Photo 8. SA IA NASU, fond no. 9, file no. 150

Алешо, О. Г. 1915. *Лист до Вовка Ф.К. Умань. 27.05.1915.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 1, спр. В/41-л.

Білокінь, С. І. 2013. Щербаківський Данило Михайлович. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я (ред. Смолій, В. А. та ін.). НАН України.* Київ: Наукова думка, 2013. 688 с.: іл. [Електронний ресурс] Київ: Інститут історії України НАНУ. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Scherbakivskyj_D [Дата звернення 05.06.2019].

Поштова листівка 9. 1907. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 9, спр. 150, поштова листівка 9.

Романова, О. О. 2017. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАНУ). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи*, 21, с. 182—197.

Романова, О. О., Станиціна, Г. О. 2020. *Стародавній Єгипет в Києві: відображення на склі. Колекція скляних фотонегативів із Наукового архіву Інституту археології НАНУ. Ancient Egypt in Kyiv: mirrored on glass. Collection of glass photonegatives of the Scientific Archive of Institute of Archaeology of the NASU.* Київ, Інститут археології НАНУ (у друці).

Толочко, П. П. (ред.) 2015. *Інститут археології Національної академії наук України 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 329—330.

Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine (SA IA NASU), fond no. 9, file no. 150, photo 1—8.

Щербаківський, Д. М. Б.р. *Лекції з історії мистецтва, методики викладання мистецтвознавства та інш. (мистецтво Єгіпта, Сірії, Месопотамії, Мікен та інш.).* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 9, спр. 185, арк. 1—163.

Benson, M., Gourlay, J. 1899. *The temple of Mut in Asher: an account of the excavation of the temple and of the religious representations and objects found therein, as illustrating the history of Egypt and the main religious ideas of the Egyptians*. London: John Murray.

Porter, B., Moss, R. L. B. 1972. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. II². THEBAN TEMPLES.* Second edition revised and augmented by Ph Dr. J. Málek, Griffith Institute, Oxford. Oxford: Griffith Institute.

Romanova, O. O. 2020. Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 24 (*у друці*).

Received 03.10.2019

О. О. Романова

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, ORCID 0000-0003-2658-924X, Romanova@oriental-studies.org.ua, olenaromanova@yahoo.com

НЕВІДОМІ СТАРІ ФОТОГРАФІЇ ПАМ'ЯТОК КАРНАКУ

У науковий обіг вводиться невідома раніше серія старих фотографій, на яких зображені пам'ятки та види храмового комплексу Карнаку (Єгипет) в 1907 р. Ці візуальні документи зберігаються в архівному фонді Д. Щербаківського в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Схоже, що ці фотографії, поряд із іншими матеріалами візуального характеру, були ілюстративним матеріалом для курсу лекцій з історії давнього мистецтва Д. Щербаківського. Пошуки архівних матеріалів та вивчення відповідних документів текстового характеру із архіву дають підставу для висновку, що автором цих фотографій був український антрополог та етнограф О. Алешо, який подорожував Єгиптом взимку 1907 р. Серед інших місць він відвідав Гелуан та Луксор, і досліджувані фотографії, схоже, є вцілілою частиною тих фотографій, котрі він робив під час своєї подорожі. Свідченням його поїздки до Єгипту є поштова листівка із повідомленням, яку він відправив своєму вчителю Д. Щербаківському із Гелуану.

Нині Інститут археології НАНУ має вісім чорно-білих фотографій, на яких зображені місця, пам'ятки та види храмового комплексу Карнаку, такі, якими вони були в 1907 р. Отже, ці фотографії засвідчують один із найбільш ранніх випадків, коли українські вчені знайомилися й фотографували історичні місця Стародавнього Єгипту.

К л ю ч о в і с л о в а: О. Алешо, Д. Шербаківський, Карнак, єгиптологія, історія української гуманітарної науки.

Е. А. Романова

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт востоковедения им. А. Е. Крымського НАН Украины, ORCID 0000-0003-2658-924X, Romanova@oriental-studies.org.ua, olenaromanova@yahoo.com

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТАРЫЕ ФОТОГРАФИИ ПАМЯТНИКОВ КАРНАКА

В научный оборот вводится серия фотографий, на которых изображены памятники и виды храмового комплекса Карнака (Египет) в 1907 г. Эти визуальные документы хранятся в архивном фонде Д. Щербакивского в Научном архиве Института археологии НАН Украины. Похоже, что эти фотографии вместе с другими визуальными материалами были иллюстративным материалом к лекциям по истории древнего искусства Д. Щербакивского. Поиски архивных материалов и исследования соответствующих документов текстуального характера из архива дают основания для вывода о том, что автором фотографий был украинский антрополог и этнограф А. Алэшо, который зимой 1907 г. путешествовал по Египту. Среди мест, которые он посетил, были Хелуан и Луксор, а исследуемые фотографии, похоже, были сохранившейся частью тех фотографий, которые он делал во время поездки. Свидетельством его поездки в Египет является почтовая карточка с письмом своему учителю Д. Шербакивскому, отправленная им из Хелуана.

Ныне в Институте археологии НАНУ хранится восемь черно-белых фотографий, на которых запечатлены места, памятники и виды храмового комплекса Карнака состоянием на 1907 г. Таким образом, эти фотографии являются свидетельством одного из наиболее ранних случаев, когда украинские ученые знакомились и фотографировали исторические места Древнего Египта.

К л ю ч е в ы е с л о в а: А. Алэшо, Д. Щербакивский, Карнак, египтология, история украинской гуманитарной науки.

References

Alesho, O. H. *Lyst do Vovka F.K. Uman. 27.05.1915.* SA IA NASU, fond 1, file B/41-л.

Bilokin, S. I. 2013. Shcherbakyvsky Danylo Myhaylovych. *Entsyclopedia istoriyi Ukrayiny. Vol. 10: T-Ya. Smoliy, V. A. (editor in chief) and others.* NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Naukova Dumka. 688 p.: ill. [electronic recourse] Kyiv: Institute of History of Ukraine NASU http://www.history.org.ua/?termin=Scherbakivskyj_D [access: 05.06.2019]

Poshtova lystivka 9. SA IA NASU, fond 9, file 150, postcard 9.

Romanova, O. O. 2017. Starodavniy Yehypet v Kiyevi: viddzerkalennya na skli (kolektsiya nehatyviv na skli iz zobrazhennyam davnoyehypetskykh predmetiv v Instytuti arkheolohiyi NANU). *Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*. Vol. 21. *Istoriya arkheolohiyi: arkhivna i muzeyna spadshchyna Tsentralnoyi ta Skhidnoyi Yevropy*. Lviv, p. 182-197.

Romanova, O. O., Stanytsina, H. O. 2019. *Starodavniy Yehypet v Kyyevi: vidobrazhennya na skli: Kolektsiya sklyanykh fotonehatyvyv iz Naukovoho arkhivu Institutu arkheolohiyi NANU. Ancient Egypt in Kyiv: mirrored on glass. Collection of glass photonegatives of the Scholarly Archive of Institute of Archaeology NASU.* Kyiv (in print).

Tolochko, P. P. (ed.). 2015. *Instytut arkheolohiyi Natsionalnoyi akademiyi nauk Ukrayiny 1918-2014.* Kyiv: ADEF-Ukraina. p. 329-330.

Scholarly Archive of the Institute of Archeology of NAS of Ukraine (SA IA NASU), fond 9, file 150, photo 1-8.

Shcherbakivskyi, D. M. *Lektsiyi z istoriyi mystetstva, metodyky vykladannya mystetstvoznavstva ta insh. (mystetstvoYyehipta, Siriyi, Mesopotamiyi, Miken ta insh)*. SA IA NASU, fond 9, file 185, fol. 1-163.

Benson, M., Gourlay, J. 1899. *The temple of Mut in Asher: an account of the excavation of the temple and of the religious representations and objects found therein, as illustrating the history of Egypt and the main religious ideas of the Egyptians*. London: John Murray.

Porter, B., Moss, R. L. B. 1972. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. II^2. THEBAN TEMPLES.* Second ed. revised and augmented by PhDr. J. Málek. Oxford: Griffith Institute.

Romanova, O. O. 2019. Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky*. Vol. 24. Kyiv (in print).

ДО ЮВІЛЕЮ СЕРГІЯ МИКОЛАЙОВИЧА РИЖОВА

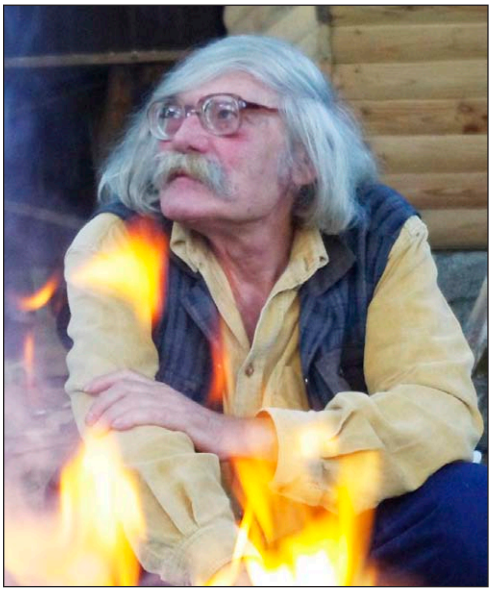

13 грудня 2019 р. Сергій Миколайович Рижов відсвяткував свій 70-річний ювілей. Талановитий, самовідданий, працелюбний, наполегливий, вражаючий широтою бачення наукових проблем і водночас уважний до найдрібніших деталей, готовий відточувати та обстоювати аргументацію власних ідей, ділитися ними і сприймати альтернативні думки, Сергій Миколайович є для всіх нас взірцем справжнього Вченого. Інтелігентний, глибоко ерудований, принциповий, порядний, наділений фантастичним почуттям гумору, Сергій Миколайович є прикладом справжньої Людини.

Переоцінити внесок дослідника у вивчення Кукутень-Трипільського культурного комплексу було б важко. Сергій Миколайович провів десятки польових сезонів від Подністров'я до Подніпров'я, ніколи не цураючись роботи на будь-якому з етапів розкопок і розвідок. Думаю, кожен, хто хоч раз працював із ним у полі, з теплою посмішкою згадує гострі дискусії на розкопі чи незмінний «транзистор» у тіні під бровкою та влучні жарти Сергія Миколайовича. День за днем чистячи трипільську площадку чи вдихаючи пари соляної кислоти «на камералці», він може годинами говорити про світову філософію, французьких «проклятих поетів» та латиноамериканську прозу, фуги Баха чи блюзові риффи. Проте жодне з уподобань Вченого не можна порівняти з його жагою наукового пізнання.

Основним джерелом до розв'язання наукових проблем, над якими працює Сергій Миколайович, є кераміка, і у знанні та розумінні цього матеріалу йому мало рівних. Визначні здобутки дослідника грунтуються на аналізі сотень тисяч одиниць посуду та напрацьованих і удосконалених ним методологічних підходів до аналізу джерела і методики роботи з ним. Віддаючи належне технології виготовлення трипільського посуду (розділ у колективній монографії «Давня кераміка України», Київ, 2001), Сергій Миколайович зосередив основну увагу на якісних і кількісних особливостях морфології та орнаментації кераміки. Це дозволило досліднику суттєво вдосконалити таксономічну структуру Кукутень-Трипільського культурного комплексу та розробити локально-хронологічний поділ цілого ряду його пам'яток, які знаходяться на північ і схід від Дністра. Зокрема, у кандидатській дисертації («Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело», Київ, 1999) і серії розгорнутих статей Сергій Миколайович обґрунтував виділення західнотрипільської культури, проаналізувавши походження та розвиток її пам'яток. Вчений виділив низку пам'яток і локальних груп західнотрипільської культури у Подністров'ї, Побужжі, Буго-Дніпровському межиріччі, на Волині, а також східнотрипільських поселень у Подніпров'ї, розробивши та продовжуючи поточнювати відносну хронологію виділених ним та іншими дослідниками локальних утворень. Можливий завдяки глибокому знанню матеріалу критичний аналіз висновків інших дослідників дозволив Сергію Миколайовичу широкі узагальнення щодо розвитку Кукутень-Трипільського комплексу та, зокрема, його трипільської складової. Роботи вченого є вагомим внеском до розробки проблем хронології, зв'язків між різними групами трипільського населення, міжкультурних контактів і міграцій в енеоліті Південно-Східної Європи.

Подібно до інших напрямів археології, дослідження у трипіллєзнавстві вирішують проблеми широкого масштабу і розв'язують більш вузькі наукові питання. І ті, і інші роботи є однаково важливими. Однак можна виокремити й роботи-«стовпи», «каркас» загального розуміння трипільської проблематики. Ті ж, хто творять і відмірюють час, — будують цей «каркас», творять нові всесвіти та визначають ритм життя у них. Відтак, над чим кожен із нас не працював би — локальними особливостями матеріальної культури, структурою поселень, демографічним розвитком, соціальною організацією чи контактами трипільського населення на схід від Дністра, — ритм кожної роботи слідує за метрономом, який налаштував Сергій Миколайович Рижов.

Приєднуючись до привітань родини, друзів і колег, хочу побажати Сергію Миколайовичу натхнення, реалізації творчих планів, нових досягнень і доброго самопочуття! З ювілеєм, Вчителю!

Олександр Дяченко,
кандидат історичних наук,
Інститут археології ІА НАН України

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНА ЛАВРЕНТІЙОВИЧА ЯНІНА

2-го лютого 2020 р. на 91 року життя помер видатний російський археолог і історик, академік Російської академії наук Валентин Лаврентійович Янін. Основною темою його наукових інтересів був давній Новгород, археологічному вивченню якого він присвятив усе своє творче життя. З його іменем ввійшли в історичну науку знамениті берестяні грамоти Новгорода. Джерелознавче опрацювання їх вченим збагатило давньоруську історію принципово новим джерелом, у якому давньоновгородське життя постало перед нащадками в багатоголоссі його жителів. Опубліковані ним (в співавторстві з А. В. Арциховським і А. А. Залізняком) три зводи берестяних грамот Новгорода стали одним із найяскравіших відкрить у давньоруській археології. І не випадково книга В. Л. Яніна «Я послал тебе бересту» мала широкий міжнародний інтерес і була перекладена на низку європейських мов, а також на японську.

Коли б В. Л. Янін лишив по собі тільки цю, блискуче прочитану джерелознавчу спадщину, то і тоді він посів би одне з найпочесніших місць серед найвідоміших дослідників Давньої Русі. Але ж крім цього йому належать фундаментальні дослідження в галузі давньоруської нумізматики («Денежно-весовые системы домонгольской Руси»), сфрагістики («Актовые печати Древней Руси в X—XV вв.» у 3-х томах), новгородського державного правління («Новгородские посадники»), джерелознавства («Очерки комплексного источниковедения») та ін.

Внесок В. Л. Яніна в дослідження названих наукових напрямків надзвичайно великий. Багато в чому він був першовідкривачем. Зокрема в розробці методів комплексного джерелознавства, в з'ясуванні процесів формування давньоруської грошово-вагової системи і грошового обігу, в осягненні специфіки новгородської державності, дослідженні складання новгородської феодальної вотчини.

Надзвичайно плідною була педагогічна діяльність В. Л. Яніна. З 1951 р. (час вступу до аспірантури кафедри археології історичного факультету МДУ) і до 2015 р. він займався підготовкою археологічних кадрів. Читав загальний курс «Основы археологии», спецкурси «Средневековая русская нумизматика», «Русская сфрагистика», «Источниковедение средневекового Новгорода». Серед його учнів — 26 кандидатів наук і 8 докторів.

Значної уваги приділяв В. Л. Янін редакторській роботі. Був відповідальним редактором видань: «Русский город», «Города Подмосковья», «Новгородский исторический сборник», енциклопедії «Отечественная история», членом редколегії журналів: «Знание — сила», «Вестник Московского университета», «Вопросы истории», «Советская археология» и «Российская археология».

Завжди вагомим і авторитетним було слово В. Л. Яніна у сфері охорони історико-культурної спадщини, якій віддавав багато часу. Він перший в Радянському Союзі поставив питання про охорону не окремих археологічних артефактів, а всього культурного шару Новгорода та інших давньоруських міст, як важливого джерела з історії Русі.

Величезна наукова, педагогічна і громадська робота В. Л. Яніна дістала високу оцінку держави і суспільства. Він лауреат премії ім. М. В. Ломоносова першого ступеня, Державної премії СРСР, Державної премії Росії, Ленінської премії, Демидівської премії, літературної премії Олександра Солженіцина, міжнародної премії Андрія Первозванного «За веру и верность». Крім цього — кавалер орденів «Дружби народов», «Трудового Красного знамени», «Ленина», золотої медалі С. М. Соловйова, Великої золотої медалі ім. М. В. Ломоносова.

Українські археологи-русисти з болем сприйняли звістку про смерть В. Л. Яніна — видатного вітчизняного археолога і історика, наукова спадщина якого органічно ввійшла в українську русистику. Ми з вдячністю пам'ятаємо його шанобливе ставлення до Києва і дружнє — до київських археологів, яким він опонував докторські дисертації і редагував монографії.

З довічною шанобою, Академік НАН України,
іноземний член РАН П. П. Толочко

ПАМ'ЯТІ В'ЯЧЕСЛАВА ЮРІЙОВИЧА МУРЗІНА

30 грудня минулого року пішов у небуття В'ячеслав Юрійович Мурзін, відомий український археолог, лауреат Державної премії України в області науки і техніки, доктор історичних наук, професор, Почесний доктор Запорізького Національного університету, член Національної спілки журналістів України.

Він народився у м. Мелітополі 4 вересня 1951 року. Батько — офіцер Радянської армії, мати журналіст.

Свій науковий шлях розпочав ще школярям в експедиції, якою керували визначні скіфознавці О. І. Тереножкін і В. А. Іллінська. Не дивно, що подальше його життя було пов'язане

з вивченням скіфів. А далі — історичний факультет Харківського університету (диплом із відзнакою), аспірантура Інституту археології АН УРСР, захист кандидатської дисертації у 1979 р.

Під час навчання була щорічна праця в різних археологічних експедиціях. В'ячеслав Юрійович керував спільною українсько-німецькою експедицією, яка досліджувала курган Чортомлик та Більське городище. Знаковою роботою стала монументальна праця «Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.», яка вийшла з друку у 1991 р., у співавторстві з А. Ю. Алексеєвим і Р. Ролле у Києві. Через сім років у розширеному форматі ця монографія була надрукована у ФРН.

У цілому ж, В. Ю. Мурзін автор біля 300 наукових праць (зокрема 15 монографій — індивідуальних та у співавторстві) та 10 навчально-методичних посібників. Праці В. Ю. Мурзіна надруковані в Україні, Росії, Казахстані, Болгарії, Румунії, ФРН, Австрії, Франції, Великобританії, Канаді, США та ін.

Захист його докторської дисертації відбувся у 1992 р. В. Ю. Мурзін стає першим доктором українського ВАКу за спеціальністю «Археологія». Як знаний фахівець та завідувач відділу скіфо-сарматської археології ІА НАНУ, підготував трьох кандидатів та одного доктора історичних наук.

У 2003 р. через сімейні обставини В. Ю. Мурзін переїжджає до м. Запоріжжя. Тут він отримує другу вищу освіту за спеціальністю «Правознавство», працює у Запорізькому юридичному інституті МВС України. Він наполегливо займається правовими аспектами збереження культурно-історичної спадщини. Наслідком є вихід грунтовних праць на цю тему, зокрема монографія «Збереження культурно-історичної спадщини у світлі сучасного законодавства України».

Науково-педагогічну роботу В'ячеслав Юрійович поєднував з популяризацією археології. Ним було підготовлено серію телевізійних передач, присвячених давній історії південної України. Вона дуже популярна серед мешканців Запоріжжя. Як людина з чудовим та тонким почуттям гумору, В'ячеслав поєднав його з археологією. Свідченням є праця «Об археологии с улыбкой», яка відкриває нові грані цієї науки.

Зазначимо, що В. Ю. Мурзін був членом редколегій низки періодичних наукових видань. Особливо треба відзначити таке видання як «Історія зброї», фактично засновником і редактором якого він був.

Останнє місце роботи — Мелітопольский інститут державного і муніципального управління Класичного приватного университету на посаді професора.

Де б не працював В'ячеслав Юрійович, він мав значний авторитет серед керівництва, колективу, студентів та курсантів.

Однією з останніх його робот була публікація в журналі «STRATUM +», 2018, 3: «Я ловлю, как пух с деревьев наши годы, наши годы...».

У лютому цього року В. Ю. Мурзін повинен був виступати як перший опонент на захисті кандидатської дисертації на Спеціалізованій вченій Раді Інституту археології НАНУ. Написав відгук, який надійшов до Спеціалізованої Ради вже після...

Людина відійшла у вічність, але справа його живе...

Г. М. Тощев
кандидат історичних наук,
доцент Запорізького національного університету

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ
СЕРГІЯ БОРИСОВИЧА БУЙСЬКИХ

8 березня 2020 р., на 71-му році життя, після тяжкої хвороби, перестало битися серце відомого українського археолога-антикознавця, кандидата історичних наук Сергія Борисовича Буйських.

Сергій Борисович народився 27 липня 1949 р. у м. Курган (РФ). Оскільки його батько був військовослужбовцем, в дитинстві Сергій разом з родиною багато помандрував — вони жили на Уралі, в Сибіру, Москві, Криму і Латвії. 1959 р. його сім'я осіла в Києві і все подальше життя С. Буйських було пов'язане з цим містом. Ще в школі, захопившись археологією Сергій відвідував гурток «Юний археолог» при ІА АН УРСР.

Після закінчення школи С. Буйських у 1966—1971 рр. навчався на історичному факультеті Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, де Л. М. Славін відкрив для нього Ольвію. Це унікальне античне місто назавжди стало для Сергія Борисовича невичерпним джерелом наукової та поетичної творчості.

Після навчання в університеті, С. Буйських вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, яку успішно закінчив у 1974 р. З цього часу Сергій Борисович сумлінно працював в Інституті археології сорока років — спочатку молодшим, потім науковим, згодом старшим науковим співробітником відділу античної археології.

Свою археологічну діяльність Сергій Борисович присвятив вивченню античних держав Північного Причорномор'я (насамперед Ольвії та її хори). Він ретельно досліджував їх фортифікацію та військову справу, історію Нижнього Побужжя римського часу, світогляд та вірування еллінського населення, зокрема культ Ахілла-Понтарха.

Велика наукова спадщина С. Буйських становить кандидатську дисертацію: «Оборонительные сооружения Ольвийского государства первых веков нашей эры» (1984) і 240 наукових праць (1974—2019) з різноманітних питань античної культури, історії та археології Північного Причорномор'я. Особливо відзначимо п'ять його монографій (особистих і колективних), зокрема «Сельская округа Ольвии» (1989), «Античные поселения Нижнего Побужья» (1990), «Фортификация Ольвийского государства» (1991) і «Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum» (2006).

У сфері польових досліджень на рахунку Сергія Борисовича понад 300 виявлених у розвідках давніх поселень і 20 досліджених ним городищ, поселень та некрополів Ольвійської хори.

Широкою буда організаційна та педагогічна діяльність С. Буйських. Очолюючи у 1972—1984 рр. Раду молодих вчених Інституту археології, він організував п'ять молодіжних наукових конференцій (1974, 1976, 1978, 1981, 1983 рр.) і організував видання семи збірок наукових праць молодих вчених та двох випусків щоквартальника «Археологія». Сергій Борисович багато років співпрацював з МАН, завжди підтримував здібну молодь, що цікавилась археологією. Він не шкодував сил, таланту і часу для підготовки кандидатів наук О. Г. Кузьміщева та М. В. Новіченкової, які, завдячуючи його керівництву, написали і успішно захистили кандидатські дисертації.

Окрім суто наукової діяльності, Сергій Буйських відомий своєю літературною, передусім, поетичною творчістю. За життя автора вийшло 10 збірок віршів, прози та співаної авторської поезії. Сергій Борисович дуже любив Ольвію і багато його віршів, пісень присвячені саме їй. Неможливо собі уявити Ольвійської експедицію без його пісень на вірші. «Ольвійське братство», «Ольвіянка», «Могутній стародавній град» знайомі і близькі серцю кожного сучасного ольвіополіта.

Люди йдуть назавжди тільки тоді, коли йде пам'ять про них... А Сергій Борисович назавжди залишиться в наших серцях, у своїх віршах, піснях, які будуть звучати в Ольвії ще не одне покоління, і звичайно у науці, якій він віддав стільки років свого життя.

Від імені античного відділу
Інституту археології НАН України
і колективу Ольвійської археологічної експедиції
О. Г. Кузьміщев

Нові видання

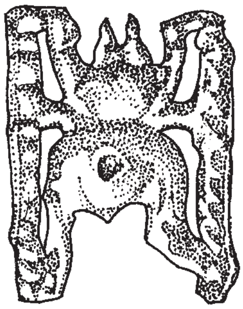

Л. Л. Залізняк

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Київ: Темпора, 2019, 640 с.

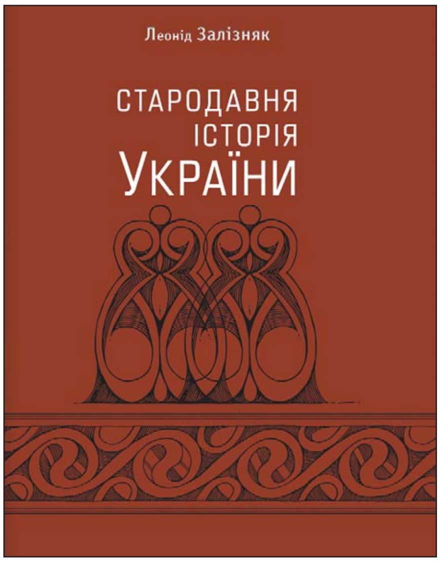

Україна належить до числа найбагатших на різноманітні пам'ятки археології країн Європи, що свідчить про бурхливу історію регіону в далекому минулому. Подібної кількості і різноманіття археологічних пам'яток не знає жоден інший регіон Східної Європи. З давніх давен територією України з середземноморського півдня на лісову північ поширювалися різноманітні новації, а з Азії степовим коридором в Європу сунули войовничі орди кочових степовиків. Сотні стародавніх народів жили на українських землях до появи тут власне українців. Вони полишили після себе не лише численні німі археологічні свідчення — стоянки, селища, кургани, а й безцінні культурні надбання, що пізніше стали складовими української етнокультури.

Однак Україна була не лише коридором між різними регіонами Євразії, але й місцем народження культурних явищ континентального масштабу, які протягом тривалого часу визначали культурно-історичний процес на безкраїх просторах Євразії. Саме на українських теренах зародилася індоєвропейська мовна сім'я, народи якої колонізували величезні території Євразії та інші континенти і започаткували пануючу нині в світі європейську цивілізацію. Північно-Західна Україна була батьківщиною слов'ян, які у середні віки розселилися по всій Центрально-Східній Європі. Утворена княжим Києвом держава Русь стала каноном державного будівництва у Східній Європі.

Нажаль широка громадськість в Україні та поза її межами мало знайома з бурхливою стародавньою історією регіону, реконструйованою українськими та зарубіжними вченими на основі багатої археологічної спадщини та історичних джерел. Незнання минулого призвело до поширення квазінаукових, міфічних версій первісної історії України, користь від яких сумнівна, а шкода очевидна.

Ця книга є спробою доступного викладу складних проблем первісної історії України на основі розробок українських вчених та здобутків світової науки. В ній приділена увага ключовим проблемам стародавньої історії людства, які з різних причин не знайшли належного відображення в історичній літературі України. Мається на увазі справжній прорив, який останнім часом зробила світова наука у вивченні проблем планетарних (астероїдних та вулканічних) катастроф, що сталися з планетою і людством у далекому минулому. На межі XX та XXI ст. великий прогрес досягнуто у вивченні проблеми походження людини, у тому числі завдяки успіхам генної антропології. Зроблена спроба подолання нашого відставання від європейської науки на ниві індоєвропеїстики. Тим більше, що більшість індоєвропеїстів світу включає українські степи до батьківщини індоєвропейських народів.

Кілька розділів присвячено маловідомим українському читачеві проблемам способу життя прильодовикових мисливців на мамонтів, бізонів, північних оленів; лісових мисливців післяльодовикової Європи доби мезоліту; катастрофічних повеней часів танення великого льодовика, у тому числі проблемі Чорноморського потопу. Останніми роками в українській археології сталася справжня «неолітична революція», суть якої полягає в радикальній зміні концепції часу і шляхів поширення відтворювального господарства на території України та у прилеглих регіонах Східної Європи. Книга також містить популярне викладення традиційних для первісної історії та археології України проблем скіфо-сарматської археології, походження слов'янських народів, історії тюркомонгольських кочовиків Надчорномор'я епохи середньовіччя.

Книга написана доступною для освіченого читача. Її можна назвати багатоцільовою, оскільки адресована вона різним категоріям українських громадян — науковцям (археологам, історикам, етнологам), студентам-гуманітаріям, а також широкому колу освіченої громадськості України. Така цільова аудиторія пояснюється колом професійних інтересів автора книги, який тривалий час паралельно працює в різних науково-освітніх установах — в Інституті археології НАНУ, у відділі етнології Інституту українознавства МОН, на кафедрі археології НаУКМА.

Вже чверть століття автор читає курси лекцій з археології та первісної історії України в різних університетах, і перш за все в Києво-Могилянській академії. Тому книга видавалася і використовується в якості курсу лекцій з первісної історії України студентами-істориками та археологами. Разом з тим книга є науковим виданням, оскільки більшість її розділів містить оригінальне, авторське бачення вирішення різних наукових проблем первісності. Видання відповідає статусу наукового також з формальної точки зору, оскільки головним формальним критерієм науковості є наявність бібліографічних посилань.

Над цією книгою її автор працював понад чверть століття — з часів «перебудови», що передувала отриманню Україною незалежності. Видання, яке пропонується громадськості є вже четвертою версією книги. Перша побачила світ під назвою «Нариси стародавньої історії України» у 1994 р. у видавництві «Абрис». Друге видання — «Первісна історія України», що вийшло у «Вищій школі» у 1999 р. було оновлено порівняно з першим більш ніж на 50 %. «Стародавня історія України», Київ: Темпора, 2012 відрізнялася від попередньої версії приблизно на 40 %. В останньому виданні 2019 р. значна частина розділів перероблені і розширені з врахуванням результатів новітніх досліджень, добавлено багато нових ілюстрацій. Також дописано новий розділ, присвячений історії націогенези українців.

Попри роки роботи над книгою вона не претендує на вичерпне висвітлення усієї стародавньої історії України, що розпочалася 1 мільйон років тому з появою перших людських істот на теренах України. Надто це тривалий і складний період минулого, щоб охопити усі його численні етапи та сюжети. У книзі висвітлюються ключові, на думку автора, проблеми найдавнішого минулого України до сьогодення включно.

Українська етнокультура сформувалася на основі безцінних надбань, полишених у спадок сотнями стародавніх народів, які жили на українських теренах задовго до появи тут власне українців. Тож знання стародавньої історії України — необхідна передумова об'єктивного розуміння українцями своїх витоків, національної історії та культури.